

Eindnoten

ALGEMENE INLEIDING

- 1 Volgens de Nederlandse historicus Lammert Buning moeten we niet lichtzinnig omspringen met die term *'pangermanisme'*. Er is immers, zo meende hij, een verschil tussen *Allgermanentum* en *Alldeuschtum*. Volgens hem slaat het eerste begrip op de idee van diepe lotsverbondenheid tussen alle Duitse stammen, inclusief de Engelsen, die in een soort unie verenigd konden worden. Voor hem was alleen *Allgermanentum* pangermanisme. De oorsprong ervan, zo schreef hij, is cultureel en ingebed in de gedachte aan *'Mitteleuropa'* als blok tussen het Verenigd Koninkrijk en Rusland, maar kon ook evolueren naar een wil tot imperialisme. Het tweede begrip, *Alldeuschtum*, was naar zijn aanvoelen politieker van strekking, anti-Engels en geworteld in het Duits-nationalisme. Deze strekking streefde volgens Buning naar een vereniging van Duits-Oostenrijkers, Duits-Zwitsers, Nederlanders en Vlamingen, maar níét van de Scandinaviërs (BUNING, L., 'Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, nr. 4/5, jaargang 34, juli-oktober 1975, kol. 233). Die scheiding tussen de twee termen komt naar ons aanvoelen nogal kunstmatig over en leidt tot meer begripsverwarring, hoewel de auteur - paradoxaal genoeg - net dat euvel uit de wereld wilde helpen. Bovendien betwijfelen we of het *'Alldeuschtum'* in de definitie van de auteur Scandinaviërs uitsloot. Eigen onderzoek wees uit dat in *allduitse* publicaties en bij *allduitse* auteurs ook Scandinavië (maar niet het Verenigd Koninkrijk) deel kon uitmaken van een groot, Germaans Rijk. Buning zelf gaf trouwens al een indicatie in die richting: *'Onder een bepaalde constellatie kon het Alldeuschtum zich inderdaad verbreden tot een politiek geladen Allgermanentum, met of zonder Engeland, doch in ieder geval met Duitsland als leidende kern'* (*Ibidem*). In de praktijk zijn wat Buning *Alldeutschen* en *Allgermanen* noemt idiomaten die zeer sterk op mekaar gelijken. Het probleem is dat het Franse woord *pangermanisme* wel *gelijkt* op het Engelse *Pan-Germanism*, maar niet hetzelfde *betekent*. *'Le pangermanisme'* betekent, letterlijk vertaald, het Al-Germanendom (of nog: het Al-Teutonendom). *Pan-Germanism* betekent dan weer Al-Duitsdom (*Alldeuschtum*). In de Nederlandstalige literatuur (zie bijvoorbeeld DOLDERER, W., 'Vlaanderen-Duitsland', *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging* [=NEVB], Tiel, 1998, p. 997-1013) worden de adjectieven *'Alduits'* en *'pangermaans'* door en onder elkaar gebruikt. Hoewel een gebrek aan inzicht aan de basis ligt van dit misverstand - *pangermanique* en *Pan-German* worden eigenlijk foutief gelijkgeschakeld - is de terminologie onderhand ingeburgerd. Hoe dan ook in dit werk hebben we pangermanisme en *Alldeuschtum* als synoniemen behandeld. Germanoflie daarentegen is dan weer iets helemaal anders en mag beslist níét verward worden met pangermanisme. Een germanofiel is iemand met een voorliefde voor Duitsland, zonder dat hij daar (noodzakelijkerwijs) politieke consequenties mee verbindt. Het begrip *Großdeutscher/Großdeuschtum*, duidt dan weer op de specifieke Oostenrijkse context. Oostenrijkers die een vereniging van Duitstalig-Oostenrijk of van de hele Donaumonarchie met het Duitse Rijk (of tevoren met de Duitse Bond) propageerden, noemt men Groot-Duitsers. DE CORTE, B., *Het tijdschrift Germania in het kader van de Vlaams-Duitse betrekkingen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1982, p. 86 en voetnoot (1) aldaar. De termen *Groot-* en *Heel-Nederland* worden ook vaak door en onder elkaar gebruikt. *'Groot-Nederland(s)'* heeft steeds te maken met culturele (en/of politieke) betrekkingen tussen Vlaanderen en Nederland. Een politieke invulling kreeg het begrip gedurende de Eerste Wereldoorlog en erna. Daarmee wordt dan de politieke eenheid van Vlaanderen en Nederland benadrukt. Heel-Nederland duidt op een vereniging van België en Nederland, al dan niet met inbegrip van Luxemburg, zie VAN HEES, P., 'Groot Nederland', NEVB, Tiel, 1998, p. 1362-1364.
- 2 FAINGAERT, A.L., *Verraad of Zelfverdediging? Bijdrage tot de geschiedenis van de strijd voor de zelfstandigheid van Vlaanderen tijdens de oorlog 1914-1918*, Antwerpen, 1933, p. 862-863; WILS, L., «De geschiedschrijving van het activisme», *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 51, nr. 2, 1992, p. 66-67.
- 3 *Ibidem*, p. 66. Het gaat om het boek *Index documentaire, Tome I, l'Université flamande*, (2 dln.) Gent, 1919. Tot deze categorie behoren o.a. ook de documenten om de Vlaamse Beweging van Frans Van Cauwelaert in diskrediet te brengen, gepubliceerd door RUDIGER in de periode 1920-1922, *Ibidem*, p. 67.
- 4 GEYL, P., *De Groot-Nederlandsche Gedachte*, Haarlem, 1925, p. 33.
- 5 WILS, L., «De autobiografie van Pieter Geyl. Zelfbevestiging en openhartigheid», *Wetenschappelijke Tijdingen*, 2010, jg. 69, nr. 1, maart 2010, p. 11-27.

- 6 VON DER LANCKEN WAKEBITZ, O., *Meine Dreissig Dienstjahre (1888-1918)*, Potsdam-Parijs-Brussel, Berlijn, 1931, p. 212.
- 7 BASSE M., *De Vlaamse Beweging van 1908 tot 1930*, dl. 1, 1933, p. 164. Volgens Basse was het activisme dan ook het gevolg van de *Flamenpolitik*: «de activisten hebben het activisme niet geschapen (...) zulke schepping ligt niet in de macht van een kleine groep mensen» (p. 270).
- 8 Volgens Willemsen had het activisme twee oorzaken: 1) de «*Waaals-franskiljonse haatcampagne*» en 2) een het niet-bestaan van een vaderlandsliefde bij de flaminganten, WILLEMSEN, A.W., *Het Vlaams-nationalisme (1914-1940)*, Groningen, 1958, p. 3. In 1969 bestudeerde A.W. Willemsen het activisme in WILLEMSEN, A.W., *Het Vlaams-nationalisme (1914-1940)*, Utrecht, 1969, p. 28-82.
- 9 BEHETS, J., 'Uit de voortijd der Vlaamse Beweging', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 19, november nr. 9, 1959, kol. 383-388, BEHETS, J., 'Het 'Germanisme' in de Vlaamse Beweging, (1840-1848)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1ste deel (1840-1845)', jaargang 20, januari 1960, nr. 1, kol. 5-12, BEHETS, J., 'Het 'Germanisme' in de Vlaamse Beweging (1840-1848)', 2de deel (1845-1848)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 20, nr. 5, juni 1960, kol. 201-210, BEHETS, J., 'De Vlaamse Beweging tegenover het Dietslandisme en het Pangermanisme (1848-1864)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 22, nr. 10, december 1962, kol. 441-458, BEHETS, J., 'Diets of Duits?' De Vlaamse Beweging onder toenemende pangermanistische druk (1866-1887)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 23, nr. 5, mei 1963, kol. 211-228, BEHETS, J., 'De breuk tussen de Vlaamse Bewegers en de Pangermanisten', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 23, nr. 10, december 1963, kol. 451-464.
- 10 ELIAS, H.J., *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte, Vierde Deel, Taalbeweging en cultuurflamingantisme. De groei van het Vlaamse bewustzijn (1883-1914)*, Antwerpen, 1965, p. 326.
- 11 '...het in 1898 gestichte pangermaanse tijdschrift *Germania* [was] bij gebrek aan lezers na enkele jaren van het toneel verdwenen', WILLEMSEN, A.W., *Op. Cit.*, p. 15.
- 12 ELIAS, H.J., *Op. Cit.*, p. 320-326.
- 13 *Ibidem*, p. 318. Op het *Alldeutscher Verband* kwam Elias niet terug, waardoor van een contextualisering van de verbandactiviteiten geen sprake is.
- 14 *Ibidem*, p. 319-323.
- 15 DE CORTE, B., *Het Tijdschrift Germania (1898-1905) in het kader van de Vlaams-Duitse betrekkingen*, KULeuven, Departement Moderne Geschiedenis, Onuitgegeven Licentiaatsverhandeling, Leuven, 1982, p. 91; p. 355.
- 16 DRAYE, G., 'Smartelijk te handelen', *Een politiek-culturele biografie van het Brusselse Kunstgenootschap De Distel (1881-1928)*, Brussel, 2004, p. 127.
- 17 Weerklank vond het meesterwerk van Fischer niet meteen in Vlaanderen, tenminste leidde het niet tot een nieuwe kijk op het activisme, WILS, L., «De geschiedschrijving van het activisme», *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 51, nr. 2, 1992, p. 68.
- 18 Over de hele Fischer-controverse, zie het artikel van G. Taal, «Fritz Fischer» in: HUUSSEN, A.H., KOSSMANN, E.H., RENNERT, H. (red.), *Historici van de twintigste eeuw*, Amsterdam/Antwerpen, 1981, p. 246-264.
- 19 PETRI, F., 'Zur Flamenpolitik des 1. Weltkrieges. Ungelöste Fragen und Aufgaben', in: VON RAUMER, K., *Dauer und Wandel der Geschichte. Aspekte europäischer Vergangenheit. Festschrift für Kurt von Räumler. Hg. Rudolf Vierhaus und Manfred Botzenhart*, Münster, 1966, p. 528-529. GOTOVITCH, J., 'La légation d'Allemagne et le Mouvement flamand entre 1867 et 1914', *Revue pour Histoire Belge et Philologie-Belgisch Tijdschrift voor Geschiedenis en Filologie*, jg. 45, 1967, 2, p. 438-478.
- 20 NELDE, P.H., 'Nieuw licht op de *Flamenpolitik*', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 27, nr. 5, september-oktober 1968, kol. 108.
- 21 *Ibidem*, kol. 109, voetnoot (10).
- 22 SCHILLING, K., *Beiträge zu einer Geschichte des radikalen Nationalismus in der Wilhelminischen Ära (1890-1909)*, Universiteit Keulen, Vakgroep Filosofie, Doctoraatsverhandeling, 1968, p. 93-101.
- 23 FISCHER, F., *Krieg der Illusionen, Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Düsseldorf, 1969, p. 480.
- 24 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 75.
- 25 ELIAS, H.J., *25 Jaar Vlaamse Beweging*, I, Antwerpen, 1969, p. 18.
- 26 LADEMACHER, H., *Die belgische Neutralität als Problem der europäischen Politik (1830-1914)*, Bonn, 1971, p. 401. Overigens meende ook Lademacher dat het tijdschrift *Germania* verdwenen was bij gebrek aan lezers, *Ibidem*, p. 398.
- 27 VON DER DUNK, H., BEHETS, J., 'Vlaanderen-Duitsland', DELEU, J., DURNEZ, G., DE SCHRYVER, R., SIMONS, L. (red.), *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tiel-Utrecht, 1973, p. 448.
- 28 Over de oorsprong van de Vlaamse Beweging als ultra-patriottische stroming bestaat een grote consensus. Zie o.a. REYNEBEAU, M., *Het klauwen van de Leeuw, De Vlaamse identiteit van de 12de tot de 21ste eeuw*, Leuven, 1995, p. 121; DEPREZ, K., VOS, L., *Nationalisme in België, identiteiten in beweging (1780-2000)*, Leuven, 1999, p. 91 e.v.; WILS, L., *Van Clovis tot Di Rupo*, Antwerpen, 2005, p. 139-148; p. 153-179; p. 185-188. STENGERS, J., GUBIN, E., *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918, Tome II, Le Grand siècle de la nationalité belge*, Brussel, 2002, p. 71. en *Ibidem*, p. 118.
- 29 ELIAS, H.J., *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte, Vierde Deel*, Antwerpen, 1965, p. 215-217.
- 30 Het flamingantische tijdschrift *De Taalstrijd Hier en Elders* nam regelmatig stukken over uit de Franstalige pers zo ook dit typerende citaat uit *Le Soir*: 'en *Bohème les Tchèques ont fait leur mouvement national; au début ils n'en voulaient qu'à la prépondérance des allemands; puis ils se sont mis à réclamer leur autonomie; aujourd'hui ils insultent l'Empereur (...) Les événements suivront la même marche chez nous*', 'De Belgisch-Franse dagbladen en de Vlaamse Beweging', *De Taalstrijd Hier en Elders*, jaargang X, deel 8, 1 september 1893, p. 190.
- 31 VERMEYLEN, A., *Kritiek der Vlaamse Beweging*, Bussum, 1905, p. 20. (Het origineel dateerde van 1895).
- 32 WILS, L., *Van de Belgische naar de Vlaamse natie, een geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, Leuven, 2009, p. 25-28. STENGERS, J., 'La révolution de 1830', in: MORELLI, A. (red.), *Les grands mythes de l'Histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie*, Brussel, 1995 p. 139-148.
- 33 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 138-140.
- 34 WILS, L., *Honderd Jaar Vlaamse Beweging - II, Geschiedenis van het Davidsfonds (1914 tot 1936)*, Leuven, 1985, p. 19; p. 22.
- 35 DE WEVER, Br., *Greep naar de Macht, Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde, het VNV (1933-1945)*, Tiel, 1994, p. 21-24; DE WEVER, Br., «De geschiedenis over de Vlaamse Beweging» in: DENECKERE, G., DE WEVER, Br., *Geschiedenis Maken - Liber Amicorum Herman Balthazar*, Gent, 2003, p. 131-139.
- 36 Over de gevolgen bestaan volgende twistpunten, zo bijvoorbeeld over de houding van Koning Albert I, DE WEVER, Br., «De geschiedenis over de Vlaamse Beweging»,..., p. 138.
- 37 "Publicaties" - WILLEMSEN, A.W., "Flamenpolitik en aktivisme. Vlaanderen tegenover België in de Eerste Wereldoorlog", *Ons Erfdeel*, 17de jg., nr. 5, nov.-dec. 1974, p. 793-795; De term komt van Bruno De Wever. Hij wees in 2003 op het feit dat de historiografie van de Vlaamse Beweging ook voor een groot deel buiten de academische muren gebeurt. Dat uit zich volgens hem o.a. in een «*militante geschiedschrijving*», DE WEVER, Br., «De geschiedenis over de Vlaamse Beweging»,..., p. 131.
- 38 Zie DE BRUYNE, A., [zonder titel] [recensie van: Honderd jaar Vlaamse Beweging - II. Geschiedenis van het Davidsfonds (1914-1936)/Lode Wils, 1985], *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 44, 1985, nr. 2, p. 123-127.
- 39 DE WEVER, Br., *Greep naar de Macht, Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde, het VNV (1933-1945)*, Tiel, 1994, p. 21-24.
- 40 WENDE, F., 'Enkele opmerkingen over het karakter van de Duitse *Flamenpolitik* 1914-1918 en over Lode Wils' boek *Flamenpolitik en aktivisme*', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4/5, juli-oktober 1975, kol. 215 (Dit artikel verscheen ook al in de Mededelingen van het colloquium m.b.t. Wils' boek in 1974).
- 41 *Ibidem*, kol. 217 en voetnoot (6) aldaar, cf. ook kol. 222.
- 42 WILS, L., «De geschiedschrijving van het activisme», *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 51, nr. 2, 1992, p. 66-68.
- 43 DE WEVER, Br., «De geschiedenis over de Vlaamse Beweging»,..., p. 136.
- 44 Zie de paragraaf «*Sans conclure*», DELFORGE, P., *La Wallonie et la Première Guerre Mondiale - Pour une histoire de la séparation administrative*, Namen, 2008, p. 158-161.
- 45 Debat gevoerd op 15 november 1974 (werkzitting 2A), *De Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog, Handelingen van het colloquium ingericht te Leuven op 15 en 16 november 1974 door de afdeling Geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw: Departement Geschiedenis- Katholieke Universiteit Leuven*, Leuven, 1974, p. 52-54. Naast de *Handelingen*, onder meer door toenmalig assistent Louis Vos uitgetikt, bestaat er ook een publicatie, *Mededelingen van het colloquium...* getiteld. Vanaf nu wordt er voor beide werken naar resp. *Handelingen* en *Mededelingen* verwezen.
- 46 *Ibidem*.
- 47 SMIT, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog, deel 2 (1914-1917)*, Groningen 1972, p. 205.
- 48 *Handelingen*, p. 24-31.
- 49 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 5; p. 59-60; p. 68. WILS, L., *Vlaanderen, België, Groot-Nederland: Mythe en geschiedenis, historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij het bereiken van zijn emeritaat als hoogleraar aan de K.U. Leuven*, Leuven, 1994, p. 264-266.

- 50 WENDE, F., 'Enkele opmerkingen over het karakter van de Duitse *Flamenpolitik* 1914-1918 en over Lode Wils' boek *Flamenpolitik en aktivisme*', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr.4/5, 1975, kol. 216-217.
- 51 *Handelingen*, II A 3.
- 52 *Ibidem*, II A 18-20.
- 53 Voor de uitspraken van Hermans, zie *Ibidem*, II A 1-2A3., voor Luyckx zie *Ibidem* II A 6; voor Luyten zie *Ibidem*, II A 16.
- 54 *Ibidem*, II B 18
- 55 *Handelingen...*, II B 18.
- 56 BUNING, L., *J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard: Vlaming door keuze*, Windschoten, 1976 (getekend op mei 1975), p. 29. In dat opzicht spreekt de Groot-Nederlandse propaganda die hij maakte in zijn (even eenzijdige als vernietigende) bespreking van Lode Wils' werk uit 1974 boekdelen. Buning meende dat de negatieve beoordeling van het activisme door Wils de banden tussen Vlamingen en Nederlanders kon versterken: "mocht dat het geval blijken te zijn, dan zullen de Leeuwen dansen, zowel bezuiden als beoordenen de staatsgrens die in 1839 werd vastgelegd". Ironisch genoeg had Buning in zijn artikel meermaals herhaald dat Wils partijdig was, BUNING, L., Wils (Lode). *Flamenpolitik en Aktivisme*. Leuven, Davidsfonds, 1974; één deel in-8°, 272 blz. (KEURREEKS, nr. 162-2), "Recensies", *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis - Revue belge de Philologie et d'Histoire*, jg. 1975, Vol. 53, nr. 3, p. 971.
- 57 Lode Wils liet zich later uitermate scherp uit over de artikels van Buning in *Wetenschappelijke Tijdingen* en m.b.t. zijn boek over Domela Nieuwenhuis. We citeren: «*Qua objectiviteit en qua synthese stond hij op het niveau van Faingnaert en andere auteurs van het interbellum*», WILS, L., «De geschiedschrijving van het activisme», *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 51, nr. 2, 1992, p. 74.
- 58 *Handelingen*, II B 9-10.
- 59 BRANS, J., 'De oorsprong van de *Flamenpolitik* van Bethmann-Hollweg' in: *De Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog, Mededelingen*, p. 21-30.
- 60 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 257.
- 61 WILLEMSSEN, A.W., *Twintig Eeuwen Vlaanderen, De Vlaamse Beweging I - van 1830 tot 1914*, Hasselt, 1974, p. 392. Willemsen onderstreepte in dit boek in feite gewoon de stellingen die hij zijn werk van 1969 al geponeerd had. Het onderzoek van de Nederlandse historicus was ook toen al bijzonder oppervlakkig geweest: zo vermeldde hij welgeteld één citaat uit een *allduitsche* publicatie, WILLEMSSEN, A.W., *Het Vlaams-nationalisme (1914-1940)*, Utrecht, 1969, p. 40-41.
- 62 Louis Vos had er nochtans drie jaar later - terecht - op gewezen dat die verhandeling moest uitgegeven worden, VOS, L., 'De onbekende Vlaamse kwestie. Het aandeel van buitenlandse historici in de geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, jg. 100, 1985, 4, p. 711.
- 63 DE CORTE, B., *Het Tijdschrift Germania...*, Leuven, 1982, p. 363.
- 64 *Ibidem*, p. 360. De inhoudsanalyse van de verschillende artikels omvatte, merkwaardig genoeg, slechts 10% van het geheel (p. 259-300). Daarbij werden bovendien lang niet alle thema's aangeraakt die in het blad aan bod kwamen. Een aantal artikels plaatste de auteur binnen een ruimere context. Het ging hier met name om het door *Germania* gelanceerde persdebat om een Duits-Nederlandse douane- (of militaire) unie af te sluiten (p. 303-340).
- 65 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 352.
- 66 VANACKER, D., *Het Activistisch Avontuur*, Gent, 2006, p. 23.
- 67 WILS, L., «De geschiedschrijving van het activisme», *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 51, nr. 2, 1992, p. 78-79; VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 13-15, waar de auteur enkele artikels uit het blad vrij oppervlakkig bespreekt.
- 68 VAN HAEGENDOREN, M., *Het activisme op de kentering der tijden*, Antwerpen, 1984, p. 42-43; VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 36.
- 69 DOLDERER, W., *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt: die Rezeption der Flamenfrage in der deutschen Öffentlichkeit und deutsch-flämische Kontakte 1890-1920*, Kassel, 1989, p. 5-33.
- 70 *Ibidem*, p. 15.
- 71 *Ibidem*, p. 41.
- 72 Op 21 november 1899 werd door Fredericq een studiekering voor Germaanse beschaving opgericht, COPPENS, E.C., *Paul Fredericq*, Gent, 1990, p. 179.
- 73 *Ibidem*, p. 183-184.
- 74 *Ibidem*, p. 182
- 75 GAUS, H., 'De reacties op de hereniging in België - Met een overzicht van de Vlaams-Duitse betrekkingen', in: DE PIERE, J., ROCHTUS, D. (red.), *Zicht op Duitsland*, Leuven, 1994, p. 75.
- 76 DUMOULIN, M., 'Het ontluiken van de twintigste eeuw', in: DUMOULIN, M., GERARD, E., et al., *Nieuwe Geschiedenis van België, deel II, 1905-1950*, Tielt, 2006, p. 701-865; p. 807 e.v.
- 77 'L'Allemagne ne s'intéresse guère au problème des nationalités et ne cherche pas à l'exploiter à son profit', zo luidt het erg idealistische beeld van de Franse historica, BITSCH, M.-T., *La Belgique entre la France et l'Allemagne (1905-1914)*, Parijs, 1994, p. 339.
- 78 DE WAELE, M., 'Frankrijk-Vlaanderen', DE SCHRYVER, R., e.a., NEVB, Tielt, 1998, p. 1176.
- 79 ELIAS, H.J., *Vijftienvintig jaar Vlaamse Beweging 1914-1939, I*, Antwerpen, 1969, p. 30-31.
- 80 VAN GINDERACHTER, M., *Het Rode Vaderland, de vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme vóór WO I*, Gent, 2005, p. 375.
- 81 Hij deed dit o.a. op het colloquium gehouden op 15 oktober 2004, Nationale bewegingen en geschiedschrijving : over de geschiedschrijving van de Vlaamse beweging en van andere nationale bewegingen in Europa, later verschenen in *Wetenschappelijke Tijdingen* Speciaal nummer 64, Antwerpen, 2005, p. 18-34.
- 82 BEYEN, M. «Een uitdijend verhaal: de historiografie van de Vlaamse Beweging 1995-2005» in: *Nationale Bewegingen en geschiedschrijving, acta van het colloquium over de geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging en andere nationale bewegingen in Europa*, Bijzonder Nr. van *Wetenschappelijke tijdingen* (64), Antwerpen, ADVN, 2005, p. 30.
- 83 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 252.
- 84 *Ibidem*, p. 259.
- 85 VAN GINDERACHTER, M., *Het Rode Vaderland*, Gent, 2005 en MOULAERT, J., *Rood en Zwart. De anarchistische Beweging in België, 1880-1914*, Leuven, 1995. Over eerstgenoemde schrijft Wils trouwens dat 'uit [zijn] studie blijkt dat de Gentse socialistische beweging tussen 1885 en 1914 de Vlaamse Beweging meestal afwees, maar toch een Vlaamse Gemeenschap koesterde. In hoever was dit een doorwerking van het eeuwenoude Graafschap Vlaanderen, waarvan Gent de hoofdstad was geweest?', WILS, L., *Van Clovis tot Di Rupo, de lange weg van de naties in de Lage Landen*, Antwerpen, 2005, p. 166.
- 86 BEYEN, M. «Een uitdijend verhaal...», p. 31.
- 87 Zie de werken DE SMAELE, H., *Omdat we uwe vrienden zijn. Religie en partij-identificatie, 1884-1914, niet gepubliceerd proefschrift*, Leuven 2000; DE SMAELE, H., *Rechts Vlaanderen: religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België*, Leuven, 2009 en NÖRTEMANN, G., *Im Spiegelkabinett der Historie. Der Mythos der Schlacht von Kortrijk und die Erfindung Flanders in 19. Jahrhundert*, Berlijn, 2002.
- 88 BEYEN, M., 'Een natieontwijkend nationalisme', in: BUELENS, G., GOOSSENS, J. (red.), *Waar België voor staat, een toekomstvisie*, Antwerpen, 2007, p. 48. BEYEN, M. 'The duality of public opinions as a democratic asset - Confessions of an historian'. SINARDET, D., HOOGHE, M., Re-Bel e-book 3/June 2009 'Is democracy viable without a unified public opinion? - The Swiss experience and the Belgian case', p. 20-24.
- 89 VAN MECHELEN, M., *Kroniek van Frans Van Cauwelaert (1880-1960)*, Beveren-Antwerpen, 1980, p. 134-135. BEYEN, M., 'Een natieontwijkend nationalisme'..., p. 47.
- 90 VAN GINDERACHTER, M., *Het Rode Vaderland*, Tielt, 2005, p. 365.
- 91 VAN GOETHEM, H., *De monarchie en «het einde van België»*, *Een communautaire geschiedenis van Leopold I tot Albert II*, Tielt, 2008, p. 217-229 bestaat voor het grootste deel uit een analyse van de toekomstige communautaire verhoudingen in de Belgische politiek in het licht van de evolutie van de staatsstructuur.
- 92 *Ibidem*, p. 12.
- 93 *Ibidem*, p. 19.
- 94 *Ibidem*, p. 22.
- 95 *Ibidem*, p. 61-157.
- 96 *Ibidem*, p. 39-40.
- 97 *Ibidem*, p. 40-41.
- 98 *Ibidem*, p. 41; p. 47.
- 99 *Ibidem*, p. 41.
- 100 *Ibidem*, p. 66-67; p. 69 ; p. 67 voor citaat.
- 101 Weerwerk kreeg Van Goethem via twee artikels in *Wetenschappelijke Tijdingen*, het ene van Wils, het andere van Van Velthoven afkomstig. WILS, L., «De ideologische barst van België. Van Leopold I tot Albert II», *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 68, nr. 1, maart 2009, p. 26. VAN VELTHOVEN, H., «De rol van de monarchie (vooral van Albert I) in de Vlaamse ontvoogding», *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 68, nr. 1, maart 2009, p. 35.

- 102 TROTSKY, L., *Ma Vie*, Parijs, 1953, p. 199-201; TROYAT, H., *Nicolaas II: De laatste Tsaar*, Baarn, 1994, p. 106; SCOT, J.P., *La Russie, de Pierre le Grand à nos jours; Etat et Société en Russie impériale et soviétique*, Parijs, 2000, p. 79; FLOYD, D., *Russia in revolt: 1905, the first crack in tsarist power*, Londen, 1969, p. 64. SCOT, J.P., *La Russie, de Pierre le Grand à nos jours; Etat et Société en Russie impériale et soviétique*, Parijs, 2000, p. 65. *Op. Cit.*, p. 58. *Ibidem*, p. 58-61.
- 103 BEYEN, M., 'Een natieontwikkend nationalisme'..., p. 48.
- 104 DRAYE, G. 'Smartelijk te handelen'..., p. 141-144.
- 105 BOEHME, O., *Greep naar de Markt, de sociaal-economische agenda van de Vlaamse Beweging en haar ideologische versplintering tijdens het interbellum*, Leuven, 2008, p. 97.
- 106 VRINTS, A., *Bezette stad: Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2002, p. 44.
- 107 VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 51, schetst een korte biografie van Gerstenhauer met het oog op diens aandeel in de *Flamenpolitik*, zonder evenwel zijn medewerking aan *Germania* te vermelden.
- 108 Een uitzondering is WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, 1974, p. 28-29. Fritz Fischer heeft de *Flamenpolitik* wel vernoemd, maar niet een directe samenhang met hijv. de *Polenpolitik* beklemtoond. FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 158-162 voor het begin van de *Polenpolitik* tijdens Wereldoorlog I. Het begin van de *Flamenpolitik* (op 2 september 1914 volgens Fischer) wordt apart behandeld in de paragraaf 'Belgien', *Ibidem*, p. 120-122.
- 109 WILS, L., *Honderd jaar Vlaamse beweging. 2: Geschiedenis van het Davidsfonds (1914-1936)*, Leuven, 1985, p. 26-29.

HOOFDSTUK 1

- 1 DAVIES, N., *Europe, a history*, Oxford, 1996, p. 1286.
- 2 *Ibidem*, p. 648 e.v.; VOS, L., GODDEERIS, I., *De Strijd van de Witte Adelaar*, Leuven, 2005, p. 136-151.
- 3 DAVIES, N., *Europe, a history*, Oxford, 1996, p. 733.
- 4 BEHETS, J., 'Uit de voortijd der Vlaamse Beweging' ..., kol. 383. Zie ook WILS, L., *Van Clovis tot Di Rupo...*, p. 195. Wils noemt ook België 'blijvend getekend' door de Franse overheersing van 1794 tot 1814.
- 5 FOUCAULT, M., *Les Mots et les choses : une archéologie des sciences humaines*, Parijs, 1966, p. 50; p. 229; p. 389.
- 6 FOX, R.A. 'J. G. Herder on Language and the Metaphysics of National Community', *The Review of Politics*, Vol. 65, nr. 2, lente 2003, p. 242-259.
- 7 MAH, H., *Enlightenment Phantasies, Cultural Identity in France and Germany (1750-1914)*, New York, 2003, p. 60-65.
- 8 NURDIN, J., *L'idée de l'Europe dans la Pensée allemande à l'Époque Bismarckienne*, Metz, 1978, p. 27; FICHTE, J., *Reden an die Deutsche Nation*, Leipzig, 1808.
- 9 KOHN, H., «Treitschke: National Prophet», *The Review of politics*, Vol. 7, nr. 4, oktober 1945, p. 420.
- 10 DOLDERER, W., «Um Sprache und Volkstum: Deutsche Belgienbilder in nationalen Diskurs» in: KOLL, J., *Nationale Bewegungen in Belgien: ein historischer Überblick*, München-Berlijn, 2005, p. 155; KOHN, H., 'Nationalism in the Low Countries', *The Review of politics*, Vol. 19, nr. 2, april 1957, p. 169.
- 11 VON DER DUNK, H., *Der Deutsche Vormärz und Belgien 1830/48*, Wiesbaden, 1966, p. 63-64.
- 12 *Ibidem*, p. 65.
- 13 WALKENHORST, P., *Nation - Volk - Rasse, Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich (1890-1914), Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*, Göttingen 2007, p. 82-99.
- 14 WOOD, A. *Europe, 1815-1960, Second edition*, Essex, 1984, p. 8-12.
- 15 Dus ook Duits-Oostenrijk. In het totaal ging het om 35 Duitse prindommen en - en de zogenaamde vrije steden (Lübeck, Bremen, Frankfurt en Hamburg), COOLSAET, R., *België en zijn buitenlandse politiek (1830-1990)*, Leuven, 1998, p. 224.
- 16 *Ibidem*.
- 17 BEHETS, J., 'Uit de voortijd der Vlaamse Beweging'..., kol. 384.
- 18 Hannover, Oldenburg en Mecklenburg.
- 19 Bremen en Hamburg (1888); Schleswig-Holstein (1864) en Elzas-Lotharingen (1871).
- 20 SMITH, D.W., 'The ideology of German colonialism (1840-1906)', *Journal of modern history*, Vol. 46, nr. 4, december 1974, p. 641-645; VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 218-222.
- 21 SCOTT, F.D., 'An 1813 proposal for a Zollverein', *The Journal of Modern History*, Vol. 22, nr. 4, december 1950, p. 359-361; BÜSCH, O., MIECK, I., NEUGEBAUER, W., BORN, K.E., *Handbuch der Preussischen*

- Geschichte, Band II*, Berlijn, 1992, p. 66.
- 22 VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 22-40.
- 23 *Ibidem*, p. 70.
- 24 LINGELBACH, W.E., 'Belgian neutrality: its origin and interpretation', *The American historical review*, Vol. 39, nr. 1, oktober 1933, p. 58-61; COOLSAET, R., *Op. Cit.*, p. 75-76; p. 79-82.
- 25 HILLIGER, B., 'Politische Betrachtungen zur Niederländischen Frage besonders zur Zollpolitik Belgiens vom geschichtlichen Standpunkte', *Germania tijdschrift voor Vlaamse beweging, letterkunde, kunst, wetenschap, onderwijs, staathuishoudkunde, handel, nijverheid en verkeer*, II, februari 1900, p. 286-287. H.J. Elias besprak dit feit ook in *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte, Deel 2, Van de Taal- en Letterkundige hernieuwing naar een politieke beweging (1830-1859)*, Antwerpen, 1971, p. 123. Coolsaet wijst er dan weer op dat koning Leopold I aan Koningin Victoria geschreven had: 'le sentiment public était en faveur de cette alliance'. De koningin zou hem aangeraden hebben een stap in de richting van een handelsakkoord te doen, COOLSAET, R., *Op. Cit.*, p. 84. Benno Hilliger (1863-1944) was bibliothecaris aan de universiteit van Leipzig, kan als een randfiguur beschouwd worden. Uit een aantal van zijn publicaties (waaronder de zevendelige *Dahlmann-Waitz: Quellenkunde der deutschen Geschichte* uit 1906 die hij mee opnieuw uitgaf) valt af te leiden dat hij een historicus was. Mogelijkerwijs had hij - net als Karl Lamprecht - Belgische contacten. (<http://d-nb.info/gnd/116813393>). Hilliger schreef ook in het tijdschrift *Germania* (zie Hoofdstuk III).
- 26 KOHN, H., *Op. Cit.*, p. 163.
- 27 VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 168-171.
- 28 Johann W. Wolf (1817-1855), geb. te Keulen verbleef van 1840 tot 1847 in België. Hij onderzocht vanuit een culturele belangstelling Oud-Nederlandse bronnen. Nadat hij in contact kwam met de V.B. verdedigde hij een spellingshervorming die het Nederlands dichter bij het Duits moest brengen. Het tijdschrift *De Broederhand* was van hem. Volgens P.H. Nelde was hij geen annexionist, zie 'Johann W. Wolf', NEVB, p. 3768.
- 29 Johann L. Uhland (1787-1862), geb. te Tübingen was een dichter en filoloog, zijn interesse voor Vlaams-België was louter volkskundig, niet politiek. In 1848 werd hij trouwens lid van het *Frankfurter Parlament* zie NELDE, P.H., DOLDERER, W., 'Johann L. Uhland', NEVB, p. 3111.
- 30 NELDE, P.H., *Flandern in der Sicht Hoffmanns von Fallersleben*, Wilrijk, 1967, *passim*.
- 31 Johan Dautzenberg (1808-1869), geb. Ned.-Limburg, schreef oorspronkelijk Franse verzen die o.a. Van Duyse bewerkte. Hij ervoer het Nederlands niet als zijn moedertaal, het Duits wel. Dautzenberg beleefde de Belgische Omwenteling en bleek er niet gelukkig mee. In 1830 al wist hij weinig goeds te vertellen over de Belgische revolutie: 'het congres wordt dagelijks meer en meer de spot der helden-natie' zo schreef hij. Zijn eerste schriftelijke uitlating over het Vlaams dateerde uit 1844: 'Ik koester weinig hoop voor de ontwikkeling van een volk dat zich voor zijn taal schaamt en nog lang schamen zal. De goede mensen spreken Nederduits en verstaan hun eigen taal niet meer zódra zij te boek staat'. In 1845 sloot Dautzenberg zich aan bij de nieuwe Antwerpse maatschappij 'De Toekomst', engageerde hij zich in het tijdschrift *De Broederhand* en in het Vlaams-Duits Zangverbond. De interesse voor het Duitse taalgebied is altijd aanwezig geweest bij hem. Dautzenberg voelde zich gebonden aan Vlaanderen, maar wou niettemin een band smeden tussen Vlaanderen en Duitsland (hij was van de Nederlands-Pruisische grensstreek afkomstig). 'Duits en Vlaams zijn nauwverwant/zo nauw als rechte en linker hand/En Duits is Duits, 't zij hoog of neder', aldus sprak Dautzenberg op het eerste Vlaams-Duits zangfeest te Keulen (14-15 juni 1846). Die gedachte aan Duitsland hield echter geen politieke implicaties in, alleen culturele, dat stelde hij duidelijk in een brief aan de Nederlandse schrijver Alberdingk Thijm 'omdat ik vaderlands gezind ben en blijven wil, deshalb vind ik het gerdan dat alle Duitse stammen hun takken en twijgen samen houden', anders zou de vijand van de Dietse stam Frankrijk ze afkappen, VALCKE, L., 'Johan-Michiel Dautzenberg, één lid van het klaverblad Van Duyse-Van Dam-Dautzenberg', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 3, mei-juni 1973, kol. 160-163.
- 32 Opvallend zijn de gelijkenissen in achtergrond tussen Omer Wattez (1857-1935) - die later aan bod komt (zie Hoofdstuk III) - en Pol de Mont (1857-1931). Beiden waren niet alleen generatiegenoten, maar belandden ook gedurende hun studies in een 'geloofscrisis'. Hierna evolueerde Wattez van een vrijzinnige positivist naar een fanatieke germanofiel, die eenzijdig de Germaanse cultuur ophemelde. De dichter Pol de Mont werd anderzijds een vrijzinnige liberaal. Wattez werd na zijn universitaire studies in de Germaanse talen leraar te Doornik (1883). Pol de Mont had, na het behalen van een kandidatuur in letteren en wijsbegeerte, vruchteloos een rechtenstudie aangevat. Naar eigen zeggen zat zijn Vlaamsgezindheid daar voor iets tussen. De studies was hij alleszins hartgrondig beu en door toedoen van Conscience kon hij toch nog leraar Nederlands worden aan het atheneum van Doornik

- (1880), waar ook Wattez (in het middelbaar onderwijs welteverstaan) werkzaam was. In 1907 zou Wattez trouwens De Mont aan het Rijksatheneum te Antwerpen opvolgen. MEIR, G., *Pol de Mont, Een studie over zijn leven en werk*, Amsterdam, 1932, p. 75-78; WAUTERS, K., 'Omer Wattez', NEVB, p. 367; Naast genoemde argumenten wezen deze filologen ook op de Vlaamse inbreng gedurende de *Ostmark-Siedlung* in de middeleeuwen, BEHETS, J., 'Uit de voortijd der Vlaamse Beweging', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 19, nr. 9, november 1959 kol. 385-386; KOHN, H., *Op. Cit.*, p. 169-170.
- 33 BEHETS, J., 'Het Germanisme in de Vlaamse Beweging (1840-1848), 1ste deel (1840-1845)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 20, nr. 1, januari 1960, kol. 5-7.
- 34 VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 171-175.
- 35 H. Kohn wees erop dat de invloed van Herder, Fichte en Arndt op de Vlaamse Beweging groot was omdat het Vlaams-nationalisme 'hoewel dit *sensu stricto* omstreeks 1840 geen (autonoom) nationalisme was] ook gebaseerd was op taal ('*de taal is gans het volk*'), zie KOHN, H., *Op. Cit.*, p. 156.
- 36 VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 294-298; FROMME, F., '*Germanisches Erwachen*' in: OSZWALD, R.P., *Deutsch-Niederländische Symphonie*, Wolfshagen-Scharbeuß, 1937, p. 158.
- 37 DEPPEZ, A. en VANACKER, H., *Bibliografie van de Vlaamse Tijdschriften in de Negentiende Eeuw, H., De Broederhand (1845-1847) en Der Pangermane-Der Germane (1859-1862)*, Gent, 1988, p. 10 e.v.
- 38 VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 183.
- 39 *Ibidem.*, p. 183-184.
- 40 LERNOUT, G., «Vlaams Petitionnement», NEVB, p. 2464-2466; WILS, L., *Het Vlaams petitionnement van 1840: de bijdragen van Leuven en Antwerpen*, Leuven, 1958, *passim*.
- 41 DOLDERER, W., «*Um Sprache und Volkstum: Deutsche Belgienbilder im nationalen Diskurs*»,..., p. 155.
- 42 BEHETS, J., 'Het Germanisme in de Vlaamse Beweging (1840-1848), 1ste deel',..., kol. 5-9.
- 43 *Ibidem*, kol. 7. Paul Fredericq had een andere versie van de feiten: 'Voordat zij zich in de handen der klerikale partij had overgeleverd', zo schreef hij, 'had de redactie bij de Pruisische gezant van Arnim, vruchteloos beproefd geldelijke steun te vinden', FREDERICQ, P., *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, Eerste Deel, Gent, 1906, p. 31. DE BENS, E., *Vlaamsch België - Het eerste Vlaamsgezinde dagblad*, Gent, 1968, p. 15-21.
- 44 BEHETS, J., 'Het Germanisme in de Vlaamse Beweging (1840-1848), 2de deel, kol. 207.
- 45 Victor Coremans, geb. 1802 te Brussel trok in zijn jeugd naar Duitsland en Oostenrijk en werd er doctor in de filosofie. In Nürnberg werd hij het hoofd van de liberale *Freie Presse* en in 1833 werd hij omwille van politieke agitatie naar Zwitserland verbannen. In 1836 werd hij in Brussel archivaris bij het Algemeen Rijksarchief, VON DER DUNK, H. en DOLDERER, W., 'Victor Coremans', NEVB, p. 801.
- 46 VON DER DUNK, H., *Der Deutsche Vormärz und Belgien 1830/1848*, Wiesbaden, 1966, p. 306-317.
- 47 In 1806 geboren in Nederland, sterfdatum niet bekend.
- 48 Höfken was, als we Fromme mogen geloven, een kenner van de douane-politiek. In 1847 schreef hij het tweedelige werk *Vlaamisch Belgien* waarin hij de Vlaamse Beweging als parallel lopend zag met die van de Duitse nationalist. In het *Frankfurter Parlament* pleitte hij voor een staatkundige (of 'belangen')-vereniging van Duitsland en België, '*Germanisches Erwachen*' in: OSZWALD, R.P., *Deutsch-niederländische Symphonie*, Wolfshagen-Scharbeuß, 1937, p. 159.
- 49 VAN THIELEN, J.C., 'De Vlaamse Beweging', *België in zijn betrekkingen tot Frankrijk en Duitsland; door Gustaf Höfken*, Stuttgart bij Cotta, 1845' in *De Broederhand*, 3de Aflevering, Brussel, 1846, p. 93.
- 50 'Wij menen, te moeten opmerken, dat wij de hier uitgesproken mening van onze hooggeachte medewerker deze keer niet kunnen delen.', de Red. (*Ibidem*). En toeval of niet J.C. Van Thielen heeft na die démarché geen enkele bijdrage meer geleverd in *De Broederhand*, zie DEPPEZ, A., VANACKER, H., *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de 19de eeuw: De Broederhand (1845-47) en Der Pangermane-Der Germane*, Gent, 1988, 55 e.v.
- 51 'Stemmen uit Duitsland over ons- Belgien in seinen Verhältnissen zu Frankreich und Deutschland, mit Bezug auf die Frage der Unterscheidungszölle für den Zollverein, von Gustaf Höfken, Stuttgart-Tübingen, Cotta, 1845', *De Broederhand*, deel I (1845-1846), p. 233-238; VAN THIELEN, J.C., 'De Vlaamse Beweging' in: *België in zijn betrekkingen tot Frankrijk en Duitsland; door Gustaf Höfken*, Stuttgart bij Cotta, 1845', *De Broederhand*, 3de Aflevering, Brussel, 1846, p. 85-86; p. 89-91.
- 52 DEPPEZ, A. en VANACKER, H., *Bibliografie van de Vlaamse Tijdschriften in de Negentiende Eeuw, De Broederhand (1845-1847) en Der Pangermane-Der Germane (1859-1862)*, Gent, 1988, p. 10 e.v.
- 53 BEHETS, J., 'Het Germanisme in de Vlaamse Beweging (1840-1848), 1ste deel, kol. 8; BEHETS, J., 'Het Germanisme in de Vlaamse Beweging (1840-1848), 2de deel, kol. 203-207. ELIAS, H.J., *Geschiedenis...*, Deel 2, p. 354-355 en p. 360 over de Zangfeesten; VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 317-330.
- 54 'Duitsland en België', Bij gelegenheid der laatste maatregelen door het Zollverein genomen (derde artikel)', *Vlaamsch België*, 28 juli 1844, p. 1-2.
- 55 Afdruk uit het artikel 'Frankrijk - Rijn grenzen', *Vlaamsch België*, 12 september 1844, p. 1. De Rijn/Schelde-symboliek vonden we ook terug bij Prudens Van Duyse, VAN DUYSE, P., 'Duits-Vlaams Zangverbond', s.d. (maar uit de periode 1840-1847), overgenomen in *Der Pangermane*, nr. 2, 20 november 1859, p. 5; Met betrekking tot de oorsprong van De Vlaamse Leeuw zie JACOB, A., 'De Datering van de Vlaamse Leeuw', *De Nieuwe Taalgids* (8ste Jaargang), Groningen, 1914, p. 132-134; *Ibidem*, 9de Jaargang, Groningen, 1915, p. 21; Zie ook de brief n.a.v. dit stuk in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 18 januari 1915, p. 2; PRIMIS, F., 'Het ontstaan van de Vlaamse Leeuw', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1935, p. 227-244; Voor een betwisting van Primis zie DEPPEZ, A., 'De Vlaamse Leeuw, feiten en stemmingen uit de jaren 1840-1848', *Jaarboek 'De Fontaine'*, Gent, 1960 p. 97-155; VERSCHAFFEL, T., 'De Brabançonne en de Vlaamse Leeuw' in: GRIJP, L.P. (red.), *Nationale hymnen, Het Wilhelmus en zijn burens*, Nijmegen/Amsterdam, 1998 p. 171-175.
- 56 DOLDERER, W., «*Um Sprache und Volkstum: Deutsche Belgienbilder im nationalen Diskurs*», in: KOLL, J., *Nationale Bewegingen in België: een historischer Überblick*, München-Berlijn, 2005, p. 158-159.
- 57 BEHETS, J., 'Het Germanisme in de Vlaamse Beweging (1840-1848), 1ste deel (1840-1845)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 20, nr. 1, januari 1960, kol. 9.
- 58 BEHETS, J., *Ibidem*, kol. 5-7. VON DER DUNK, H., 'Duits-Vlaamse betrekkingen', NEVB, p. 998 e.v.
- 59 ELIAS, H.J., *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte, Deel 2*, Antwerpen, 1971, p. 357-358. Sleecx bestreed Kuranda, Wolf en Höfken en wees op het gevaar van een toenadering met Duitsland, zie VANLANDSCHOOT, R. en DE MOOR, M., 'Domien Sleecx', NEVB, p. 2758-2759.
- 60 BEHETS, J., 'Het Germanisme in de Vlaamse Beweging (1840-1848), 2de deel (1845-1848)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, juni 1960, jaargang 20, nr. 5, kol. 201-208.
- 61 BEHETS, J., 'Het Germanisme in de Vlaamse Beweging (1840-1848), 2de deel (1845-1848)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, juni 1960, jaargang 20, nr. 5, kol. 209; FROMME, F., '*Germanisches Erwachen*' in OSZWALD, R.P., *Deutsch-niederländische Symphonie*, Wolfshagen-Scharbeuß, 1937, p. 158.
- 62 KOHN, H., '*Nationalism in the Low Countries*', *The Review of politics*, Vol. 19, nr.2, april 1957, p. 174.
- 63 Volgens R. Coolsaet was de Belgische koning dit voorstel niet ongenegen COOLSAET, R., *Op. Cit.*, p. 101. H. Von Der Dunk had een lezing van de feiten die haaks staat op die van Coolsaet, VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 347-356. Zie ook GUBIN, E., NANDRIN, J.-P., 'De opgave van de regering: de crisissen te boven komen (1846-1878)' in: WITTE, E. et al., *Nieuwe Geschiedenis van België, Deel I (1830-1905)*, Brussel, 2005, p. 252-267 en COOLSAET, R., *Op. Cit.*, p. 91-101.
- 64 ELIAS, H.J., *Geschiedenis...*, Deel 2, p. 358-359; VON DER DUNK, H., *Der Deutsche Vormärz und Belgien 1830/48 in Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte*, Wiesbaden, 1966, p. 367; Elias deed uitschijnen dat enkel Arndt nog pleitte voor annexionisme, hetgeen dus niet waar is. FROMME, F., '*Germanisches Erwachen*', in OSZWALD, R.P., *Op. Cit.*, p. 159 wordt dit trouwens bevestigd (Elias heeft om onbegrijpelijke redenen die bron niet geraadpleegd).
- 65 DOLDERER, W., «*Um Sprache und Volkstum: Deutsche Belgienbilder im nationalen Diskurs*»,..., p. 158-159. Friedrich-Wilhelm IV zag echter wel een kans om 'Kleindeutschland' zonder Oostenrijk dus proberen één te maken. In 1850 moest het Klein-Duitse plan echter, onder druk van Rusland alweer opgeborgen worden zie WOOD, A., *Op. Cit.*, p. 125; p. 142-144.
- 66 DAVIES, N., *Op. Cit.*, p. 824.
- 67 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 352.
- 68 VON DER DUNK, H., *Op. Cit.*, p. 52-54.; Daarbij komt nog dat leidende, radicale nationalist. uit milieus kwamen met een sterk liberale achtergrond (hetzij persoonlijk of via familie), ELEY, G., *Reshaping the German right*, New Haven/Londen, 1980, p. 200.
- 69 NURDIN, J., *L'idée de l'Europe dans la Pensée allemande à l'Epoque Bismarckienne*, Metz, 1978, p. 181; *Cit.*, Metz, 1978, p. 380 e.v. *Ibidem*, p. 415; cf. ook de *New York Tribune* van 31 december 1851, gec. in MARX, K., *Oeuvres Choisis*, Tome 1, Parijs, 1963.
- 70 Schlegel was trouwens samen met Herder en Goethe gefascineerd geraakt door India, wat deels zijn opvattingen over de 'ariërs' verklaart, zie WILHELM, F., '*The German response to Indian Culture*', *The Journal of the American Oriental Society*, Vol. 81, nr. 4, sept.-dec. 1961, p. 395, kol. 1.
- 71 NURDIN, J., *Op. Cit.*, p. 4 ; p. 45; KOHN, H., «*Treüschke: National Prophet*», *The Review of politics*, Vol. 7, nr. 4, oktober 1945, p. 420.
- 72 NIPPERDEY, T., *Deutsche Geschichte 1866-1918. 2: Machtstaat vor der Demokratie*, München, 1992, p. 359-364.
- 73 CHICKERING, R., *We men who feel most German, a cultural study of the Pan-German League (1886-1914)*, Londen, 1984, p. 237-238.

- 74 WALKENHORST, P., *Nation – Volk – Rasse, Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich (1890-1914)*, Göttingen 2007, p. 119-128.
- 75 Julius Fröbel was een natuurwetenschapper en geograaf, verbleef beroepshalve in Zwitserland, waar hij mineralogie doceerde. Fröbel werd lid van het *Frankfurter Parlament*. Daarna leefde hij van 1849 tot 1857 als balling in New York. Na zijn terugkeer zou hij trouwens een aantal werken aan de Verenigde Staten wijden. In de jaren 1860 werd hij in Venen politiek actief. Hij stichtte en leidde van 1867 tot 1873 het liberale blad *Süddeutsche Presse* (liberalisme en *Großdeutschum* hoefden dus niet haaks op mekaar te staan). Fröbel was trouwens bevriend met Bismarck. Vanaf 1876 was hij meer dan een decennium lang Duitse consul resp. in Smyrna en Algier. Zijn levenseinde sleet hij in Zürich, MOMMSEN, W., «Julius Fröbel. Wirris und Weitsicht», *Historische Zeitschrift*, Bd. 181, München, 1956, p. 497-532; BECK, H., «Die Streiffülle Fröbel-Ritter und Peschel-Klöden», *Petermanns Geographische Mitteilungen*, jg. 105, 1961, p. 105-118. SANDER, «Julius Fröbel», historische Commission bei der Kön. Akademie der Wissenschaften, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 49, Leipzig, 1904, p. 163-172.
- 76 WEIKART, R. «The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859-1895», *Journal of the History of Ideas*, Vol. 54, nr. 3, juli 1993, p. 469-488, WEIKART, R., «Progress through Racial Extermination: Social Darwinism, Eugenics, and Pacifism in Germany, 1860-1918», *German Studies Review*, Vol. 26, nr. 2, mei 2003, p. 273-294; DIKSHIT, R.D., *Geographical thought: a contextual history of ideas*, New Delhi, 1999, p. 65-67; HANTSCH, V., 'Friedrich von Hellwald', [historische Commission bei der Kön. Akademie der Wissenschaften, Beieren] *Allgemeine deutsche biographie*, Bd. 50, Leipzig, 1905, p. 173-181.
- 77 VANDEWEYER, L., 'Het verschil tussen Germanen en Latijnen' in: BEYEN, M., VANPAEMEL, G., *Ras-echte Wetenschap, het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*, Leuven, 1998, p. 156.
- 78 ELIAS, H.J., *Geschiedenis...*, *Vierde Deel*, Antwerpen, 1971, p. 366-368.
- 79 VANDEWEYER, L., *Op. Cit.*, p. 156-157; ACCAMPO, E.A., 'The Gendered Nature of Contraception in France: Neo-Malthusianism, 1900-1920', *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 34, nr. 2, herfst, 2003, p. 235-262. Standaardwerken over deze problematiek zijn GUERRAND, R-H., *La libre maternité, 1896-1969*, Parijs, 1971 en RONSIN, F., *La grève des ventres: propagande néo-malthusienne et baisse de la natalité française (XIXe-XXe siècles)*, Parijs, 1980. De Alduutsers waren trouwens (ook om dezelfde redenen) tégen geboortebeperving. WALKENHORTST, P., *Nation-Volk-Rasse - Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich (1890-1914)*, Göttingen, 2007, p. 116.
- 80 VANDEWEYER, L., 'Het verschil tussen Germanen en Latijnen',... p. 155-156.
- 81 COOLSAET, R., *Op. Cit.*, p. 95; p. 115-129; p. 137-138.
- 82 DOLDERER, W., 'Duits-Vlaamse betrekkingen', NEVB, p. 998-1001; DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p 15 e.v.; BEHETS, J., 'De Vlaamse Beweging tegenover het Dietslandisme en het Pangermanisme (1848-1864)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 22, nr. 10, december 1962, kol. 441-444. ELIAS, H.J., *Geschiedenis...*, *Tweede Deel*, p. 359-360.
- 83 Genoemde Oetker schreef ook één der weinige geschriften zonder politieke pretenties, VOS, L., «De onbekende Vlaamse kwestie. Het aandeel van buitenlandse historici in de geschiedsschrijving van de Vlaamse Beweging», ..., p. 711.
- 84 ELIAS, H.J., *Geschiedenis...*, *Tweede Deel*, p. 368-371 en BEHETS, J., 'De Vlaamse Beweging tegenover het Dietslandisme en het Pangermanisme'..., kol. 449-452.
- 85 DEPREZ, A., VANACKER, H., *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de 19de eeuw: De Broederhand (1845-47) en Der Pangermane-Der Germane*, Gent, 1988, p. 33-34; ELIAS, H.J., *Ibidem*, p. 361-363.
- 86 Ander pseudoniem: 'Wundermann, G.A.', DE KEMPENAER, A., *Vermomde Nederlandsche en Vlaamse schrijvers*, Leiden, 1928, p. 494.
- 87 Onterecht beoordeelde H.J. Elias deze brochure als 'een warrig geschriftje zonder belang', zie *Geschiedenis ...*, *Tweede Deel*, p. 353-354. Onterecht, omdat het idee van een door Duitsland gedomineerd *Mitteleuropa* met errond buffer- en satelietstaten volledig aansloot bij de ideeën van pangermanisten die in brede kringen leefden.
- 88 C.J. Hansen wordt in dit werk niet uitvoerig behandeld, omdat zijn denken niets vandoen had met het pangermanisme, al werd het wel door *Alldeutschen* misbruikt. Hansens denken kaderde in een filologische traditie die een aanvang nam bij Verlooy. De geestelijke vader van Hansen, de Franstalige Belg Victor H. Delecourt (1806-1854) stelde in de jaren 1840 tevergeefse een spellingshervorming voor die het Nederlands dichter bij de Nederduitse streektalen zou moeten brengen. (SIMONS, L. 'Victor H. Delecourt', NEVB, p. 893-894). Het standaardwerk over Hansen is Ludo Simons' *Van Duinkerke tot Königsberg- Geschiedenis van de Aldiëtse Beweging, Nijmegen-Brugge*, 1980. (zie p. 191-194 voor wat we in de tekst opnamen). De auteur bespreekt erin achtereenvolgens de voorgeschiedenis van de Aldiëtse Beweging (p. 9-22), die hij aan het eind van de 18de eeuw bij Verlooy laat beginnen. Vervolgens komt de ontwikkeling van de idee tot 1870 aan bod (p. 23-73). Op te merken valt dat Simons de stagnatie van zijn beweging (1870-1875) niet (alleen) toeschrijft aan de politieke tijdsgeest, maar ook aan persoonlijke motieven (verloving, verbreken verloving, huwelijk en dood van zijn moeder, zie p. 74-75). Dat het denken van Hansen voor Duitse nationalisten makkelijk te recupereren viel, bewijst trouwens het optreden van de filoloog Gustav Dannehl (1840-1917). Die juichte de Aldiëtse beweging toe in zijn werk *Ueber niederdeutsche Sprache und Literatur* (Berlijn, 1875). Dat de 'Enge Verwandtschaft des Holländischen und Vlämischen' politiek niet zonder betekenis was, was hem niet ontgaan (p. 90). Een schets van Hansens reilen en zeilen tot ca. 1880 vindt de lezer terug van p. 82-119. De Duitse filoloog Klaus Groth (1819-1899) stond vanaf het begin van de 'Aldiëtse beweging' in contact met Hansen. Wel heeft hij nooit Hansen's spelling overgenomen en aan Pol de Mont vertrouwde hij in 1882 toe dat hij toch twijfels had bij het streven van zijn 'Freund Hansen', (Simons maakte hier terecht uit op dat hij Hansen niet *au sérieux* nam, *Ibidem*, p. 196-197); J. Behets merkte op dat in de jaren 1858-1859 de pangermanistische druk de [al]Dietse strekking van het 'Germanisme' in de Vlaamse Beweging deed afsplitsen, BEHETS, J. 'De Vlaamse Beweging tegenover het Dietslandisme en het Pangermanisme (1848-1864)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 22, december 1962, nr. 10, kol. 447.
- 89 Jan De Laet speelde vanaf de jaren 1850 een vooraanstaande rol in het katholieke Antwerpse partijleven. Sedert 1853 was hij hoofdredacteur van het Brusselse en katholieke *L'Emancipation*. In 1861 nam hij deel aan de stichting van de Nederduitse Bond (hij was er een vertegenwoordiger van de katholieken), hoewel hij geen rol zou spelen in het bestuur. Overigens was hij het eerste Kamerlid dat de eed zou afleggen in het Nederlands. Vermelden we ook nog dat hij samen met Sleenckx en Jaak van de Velde mederedacteur was van *Vlaemisch België*. Overigens zou hij met Van Rijswijck, de persoon met wie hij op de Schillerfeesten nog zo broederlijk zij aan zij had gesproken vanaf 1864, o.w.v. financiële kwesties, ruzie krijgen. In 1878 speelde hij nog een belangrijke rol in het tot standkomen van de taalwet in bestuurszaken, die zijn initiatief was. Zie WILS, L., 'Jan J. De Laet', NEVB, p. 1767-1769.
- 90 De Antwerpenaar Jan-Baptist van Ryswyck was één van de mede-auteurs geweest van het radicale manifest naar aanleiding van de 25ste verjaardag van de troonsbestijging van Leopold I (erin werden de Vlamingen gelijkgesteld met een volk dat zelfs niet over rechten beschikte die men aan slaven gaf). Hij had een sterke afkeer van de scheiding van 1830, was godsdienstig maar antiklerikaal en verafschuwde het 'frankiljonisme' binnen de liberale partij. G. Goedeme omschrijft hem als de 'vader' van de (antimilitaristische) Meetingpartij, (*Op. Cit.*, p. 2681-2683).
- 91 ELIAS, H.J., *Geschiedenis...*, *Tweede Deel...*, p. 360-361.
- 92 Karel Stallaert werd als student lid van *Met Tijd en Vlijt*. In 1839 gaf hij zijn studie op en werd hij resp. beambte, architect en leraar Nederlands (te Brussel). Hij werkte mee aan verschillende tijdschriften - waaronder *De Broederhand* - en was in 1842 mee bij de stichting van het Nederduits Taal- en Letterkundig Genootschap betrokken. Stallaert ijverde voor culturele en sociale volksverheffing, zo schrijft F. Debrabandere zag de 'verdrukking' van het Vlaamse volk als een weerspiegeling van 'geestelijke apathie' (NEVB, p. 2839-2840).
- 93 DEPREZ, A., VANACKER, H., *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de 19de eeuw: De Broederhand (1845-47) en Der Pangermane-Der Germane*, Gent, 1988, p. 34-35.
- 94 BAADER, F. «Der Pangermanismus», *Der Pangermane*, jaargang 1, nr. 2, 20 november 1859, p. 1-2. In het tijdschrift werd gepleit voor een toenadering van België en niet van Vlaanderen tot Duitsland. Op het banket voor de Schillerfeesten werd zowel gepleit voor een Duits-Vlaamse hogeschool in Brussel als voor 'l'union de plus en plus intime de la Belgique et de notre chère patrie [l'Allemagne]', *Das Banket zur Schillerfeier*, *Ibidem*, p. 3.
- 95 DAUTZENBERG, J.M., «Uitnodiging tot inschrijving Ten dele programmaverklaring», *Der Pangermane*, jaargang 1, nr. 3, 27 november 1859, p. 9.
- 96 DOLDERER, W., 'Duits-Vlaamse betrekkingen', NEVB, p. 998-1001; DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p 15 e.v.; DOLDERER, W. *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt...*, Kassel, 1989, p. 11-12; BEHETS, J., 'De Vlaamse Beweging tegenover het Dietslandisme en het Pangermanisme', kol. 445-449.
- 97 *Ibidem*, kol. 446-454.
- 98 DEPREZ, A., VANACKER, H., *Bibliografie van de Vlaamse tijdschriften in de 19de eeuw: De Broederhand (1845-47) en Der Pangermane-Der Germane*, Gent, 1988, p. 41-43; 'De reacties op de hereniging in België, met een overzicht van de Vlaams-Duitse betrekkingen',..., p. 75.
- 99 NURDIN, J., *Op. Cit.*, p. 132 e.v. De ambiguïteit van deze brochure ligt in het feit dat bestaande staten

- of imperia zichzelf schijnbaar zouden moeten inspannen om staten binnen hun invloedssfeer te brengen om dan weer volgens etnische principes te desintegreren.
- 100 *Ibidem*, p. 150 e.v.
- 101 *Ibidem*, p. 251 en p. 467.
- 102 Wilhelm I, sedert 1861 koning van Pruisen, had Bismarck als eerste minister aangesteld om een constitutioneel conflict – de hervorming van de legerwet – op te lossen, BURGAUD, S., *La politique russe de Bismarck et l'unification allemande, mythe fondateur et réalités politiques*, Straatsburg, 2010, p. 25-27.
- 103 NURDIN, J., *Op. Cit.*, p. 98-100; TAYLOR, A.J.P., *The Habsburg Monarchy (1809-1918)*, Middlesex, 1964, p. 176.
- 104 WOOD, A., *Op. Cit.*, p. 194-195.
- 105 Over deze passus doen verschillende hypothesen de ronde: Volgens J. Garsou was de verdeling van België tussen Frankrijk en Duitsland door diplomatieke onhandigheid van Napoleon III afgesprongen, zie *Les relations extérieures de la Belgique (1830-1914)*, Brussel, 1946, p. 52-63; Lademacher had het dan weer over Franse en Duitse speculaties omtrent 1864/65 over een uiteenvallen van België in een katholiek Vlaanderen en een liberaal Wallonië, LADEMACHER, H., *Die Belgische Neutralität als Problem der europäischen Politik (1830-1914)*, Bonn, 1971, p. 201-202; C.F. Wyckler, omschreef in 1911 de Frans/Pruisische verdelingsplannen als een 'unexecuted project', zie 'Some effects of neutralization', *The American Journal of International Law*, Vol. 5, nr. 3, juli 1911, p. 644; Voor een betwisting zie DOEDENS, A., Nederland en de Frans-Duitse oorlog, Zeist, 1973, p. 6.
- 106 ELIAS, H.J., *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte, Verwezenlijkingen en ontgoochelingen, de scheidende wegen (1860-1883)*, Deel 3, Antwerpen, 1965, p. 219.
- 107 Bismarck schijnt op een bepaald moment zelfs de Rijn voor de Scheldemonding voor te hebben willen inruilen, SLOANE, W.M., 'Bismarck as a Maker of Empire', *Political Science Quarterly*, Vol. 15, nr. 4, dec. 1900, p. 651.
- 108 LINGERBACH, W.E., 'Belgian neutrality: its origin and interpretation', *The American historical review*, Vol. 39, nr. 1 (oktober 1933), p. 64.
- 109 *Ibidem*.
- 110 Ed. Comment, 'Germany and the neutrality of Belgium', *The American Journal of International Law*, Vol. 8, nr. 4, oktober 1914, p. 878-879. en LINGERBACH, W.E., 'Belgian neutrality: its origin and interpretation', *The American historical review*, Vol. 39, nr.1, oktober 1933, p. 50-52; p. 65.
- 111 *The Daily News* van 20 januari 1871, overname in het artikel 'Londen, 20 januari', *Leeuwarder Courant*, 22 januari 1871, p. 1. Eigenlijk ging hiermee de voormalige Franse keizer door op plannen die hij reeds voor de oorlog, met name in 1869, DOEDENS, A., *Enige aspecten van de buitenlandse politiek en de binnenlandse verhoudingen van ons land omstreeks het jaar 1870*, Zeist, 1973, p. 19.
- 112 Het citaat is terug te vinden in de biografie van Vuylsteke, zie VERSCHAEREN, L., *Op. Cit.*, p. 262-263.
- 113 EVANS, R.W.J., *Austria, Hungary and The Habsburgs, essays on Central Europe (1683-1867)*, Oxford, 2006, p. 297.
- 114 NURDIN, J., *Op. Cit.*, p. 67-68. Het gaat om de brochures «Der Zerfall Österreichs, von einem deutschen Österreicher», Leipzig, 1867; «Die Überschreitung der Mainlinie. Entgegnung auf die arkolaysche Broschüre, von einem deutschen Patrioten», Leipzig, 1869.
- 115 NURDIN, J. *Op. Cit.*, p. 148-150; SKED, A., *The Decline and Fall of the Habsburg Empire (1815-1918)*, Londen, 2001, p. 191; F. Fejtő wijdde aan de these dat Oostenrijk-Hongarije louter van buitenaf vernietigd werd een heel werk, met name *Requiem pour un empire défunt : histoire de la destruction de l'Autriche-Hongrie* Parijs, 1988.
- 116 BOECKH, R., *Der Deutsche Volkszahl und Sprachgebiet in den Europäischen Staaten, Berlin*, 1870, p. 80 e.v.
- 117 Léon Vanderkindere is vooral bekend gebleven door zijn werk *Le Siècle des Artevelde* (1879), maar werd in zijn tijd vooral als één van de meest vooraanstaande, Belgische antropo- en etnologen beschouwd. In 1868 was hij gepromoveerd met een proefschrift over het ras en de diverse uitingen ervan op de activiteit der volkeren. Bij Vanderkindere stond het rasbegrip in dienst van zijn flamingantisme. Hij was rechtstreeks beïnvloed door Kant, De Gobineau en Hegel. Het rasbegrip determineerde volgens hem het volk – en de taal maakte daar integraal deel van uit – en zijn geschiedenis. Ook biologie, paleontologie en schedelmetingen speelden een belangrijke rol in zijn bewijsvoering. Wel was zijn definitie van wat dat ras nu eigenlijk was niet afgelijnd (en daarmee stond hij zeker niet alleen in deze beweging). De Germanen omschreef hij als de 'zuiverste tak van de Ariërs'. In de jaren 1870 ondernam hij rassenkundige onderzoeken naar de etnische samenstelling van de Belgische bevolking. De bestond volgens hem uit 'Keltische' Walen en 'Germaanse' Vlamingen. Vanderkindere werd hoogleraar aan de ULB (onder andere in oude en hedendaagse geschiedenis) In 1882 was hij medestichter van de *Société d'Anthropologie de Bruxelles* waar zijn theorieën over een onderzoek naar de kleur van haren en ogen om tot een meer wetenschappelijkere indeling der rassen door collegae verworpen werden (schedelonderzoek bijvoorbeeld werd veel nuttiger geacht). In die kring werd zijn aandacht voor bijv. geschiedenis en linguïstiek gemarginaliseerd tegenover het natuurwetenschappelijke determinisme (nochtans had hij in het begin van zijn carrière de antropologie de wetenschap van de toekomst genoemd). Het uitstekende artikel van WILS, K. 'Tussen metafysica en antropometrie' (in: BEYEN, M., VANPAEMEL, G., *Rasechte Wetenschap?*, Leuven, 1998, p. 81-95) gaat dieper in op het gedachtegoed van Vanderkindere.
- 118 BEHETS, J., 'Diets of Duits?' De Vlaamse Beweging onder toenemende pangermanistische druk (1866-1887)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 23, nr. 5, mei 1963, kol. 215-217; ELIAS, H.J., *Op. Cit.*, p. 357.
- 119 VERSCHAEREN, J., *Julius Vuylsteke (1836-1903): klauwaard en geus*, Kortrijk, 1984, p. 31-72 ; p. 205.
- 120 Zoals we zagen was in het bestuur van Vlamingen Vooruit in 1859 de notie van het 'superieure' Noordse ras en het Romaans-Germaans referentiekader sterk aanwezig. Welnu, in die optiek is het mogelijk dat Vuylsteke onder invloed van Leirens al beïnvloed werd door bepaalde van die denkbeelden. Franz Fromme had in 1937 een bel horen rinkelen, maar wist de klepel niet hangen: 'Auf Veranlassung dieses Deutschen [i.e. Friedrich Oetker] gründete Vuylsteke 1861 den 'Nederdeutschen Bund', die erste flämische, politische Partei (sic), die ohne Rücksicht auf religiöse oder soziale Schattierungen eine Verbindung aller Flaminganten war, nach heutigem Sprachgebrauch ein Block der Nationalisten', Fromme heeft misschien de invloed van de pangermanisten op Vuylsteke overschat en de liberale advocaat in een 'eenheidskamp' geduwd, waar hij hoegenaamd niet thuis hoorde. Dat hoeft niet te verwonderen, want de auteur hoorde in het werk *Deutsch-Niederländische Symphonie* voor Nazi-Duitsland gunstige simplificaties te maken. Het boek valt namelijk te situeren in de context van de *Westforschung*: een hele schare aan literatuur die de Nationaal-Socialistische aspiraties met betrekking tot *Lebensraum* in het westen moest legitimeren, FROMME, F., 'Germanisches Erwachen' in: OSZWALD, R.P., *Op. Cit.*, p. 160-161. In werkelijkheid verzette Vuylsteke zich hevig tegen het onzijdige flamingantisme, al werkte hij mee aan het Vlaams Verbond. De Nederduitse Bond was een Antwerpse organisatie, op 10 maart 1861 tot stand gekomen, als een Vlaamse en democratische pressie-groep over de partijgrenzen heen die niet door Vuylsteke gesticht was. VERSCHAEREN, J., *Julius Vuylsteke (1836-1903): klauwaard en geus*, Kortrijk, 1984, p. 103. Fromme verwarde dus de Nederduitse Bond met de Vlaamse Bond, beide gesticht in 1861. Noteer dat ook Franz Petri deel uitmaakte van deze school (zie bijvoorbeeld zijn werk *Die Niederlande und das Reich in der Geschichte, Holland, Flandern, Wallonien. Vorlande des Reiches im Nordwesten*, Brussel, 1944).
- 121 VERSCHAEREN, J., *Op. Cit.*, p. 73-105. Verschaeren nuanceerde het anti-belgicisme van Vuylsteke, *Ibidem*, p. 203.
- 122 BEHETS, J., 'Diets of Duits?'..., kol. 220; FREDERICQ, P., *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging, Eerste Deel*, Gent, 1906, p. 85.
- 123 VUYLSTEKE, J., 'De Grondbelasting' in *Het Volksbelang* van 4 en 11 januari 1868, overgenomen in VUYLSTEKE, J., *Klauwaert en Geus, bloemlezing uit de politieke gedichten en geschriften van J. Vuylsteke*, Gent, 1905, p. 99-106 (over de provincie Brabant zijn de cijfers of feiten evenwel warrig of niet-opgenomen).
- 124 VERSCHAEREN, J., *Julius Vuylsteke (1836-1903): klauwaard en geus*, Kortrijk, 1984, p. 82. In verband met de politieke denkbeelden van Vuylsteke schreef zijn biograaf : «Zowel Elias als P. Fredericq spreken van de Oetker-Vuylsteke doctrine in verband met het Vlaams Verbond. De interpretatie van Vuylsteke leidde echter tot een verscheurdheid en hopeloze verdeeldheid van de Gentse flaminganten. Hij werd de exponent van een nieuwe politiek die [...] in volstrekte identiteit de Vlaamse Beweging koppelde aan het liberalisme», *Ibidem*, p. 105.
- 125 VERSCHAEREN, J., *Julius Vuylsteke (1836-1903): klauwaard en geus*, Kortrijk, 1984, p. 161.
- 126 *Ibidem*, p. 162-163.
- 127 Pol de Mont verwees zelfs expliciet naar het werk dat Vuylsteke verricht had in de studie van de Vlaams-Waalse economische tweespalt, zie 'Bladzijden uit de geschiedenis der Vlaamse Beweging, Deel III', *Germania I*, maart 1899, p. 343. (We komen hierop terug in Hoofdstuk III).
- 128 De denkbeelden van Pierre Vermeire bijvoorbeeld, die we al behandelden bij het tijdschrift *Der (Pan-)Germane*, over een vervanging van het Nederlands door het 'superieure Hoogduits', werden door Julius Vuylsteke bestreden (SIMONS, L., 'Pierre Vermeire', NEVB, p. 3262).
- 129 DOLDERER, W., «Um Sprache und Volkstum: Deutsche Belgienbilder in nationalen Diskurs»..., p. 168.
- 130 Julius De Geyster was een liberaal en, sedert 1865, een Heelenederlander. In de eerste Boerenbeweging

- (1880-1881) was hij de grote agitator, VERSCHAEREN, J., 'Julius De Geyter', NEVB, p. 1306-1307.
- 131 Alfons Prayon-Van Zuylen (1848-1916) had een rechtenstudie te Gent achter de rug. Zijn vader was geboren in Duitsland nadat zijn familie gedurende de Luikse revolutie (1789-1791) naar ginds geëmigreerd was. Op 21 jaar gekomen was zijn vader naar Gent uitgeweken, alwaar Prayon geboren werd. De liberaal Prayon Van Zuylen mocht dan wel nooit zo expliciet *deutschfreundlich* geweest zijn als Wattez of De Mont (zie later Hoofdstuk II) hij was de grote buur zeker niet ongenegen. Als lid van vele Vlaamse organisaties kunnen onder zijn belangrijkste verwezenlijkingen zijn medewerking als hoofdredacteur aan het blad *De Flamingant* (1889-1894) gerekend worden. Het vrijzinnige weekblad stelde zich tot doel de drie 'gesels' van Vlaanderen te bestrijden: centralisatie, verfransing en 'verpaapsing'. Net als het gematigd-liberale *Flandria* (1885-1889) voer het blad een uitgesproken germanofiele koers., DE SCHRUIJVER, R., 'Alfons Prayon-Van Zuylen', NEVB, p. 2505-2506.
- 132 In 1870 schreef Prayon, onder het pseudoniem Alfons Terlaenen, het stuk '9 juli 1870' (dag van de Duitse oorlogsverklaring aan Frankrijk). In het eerste deel (*Aan Vlaanderen*) staat te lezen: 'toont aan de Galen hoe wij rovers hier onthalen'. In het tweede deel (*Aan Duitsland*) klonk het strijdvaardig: 'Broeders uit het Duitse land, Strijders voor het goede recht, Vlaanderen reikt u gul de hand: Immer nauw vereend en echt. Bij ons trouwe stamgenoten, Blijven wij aaneengesloten' [...] 'Neemt hem [Frankrijk] af zijn pantservloot, Zijne wapens en zijn geld, Rukt dan ook uit zijne schoot, wat hij eens stal met geweld, *Richelieu's veroveringen, Vlaanderen, Elzas en Lothringen*'. Prayon had het hier evenwel niet over 'Vlaanderen' als 'Vlaams-België'. Getuige daarvan volgende strofe: 'Duitse broeders, heldenschaar! Denkt aan Vlaanderens westerhoek! O mocht gij nu ook te gaer, *Duinkerke, Cassel, Haezebreeck, uit des vijands klauwen wringen, Met den Elzas en Lothringen*'. Prayon pleitte dus voor een schenking van *Richelieu's verovering (Frans-Vlaanderen) aan België*. In 1872 dichtte hij, alweer onder hetzelfde pseudoniem: 'O vaderlandse kleuren, Oranje-wit- en blauw, [...] Wij blijven u getrouw [...] Hoe konden wij die kleuren, Verzaken en versmaen om een Waalse vaan'. Germanofilie en orangisme zouden steeds aanwezig blijven bij Prayon. In die dagen ging die houding zelfs gepaard met een voorwaardelijke trouw aan België: 'Wil men dus niet het Belgisch Rijk verdelgen, Dat men ten minst rechtvaardig zij. Ons recht vooral, 't zij met of trots [i.e. ondanks] de Belgen. Dat eisen wij.', DO-SFEL, L., *Schets van eene geschiedenis van de Vlaamsche Studentenbeweging*, Gent, 1924, p. 36-37. Er waren naast Prayon-Van Zuylen nog wel meer germanofiele stemmen na de Pruisische overwinning op Frankrijk (november 1870). *Het Volksbelang* (J. Vuylsteke) noemde het een 'overwinning die Duitsland voor ons en wij terzelfdertijd voor Duitsland behaald hebben'. Wel was Vuylsteke zelf wantrouwig m.b.t. de vooropgestelde annexatie van Elzas-Lotharingen door Pruisen. *De Zweep* (Julius Hoste sr.) schreef dat drie miljoen Vlamingen met vreugde de zegepraal der verenigde Duitsers begroetten en in *Het Vaderland* had Max Roose het over de voordelen van de overwinning van Duitsland voor de Vlaamse strijd, zie ELIAS, H.J., *Geschiedenis ...*, Deel 3, Antwerpen, 1971, p. 221-222.
- 133 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 15.
- 134 BEHETS, J., 'Diets of Duits?',..., kol. 217-218.
- 135 COOLSMAET, R., *Op. Cit.*, p. 130-132.
- 136 De aanwezigheid van een Duitse gemeenschap in de Scheldestad begon aan het eind van de 18de eeuw, toen Fransen zowel de Zuidelijke Nederlanden als het Rijnland bezet hielden. Een extra stimulanus was de aanleg van de spoorweg Antwerpen-Keulen (1843). Antwerpen was als haven vanuit West- en Zuidwest-Duitsland immers makkelijker te bereiken dan Bremen of Hamburg. In 1910 waren er 20.000 Duitsers in Antwerpen op 300.000 Antwerpenaars. Dat maakte van de Duitsers de 2de grootste immigrantenpopulatie - na de Nederlanders (27000). De Duitsers waren goed georganiseerd en van de rest van de Antwerpse samenleving onderscheiden in hun sociaal en cultureel leven. Dat omvatte een eigen krant, scholen, winkels, dokters, uitgaansgelegenheden, sportclubs, een theater, kerken en muziekverenigingen. Vieringen ter ere van de Duitse keizer werden gehouden, huwelijken en handelsrelaties voltrokken zich binnen deze samenleving. Toch kan gewag gemaakt worden van een integratie in het Antwerpse sociaal-culturele leven. Door de *Weltpolitik* weerklonken negatieve geluiden over het 'Duitse gevaar'. Sommige Duitsers gedroegen zich ook alsof Antwerpen 'hun stad' was. De Duitsers dreven vooral handel met Zuid-Amerika. Door toedoen van Duitse rederijen was de stad met meeste delen van de wereld verbonden. Duits kapitaal (o.a. *Cross Line, Red Star Line*) was in overvloed aanwezig. Overheidssteun voor het *Deutsche Dampfschiffs-Gesellschaft Kosmos* en vanaf 1886 voor de *Norddeutscher Lloyd* (die zich op het Verre Oosten richtte) ook. Hetzelfde gold voor het *Deutsch-Australische Dampfschiffs-Gesellschaft* (1887). Antwerpen was de laatste continentale haven alvorens schepen de wereldzeeën bevoeren. De Antwerpse agenten van die rederijen waren ook van Duitse afkomst. De meest prominente was Heinrich von Bary, de 'Duitse burgemeester van Antwerpen'. Die was eveneens agent van de *Norddeutscher Lloyd*. Von Bary had bij Leopold II en Bismarck

- gelobbyd om Antwerpen i.p.v. Rotterdam als tussenhaven op deze lijnen te laten erkennen. Ook in Rotterdam speelden vaak Duitse scheepsagenten een rol. Na Wereldoorlog I had von Bary had zich als 'handlanger' van het Duitse imperialisme onmogelijk gemaakt en ging hij ... in Rotterdam zaken voortzetten, LEYSEN, C., BOEHME, O., *100 Jaar Ahlers in Antwerpen: een familiebedrijf in een wereldhaven* Antwerpen, 2009, p. 18-20. Von Bary was overigens de sterke man van de *Ortsgruppe*-Antwerpen van het *Alldeutscher Verband* aldaar, maar kwam in botsing met Reismann-Grone, hetgeen het begin van het einde van de *Ortsgruppe* inluide, zie DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 234 e.v.
- 137 'Die belgische Schelde- und Rheinschiffahrt wurde von deutschen Gesellschaften betrieben. Dominerend war die wirtschaftliche Position im Hafen von Antwerpen [...] In Antwerpen lebten 40.000 Deutsche und ständig wuchs die Zahl der von deutschen Schiffahrtsunternehmen belegten Liegeplätze an den Hafenkais', WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges, Hamburg*, 1969, p. 10-11.
- 138 BEHETS, J., 'Diets of Duits?',..., kol. 218-222.
- 139 AA België I.A.B. 39-48, 1867-1878 *Schriftwechsel mit der Gesandtschaft zu Brüssel sowie mit anderen Missionen und fremden Kabinetten über den inneren Zustand und Verhältnisse Belgiens*, GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 439 voetnoot (1).
- 140 AA België 63 (1887-1915), *Beziehungen zu den Niederlande (Die Vlämische Bewegung in Belgien), Ibidem*.
- 141 *Ibidem*, p. 440-441.
- 142 FREDERICQ, P., *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging, Eerste Deel*, Gent, 1906, p. 107.
- 143 Exhaustief wordt hierop ingegaan door Elias in *Geschiedenis...*, Deel 3, p. 212-226.

HOOFDSTUK II

- VAN DE MEERSSCHE, P., *Internationale politiek (1815-1914), Boek 1: 1815-1918*, Leuven, 1987, p. 142-146. AFFLERBACH, H., *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*, Wenen, 2002, p. 382 e.v.; WOERNER, G., *Der Rückversicherungsvertrag*, Leipzig, 1935, *passim*.
- Voor het *Wehrverein* (1912) verwijzen we naar Hoofdstuk V.
- WALKENHORST, P., *Nation - Volk - Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich (1890-1914)*, Göttingen 2007, p. 39-48; WEHLER, H.-U., *Op. Cit.*, p. 1067. We wijzen hier ook op het aspect van het 'ervaringsmoment': voor de generatie die leefde en vocht in de beslissende overwinningen van Pruisen op Oostenrijk en Frankrijk werd zo een andere 'ervaringsruimte' gecreëerd dan voor de integrale nationalist die dit hadden meegemaakt. Zij zochten ook daarom naar andere streefdoelelen. Louis Vos heeft in dat opzicht de verschillende definities van wat 'jeugd' is onderzocht en schreef hierover dat een dimensie van het jeugdbegrip 'jeugd als 'nieuwe generatie'' is. Hij wijst er met name op dat het gedrag van mensen bepaald wordt door hun ervaringen uit het verleden. Als dusdanig kunnen gebeurtenissen in het heden op verschillende wijzen geïnterpreteerd worden. Bovendien wordt een generatie gevormd door personen van wie de perceptie van de werkelijkheid mee bepaald wordt door het beleven van dezelfde historische gebeurtenissen, Vos, L. *Bloei en Ondergang van het AKVS - Geschiedenis van de katholieke Vlaamse Studentenbeweging (1914-1935)*, Leuven, 1982, p. 21-24. Op p. 21 verwijst de auteur naar meerdere publicaties omtrent het fenomeen van generaties en jeugd (zie voetnotenapparaat).
- NURDIN, J., *Op. Cit.*, p. 90-91; p. 277-281; p. 488 e.v.; p. 541 e.v.
- Zie Hoofdstuk II.
- NURDIN, J., *Op. Cit.*, p. 657 e.v. WALKENHORST, P., *Nation - Volk - Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich (1890-1914)*, Göttingen 2007, p. 49-59; MARCHAND, S., 'German orientalism and the decline of the West', *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 145, nr. 4, dec. 2001, p. 470.
- E. Fehrenbach analyseerde in 1969 de verschillende types die een keizer kon aannemen, voor haar bedenkingen bij de nationalistische 'Volkskaiser', zie FEHRENBACH, E., *Wandlungen des deutschen Kaisergedankes (1871-1918)*, München, 1969, p. 228-230.
- Zie o.a. MAH, H., *Enlightenment Phantasies, Cultural Identity in France and Germany (1750-1914)*, New York, 2003, p. 65-69; NURDIN, J., *Op. Cit.*, p. 90-91; p. 277-281; p. 488 e.v.; p. 541 e.v. Zie ook *Ibidem*, p. 636-647; p. 657-680.
- NURDIN, J., *Op. Cit.*, p. 76.
- WEHLER, H.U., 'Bismarck's Imperialism (1862-1890)', *Past and Present*, nr. 48, aug. 1970, p. 119-155.

- De auteur merkt op: 'If one then pursues this historically specific line of development - namely, the social imperialist opposition to the emancipation process in German industrial society - then one will be able to trace a line linking Bismarck, Miquel, Bülow and Tirpitz to the extreme social imperialism of the National Socialist variety, which once again sought to block domestic progress by breaking out first towards the 'Ostland', and then overseas, thus diverting attention from the loss of all liberty at home and once again reinforcing the spell of a conservative utopia' (citaat op p. 154-155).
- 11 Sinds het einde van de 18de eeuw bestonden in Duitsland uitdrukkingen zoals de 'organische ontwikkeling' van het staatsleven. Het opzet was niet de identiteit aanduiden. Het ging om beeldspraak. De organicistische beschouwingswijze was een geesteskind van de romantiek. De daarmee verbonden hang naar natuur maakte dat men de staat niet ging zien als instelling voor en door burgers, maar als één waarmee het individu een levend geheel vormde. Dit individualiserende organicisme beheerste van meet af aan het Duitse romantische nationalisme (Fichte, Arndt, Jahn; voor Jahn, zie *infra*). Eén van de belangrijkste kenmerken van het Duitse nationalisme in de romantische periode (en ook erna) was het geloof in Europa nieuwe orde van zaken te stellen. Tot 1870 beperkte de organicistische staatsopvatting zich in Duitsland tot beeldspraak. Het gevolg was dat er gewinning optrad. Men liet na om in alle omstandigheden te onderzoeken of deze zienswijze wel geoorloofd was en, zo ja, of het wel op de juiste manier geschiedde. Een voorbeeld hiervan is het werk van Constantin Frantz. Die publiceerde in 1870 *Die Naturlehre des Staates*. Zijn mening was dat het organische karakter van de staat op een onomstotelijke waarheid berustte die geen verder bewijs nodig had. Volksvertegenwoordiging was dus onmogelijk, omdat de volkswil niet overdraagbaar was. Deze gewinning had een gevolg: ze maakte de overgang van het wazige naar een duidelijk beeld van de staat als soort dierlijk leven, onderworpen aan algemeen geldende biologische wetten, betrekkelijk eenvoudig. Herbert Spencer (1820-1903) gaf aan het organicisme in de jaren 1860-70 een aan de biologie ontleende onderbouw, via hem verwierf de filosofie van August Comte (1798-1857) invloed. Simultaan hiermee werden de invloeden van Darwin merkbaar (sociaal-darwinisme). Dit 'keiharde' organicisme werd versterkt door de gebeurtenissen 1864-1871 (militarisme, anti-democratische krachten). De theorieën van een Spencer 'bewezen' zogezegd ook de organicistische staatsopvatting die na 1864-1871 behoefte had aan legitimatie. Men wilde, anders gezegd, aantonen dat de staat een levend wezen was en zich als dusdanig gedroeg. In de decennia na 1870 greep een *Militarisierung* van de burgerlijke kringen in Duitsland plaats. Vanaf 1866 begon immers de opvatting te leven dat door oorlog grootse en prachtige dingen tot stand kwamen. Oorlog was dus niets afschuwelijks. Die positieve waardering liet ook in de sociologie sporen na, BAKKER, G., *Duitse geopolitiek (1919-1945), een imperialistische ideologie (proefschrift)*, Assen, 1967, p. 9-16.
- 12 GOODRICK-CLARKE, N., *Les racines occultes du nazisme - les arysophistes en Autriche et en Allemagne (1890-1935)*, p. 15-16; TAYLOR, A.J.P., *The Habsburg Monarchy (1809-1918)*, Middlesex, 1964, p. 175; HERRE, F., *Franz Joseph, Österreich, Sein Leben, Seine Zeit*, Berlijn, 1981, p. 318; KANN, R.A., *A History Of The Habsburg Empire (1526-1918)*, Londen, 1974, p. 433-436; SKED, A., *The Decline and Fall of the Habsburg Empire (1815-1918)*, Londen, 2001, p. 433-438.
- 13 Ludwig Woltmann (1871-1907) was één van de meest invloedrijke auteurs op het gebied van de raciale antropologie en de eugenetica. Hij geldt als de belangrijkste vertegenwoordiger van De Gobineau's theorie over het Noordse ras. Woltmann studeerde onder Haeckel en leverde in 1900 het manuscript *Die Politische Anthropologie* in het kader van een essay-wedstrijd in (Haeckel was bij de beoordeelaars). Deze wedstrijd leidde tot de publicatie van liefst tien volumes invloedrijke sociaal-darwinistische tractaten, gesponsord door Alfred Krupp (!). Het thema was 'wat kunnen we leren van de darwinistische principes voor de binnenlandse politieke ontwikkeling en de wetten van de staat?'. Woltmann werd 'maar' vierde, een beslissing waarmee hij niet kon leven. Hoewel dit hem permanent van Haeckel vervreemden zou, was zijn populariteit ondertussen toegenomen. In 1902 stichtte hij de *Politisch-Antropologische Revue*, een racistisch blad, waarin hij een vurige campagne voerde voor het behoud van het Noordse ras. Omstreeks die tijd poogde hij ook tot een synthese tussen Marx en Haeckel te komen, waarbij hij de negatieve houding van laatsgenoemde tegenover het socialisme hekelde. Wel accepteerde hij Haeckels fundamentele stelling als zou er een exacte parallel bestaan tussen natuur- en maatschappelijke wetten. Woltmann beschreef de Germanen als de hoogste mensensoort en betoogde dat de perfecte fysieke proporties van het Noordse ras een hogere vorm van spiritualiteit inhield. Voorts was hij een overtuigd sociaal-darwinist. We vinden hem nog terug in de kringen rond het tijdschrift *Germania* (zie Hoofdstuk III). Otto Ammon (1842-1916) stond nog dichter bij Haeckels theorieën. Hij gold als een leidende sociaal-darwinist en raciale antropoloog. Ook voor hem waren natuurwetten een indicator voor de maatschappij. De strijd om het bestaan en de ongelijkheid van alle mensen waren permanente aspecten van het leven, GASMAN, D., *The scientific origins of national-socialism - Social darwinism in Ernst Haeckel and the German Monist League*, Londen, 1971, p. 147-149.
- 14 WALKENHORST, P., *Nation - Volk - Rasse ...*, p. 166 e.v.
- 15 DE ROOY, P. 'De Wetenschap van het Ras' in BEYEN, M. en VANPAEMEL, G. (red.), *Rasechte Wetenschap?*, Leuven, 1998, p. 22-24; WALKENHORST, P., *Op. Cit.*, p. 110-118; BREUER, S., *Die Völkischen in Deutschland*, Darmstadt, 2008, p. 112-115.
- 16 Het eigenlijke punt waarop de *Weltpolitik* wereldkundig gemaakt werd, was 18 januari 1896 in een toespraak van Wilhelm II n.a.v. de 25ste verjaardag van het keizerrijk, WILLEQUET, J., *Le Congo Belge et la Weltpolitik (1894-1914)*, Brussel, 1962, p. 11.
- 17 Friedrich Ratzel (1844-1904) begon zijn loopbaan als journalist, was vrijwilliger in de Frans-Duitse oorlog, werd in 1880 hoogleraar in München en vanaf 1886 tot zijn dood in Leipzig. Hij was een leerling van de Berlijnse geograaf Carl Ritter (1779-1859) die de volkeren als individuen bezag. In tegenstelling tot laatsgenoemde was hij beïnvloed door het sociaal-darwinisme. Echt organisch was volgens hem de staat meer in betrekking tot de bodem dan tot de mensen. Staten, zo meende Ratzel, waren aan welbepaalde wetten onderworpen: 1) de ruimte van staten groeit met de cultuur 2) staten groeien door groeiverschijnselen van volkeren (bijv. economische groei) 3) De verbinding van het volk tot het grondgebied wordt steeds sterker, naarmate meer kleinere delen bij de staat worden aangehecht 4) De staatsgrens is de drager van de groei; de eerste natuurlijke prikkelingen tot ruimtelijke groei komen van buitenaf 5) De staten streven in hun groei naar absorptie van politiek waardevolle delen; de algemene neiging naar territoriale annexatie neemt qua intensiteit toe (ze wordt immers overgebracht van de ene staat op de andere). Het hoofdwerk van Ratzel was *Politische Geographie* (1897, zie ook Hoofdstuk III). Daarin werd betoogd dat in de dynamiek van een volk zijn meest elementaire kracht besloten lag, oorlog was een noodzakelijkheid en de ruimte van een staat groeide met de beschaving. Duitsland ontbeerde, door zijn centrale ligging, natuurlijke grenzen (hetgeen strategisch een handicap was), Frankrijk had al veel vroeger de status van 'politiek individu' bereikt dan Duitsland. De enige *Großmacht* was evenwel Rusland (i.t.t. de 'mittlere Macht' Duitsland). Economisch achtte Ratzel misschien een Centraal-Europese unie mogelijk, door een aansluiting van Duitsland, de Donaumonarchie, de Nederlanden (inclusief Luxemburg) en Zwitserland. Deze unie zou de stroomgebieden van Rijn, Donau en Elbe omvatten. Ratzel juichte omstreeks de eeuwwisseling de bouw van een oorlogsvloot toe. De zee was de grootste ruimte op aarde en wilde een staat groot zijn, moest ze die dan ook beheersen. Het oude Rome, maar ook het Britse Rijk hadden als basis de heerschappij ter zee. Het begrip grootmacht zoals Rusland dat was, bleek dus verouderd. G. Bakker meende in 1967 dat deze bewering 'natuurlijk totaal in strijd' was met wat Ratzel eerder [in 1897] over Rusland geschreven had en weet dit aan het 'fel nationalisme' dat 'wel meer zijn wetenschappelijke denkbeelden beheerste', BAKKER, G., *Op. Cit.*, p. 29-34. Dat klopt maar ten dele: toen *Politische Geographie* gedrukt werd, was de Spaans-Cubaanse oorlog (1898) nog niet aan de gang. Daarin verwierven de Verenigde Staten Cuba door hun maritieme suprematie. Het is waarschijnlijk dat Ratzel o.i.v. die gebeurtenissen zijn denkbeelden heeft bijgeschaafd.
- 18 BAKKER, S., *Op. Cit.*, p. 35-36. Wehler noemt het werk Tirpitz' 'Marinebibel', WEHLER, H.U., *Op. Cit.*, p. 1132-1133, Eley wijst erop dat het *Kolonialgesellschaft* in de aanloop naar de campagne voor de stemming van de eerste vlootwet in de winter 1897/1898 173 lezingen hield, waarbij o.a. 2000 exemplaren van het boek van Mahan gratis door het *Reichsmarineamt* werden verspreid, ELEY, G., *Reshaping The German Right*, Londen/New Haven, 1980, p. 171.
- 19 WALKENHORST, P., *Nation - Volk - Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich (1890-1914)*, Göttingen 2007, p. 166-183.
- 20 Geoff Eley stelde in 1980 vast dat er twee manieren waren om de drukingsgroepen te verdelen. Enerzijds de functionele methode. Op die manier onderscheidt men vier soorten groepen: 1) de 'agitational pressure groups' (*Alldeutscher Verband, Kolonialverein* e.d.m.), 'culturele groepen' in de brede zin des woords (bv. de *Deutscherbund, infra*), paramilitaire groepen (veteranen- en jeugdclubs) en tenslotte anti-socialistische groepen. We delen de mening van de auteur wanneer hij stelt dat deze indeling tekort schiet, omdat iedere groep meer dan één functie vervulde. De tweede methode betreft een opdeling per politieke praktijk. Zo krijgt men groepen die de staat subordineerde (veteranenclubs), diegene die een morele verplichting hadden tegenover rechtse partijen (de keizerlijke liga tegen sociaal-democratie), diegenen die in de culturele sfeer opereerden (*Verein für das Deutschtum im Ausland*) en geen bedreiging vormden voor de regering, organisaties die formeel onafhankelijk waren van de staat, tegemoetkwamen aan de prioriteiten van het Rijk en er na de jaren 1890 zelden mee in conflict lagen (*Kolonialverein*) en, tenslotte, organisaties die hun doeleinden najaagden ook als hen dat in ernstig conflict met de regering bracht (*Alldeutscher Verband, Flottenverein*). Eley vond

- deze indeling ontoereikend omdat geen enkele organisatie uitsluitend in één van de categorieën viel (zo pendelde het *Flottenverein* tussen samenwerking met en oppositie tegen de regering), zie ELEY, G., *Reshaping the German right - Radical nationalism and political change after Bismarck*, New Haven/Londen, 1980, p. 42-44, en p. 155-159. Dat Eley zelf geen nieuwe classificatie voorstelde, kwam omdat hij de 'conventionele' indelingen - waarbij we zijn kritiek delen - louter gebruikte om problemen en de zwaktes in het betoog van andere historici, zoals Wehler, aan te tonen. We kunnen er in het kader van dit werk niet exhaustief op ingaan, maar voor Eley waren de *Verbände* niet eenvoudigweg instrumenten van de heersende klasse om het status-quo te bewaren, een argument dat in zijn werk herhaaldelijk naar voren komt, zo ook op de geciteerde bladzijden. Eley verwierp dus het 'reductonisme' van Wehler e.a. Onze eigen invalshoek voor de classificatie zoals de lezer die in de lopende tekst aantreft, gaat uit van drie vragen: 1) Met welk expliciet doel zijn de organisaties gesticht en van welke aard waren ze? 2) Werd hun oprichting bevorderd of gesteund door de regering? Tevens zijn we, waar mogelijk, chronologisch te werk gegaan.
- 21 WALKENHORST, P., *Op. Cit.*, p. 293-295; CHICKERING, R., *Op. Cit.*, p. 145-148.; MOSSE, G.L., *The crisis of German ideology - intellectual origins of the Third Reich*, New York, 1964, p. 190-203; WEHLER, H.U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Dritter Band, von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges (1849-1914)*, München, 1995 p. 1282. voor verdere literatuur omtrent dit thema, zie SCHULZE, F., SSYMANK, P., *Das deutsche Studententum von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, München, 1932, KLOSE, E., *Freiheit schreibt auf eure Fahnen: 800 Jahre deutsche Studenten*, Oldenburg, 1967, BAHNSON, K., GALL, F., GRIESWELLE, D., *Student und Hochschule im 19. Jahrhundert: Studien und Materialien Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung im Neunzehnten Jahrhundert*, Göttingen, 1975, JARAUSCH, K.H., *Students, society and politics in imperial Germany: the rise of academic illiberalism*, Princeton, 1982, JARAUSCH, K.H., *Deutsche Studenten (1800-1970)*, Frankfurt, 1985. Zie voor de *Wandervogel*, de in 1901 opgerichte en door een *völkisch* geïnspireerde jeugdbeweging, MOSSE, G.L., *The crisis of German ideology - intellectual origins of the Third Reich*, New York, 1964, p. 171-189. Voor een meer recente publicatie, leze men GEVERS, L., VOS, L., 'Student movements' in: RUEGG, W. (ed.), *A history of the university in Europe, Vol. 3, Universities in the nineteenth and early twentieth centuries*, Cambridge, 2004, p. 269-361.
- 22 GOODRICK-CLARKE, N., *Les racines occultes du nazisme - les aryosophistes en Autriche et en Allemagne (1890-1935)*, Puisseaux, 1989, p. 14-15; MOSSE, G.L., *Op. Cit.* p. 196. Al in 1810 pleitte Jahn voor een 'Verbannung des Ausländer!' JAHN, F.L., *Deutsches Volksthum*, Lübeck, 1810, p. 325-327 en voor een censuur op onduitsse boeken (*Ibidem*, p. 399).
- 23 Zo bijvoorbeeld te Leipzig het *Verein für Handelsgeographie und Kolonialpolitik*, onder voorzitterschap van Ernst Hasse, later (1908) nog voorzitter van het ADV, WALKENHORST, P., *Op. Cit.*, p. 61, voetnoot (77).
- 24 In de literatuur wordt er meermaals op gewezen dat Peters een psychopaat was, zie bijv. CHICKERING, R., *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League, 1886-1914*, Londen, 1984, p. 35.
- 25 SMITH, D.W., 'The ideology of German colonialism (1840-1906)', *Journal of modern history*, Vol. 46, nr. 4, december 1974, p. 641-662; WALKENHORST, P., *Op. Cit.*, p. 59-62; BREUER, S., *Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik*, Darmstadt, 2008., p. 59-61.
- 26 CHICKERING, R., *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League, 1886-1914*, Londen, 1984, p. 39.
- 27 WALKENHORST, P., *Nation-Völk-Rasse, Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich (1890-1914)*, Göttingen, 2007, p. 63-64; p. 75-76.
- 28 *Ibid.*, p. 77-78. BREUER, S., *Die Völkischen in Deutschland*, Darmstadt, 2008, p. 58 e.v.; Heinrich Claß maakte bijvoorbeeld via een oude studentenkenis kennis met de ideeën van Friedrich Lange (*infra*). De latere ADV-voorzitter bracht daarop een groep mensen samen - voornamelijk jonge advocaten en filologen - die later de kern van de lokale ADV-afdeling zouden vormen. In april 1894 reageerde deze groep op Lange's manifest ter vorming van een *Deutschbund*, in dewelke ze een sterkere ideologische toewijding aan nationalistische en Bismarckiaanse principes zagen dan de Nationaal-Liberalen hen boden. In oktober 1894 ging hij als afgevaardigde van de *Deutschbund* naar het stichtingscongres te Berlijn, waar hij Friedrich Lange voor het eerst ontmoette; Wel zou Claß in 1903 nog aan de verkiezingendeelnemen als een gezamenlijke kandidaat voor de Nationaal-Liberalen en de *Bund der Landwirte*, al deed dat niets om zijn scepsis tegenover die eerste partij te temperen, ELEY, G., *Reshaping the German right - Radical nationalism and political change after Bismarck*, New Haven/Londen, 1980, p. 53. De latere *Germania*-medewerker Max Robert Gerstenhauer (1873-1940) verhaalde na de oorlog hoe hij tijdens zijn studentijd zowel het *Alldeutscher Verband* als de *Deutsch-*

- bund* leerde kennen. Hij had al op het gymnasium met veel vreugde *Rembrandt als Erzieher* gelezen, maar meende dat het boek geen fundament kon worden voor een *völkische* ideologie ('*dazu war es zu unsystematisch, aphoristisch*'). Beter vond hij de *Deutsche Schriften* van Paul de Lagarde (1892), GERSTENHAUER, M.R., *Der völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft, aus der Geschichte der völkischen Bewegung*, Leipzig, 1933, p. 11. Gerstenhauer's boek, dat gedeeltelijk een biografie was, was het product van een echte nationaal-socialist. De voorste bladzijde wordt getooid door een swastika en het werk wemelt van de ophemeling van het *Germanentum*. Gerstenhauer was overigens een overtuigd antisemiet die zich als een waar boegenagitor zou ontpoppen. Voor hem waren Vlamingen, Nederlanders en Boeren «Nederduitsers». Naar hij schreef was het Duitse volk verdeeld in één hoofddeel (Duitsland) en vier nevendelen: Oostenrijk, Zwitserland, Nederland, en Luxemburg/België. In 3/4de van de nevendelen werd het Duitse volk onderdrukt en in Nederland stond men vijandig tegenover het *Reich*, DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 146-153. Rondom de eeuwwisseling bedreog het totaal aantal leden van wat Chickering als een organisatie met vele kenmerken van een religieuze orde omschreef 800 *Bundesbrüder*, CHICKERING, R., *We men who feel most German, a cultural study of the Pan-German League (1886-1914)*, Londen, 1984, p. 235-236. Friedrich Lange (1852-1917) werd politiek gevormd in de nationalistische *Burschenschaften*. Naumann werd journalist, eerst bij het *Braunschweiger Tageblatt*, daarna bij de in 1881 gestichte *Zeitung für Nichtpolitiker*, waar hij een kans kreeg om het blad in Duits-nationale zin om te buigen. Eén van zijn hoofdinteresses was daarbij de Duitse koloniale politiek. In 1890 werd hij uitgever van de *Tägliche Rundschau* (waar hij in 1895 mee zou breken) waar hij zijn radicale politieke overtuigingen uiteen kon zetten: dominantie van het Arische ras en antisemitisme. In 1894 stichtte hij de *Deutschbund*, BOHRMANN, H., 'Friedrich Lange (1852-1917)', WAGNER, F. (et. al.), *Neue Deutsche Biographie, Band 13*, Berlijn, 1982, p. 554-555]
- 29 Theodor Fritsch (1852-1933) was een ingenieur uit Leipzig, die zich vanaf de jaren 1880 onledig hield met het maken van antisemitische propaganda. Voor hem was Christus een antisemitische Ariër en de Joden vijanden van het Duitse volk. In 1902 stichtte hij het maandblad *Hammer* (dat later tweemaandelijks zou verschijnen). In deze milieus werd de swastika gebruikt als symbool van het Zonnewiel dat de Noordse Ariërs zozeged naar het zuiden gebracht hadden, die zou de aankondiger zijn van de schitterende Zons-Opgang op het Germaanse veld. Een postkaart uit 1903 toonde een zwarte swastika op een wit veld met daarrond een rode cirkel (cf. NSDAP). Vanaf 1905 begonnen zijn meer dan drieduizend lezers zich in *Hammergemeinden* te structureren (1908: *Deutsche Erneuerungsgemeinde*). In 1912 kwam Fritsch tot de vaststelling dat de antisemitische partijen te zwak waren en dat er nood was aan een nieuwe antisemitische organisatie. Op 24/25 mei 1912 stichtten Fritsch en 20 antisemieten en eminente pangermanisten twee groepen: de *Reichshammerbund* (die alle *Hammer*-groepen verenigde) en de *Germanenorden* (als geheime zusterorganisatie), GOODRICK-CLARKE, N., *Op. Cit.*, p. 170-181, CARSTEN, F.L., *The rise of fascism*, Berkeley, 1967, p. 28.
- 30 *Ibidem*, p. 186-187. WILLMORE, J.S., *The great crime and its Moral*, Londen, 1917, p. 245 (voor het *Odin Verein*); De *Bund der Germanen* was in feite doorgroeid vanuit de *Germanenbund*. Omtrent 1885 waren er in Oostenrijk een aantal *völkische* federaties die zich bezighielden met de studie van Duitse geschiedenis, mythologie en literatuur alsook gemeenschapsactiviteiten (koozing, turnen). In 1886 werden deze organisaties te Salzburg gebundeld in de *Germanenbund*. De regering verbood deze organisatie in 1889, waardoor ze in 1894 onder een andere naam heropgericht werd, GOODRICK-CLARKE, N., *Op. Cit.*, 13; MEES, B., 'Hitler and 'Germanentum'', *Journal of Contemporary History*, Vol. 39, nr. 2, april 2004, p. 255-270. FRANZ, G., 'Munich: Birthplace of National Socialism', *The Journal of Modern History*, vol. 29, nr. 4, december 1957, p. 326. Over de *Germanenorden* en de doorstroming naar het *Thule-Gesellschaft* en de (NS)DAP is uiterst lezenswaardig het artikel van R.H. Phelps 'Before Hitler came', *The Journal of Modern History*, Vol. 35, nr. 3, september 1963, p. 245-261; m.b.t. de swastika en de raszuiverheid (de G.O. maakte hierover gedurende WO I publiciteit in de *Alldeutsche Blätter*, orgaan van het ADV, zie *Ibidem*, p. 250). Het feit dat de *Germanenorden* heel wat 'geheime' inwijdingsrituelen hadden bracht Hitler er in de jaren 30 toe om hun oud-leden te verbieden deel uit te maken van bestuursfuncties in de NSDAP. Bij de afslanking van een lid d.d. 20 augustus 1936 lezen we dat deze maatregel 'nu eenmaal overeenstemt met de principiële houding van de NSDAP tegenover de Vrijmetselarij'. En voor de goede orde: 'geen protest tegen deze beslissing kan worden aangekend', zie *Ibidem*, p. 261. De NSDAP probeerde hier dus symbolisch haar almacht te tonen door alle banden met het oude nationalisme, waarmee men overigens niet te hoog opliep, te doorknippen. Nicolas Goodrick-Clarke verhaalt nog hoe in 1918 het *Thule-Gesellschaft* (de organisatie, eerst een 'Germaanse studiegroep', was al ouder) een schuilnaam zou worden voor de Münchense afdeling van de *Germanenorden*. Toen occultist Rudolf von Sebottendorf (1875-1945) zich afscheurde

- van de *Germanenorden* nam hij de naam over voor 'zijn' schismatieke *Germanenorden*, waardoor het *Thule-Gesellschaft* autonoom werd. Sebottendorf wilde de *Thule*-ideologie verspreiden onder de arbeidersklassen, vandaar de stichting van arbeiderscirkels. Op 5 januari 1919 werd de DAP opgericht (Hitler zou er op 12 september 1919 kennis mee maken). Tot op heden blijft rond de precieze relatie tussen de DAP en de arbeiderscirkels van van het *Thule-Gesellschaft* een waas van mysterie hangen. GOODRICK-CLARKE, N., *Op. Cit.*, p. 205-213. Voor een overzicht van deze 'radicalen onder de radicalen', zie ook BREUER, S., *Die Völkischen in Deutschland*, Darmstadt, 2008, p. 84-97. Voor de afkeer van Hitler van de vooroorlogse 'völkische apostelen', zie HITLER, A., BAREND, S., *Mijn kamp*, Amsterdam, 1940, p. 462-471, waarin hij zijn voorkeur voor een georganiseerde partij laat blijken. Zie vooral ook *Ibidem*, p. 113-125 waar hij de teloorgang van de Oostenrijkse Groot-Duitse beweging analyseert. Hij verweet hun zich niet op de massa te richten, een integratie in het parlementaire systeem na te streven en de (ontactische) strijd tegen de katholieke Kerk aan te gaan ('de strijd tegen de katholieke Kerk maakte haar bij vele middenstanders en kleine luïden onmogelijk en beroofde haar daarmee van een groot deel van de beste elementen, waarop de natie kon bogen', *Ibidem*, p. 135). Van kapitaal belang om het nationaal-socialisme en het verschil van die beweging met de vooroorlogse Alldeutschen te begrijpen, schijnt ons ook volgende passus toe: 'Want dit mogen alle veelschrijvende fatten en pennellükkers zich voor gezegd houden: de grootste omwentelingen op deze wereld hebben nog nimmer plaats gevonden onder de leiding van een ganzenpen! Neen, het werk van de pen bleef steeds beperkt tot de theoretische motivering ervan. De macht echter, die de grote historische lawines van godsdienstige en politieke aard aan het rollen bracht, is,, door alle eeuwen heen, alléén de toverkracht van gesproken woord geweest.' (*Ibidem*, p. 122)
- 31 ELEY, G., 'Reshaping the right: radical nationalism and the German Navy League (1898-1908)', *The Historical Journal*, Vol. 21, nr. 2 (1978), p. 332-334.
- 32 ELEY, G., *Ibidem*, p. 338; BLACKBOURN, D., 'The politics of demagogy in imperial Germany', *Past & Present*, nr. 113, november 1986, p. 158.
- 33 GALL, L., *Bismarck, le révolutionnaire blanc*, Parijs, 1984, p. 553-625.
- 34 SMITH, D.W., 'The ideology of German colonialism', 1840-1906, *Journal of modern history*, Vol. 46, nr. 4, december 1974, p. 649.
- 35 BLACKBOURN, D., 'The politics of demagogy in imperial Germany', *Past & Present*, nr. 113, november 1986, p. 162.
- 36 ELEY, G., 'Reshaping the right: radical nationalism and the German Navy League (1898-1908)', *The Historical Journal*, Vol. 21, nr. 2, 1978, p. 348.
- 37 GERSTENHAUER, M.R., *Der völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft, aus der Geschichte der völkischen Bewegung*, Leipzig, 1933, p. 14; ELEY, G., *Reshaping the German right*, New Haven/Londen, 1980, p. 184.
- 38 *Ibidem*, p. 337-350. BLACKBOURN, D., 'The politics of demagogy in imperial Germany', *Past & Present*, nr.113, november 1986, p. 164.
- 39 HANKA, W., *Kanzler ohne Amt : Fürst Bismarck nach seiner Entlassung 1890-1898*, München, 1980, p. 180; Zie ook RÖHL, J.C.G., DE BELLAIGUE, S., *Wilhelm II: the kaiser's personal monarchy, 1888-1900*, Cambridge, 2005, p. 238 e.v., voor het ontslag van Bismarck.
- 40 VAN DE MEERSSCHE, P., *Op. Cit.*, p. 157.
- 41 Over het *Alldeutscher Verband* is sedert 1918 heel wat inkt gevloeid. Voor een typische visie waarin de Alldeutschen als een geïsoleerde groep naar voren komen (i.t.t. het kwade genie die de Duitse regering, volgens de geallieerde propaganda, stuurde, zie WERTHEIMER, M.S., *The Pan-German League (1890-1914)*, New York 1924, p. 110. De officiële Verbandsgeschiedenis kwam dan weer van BONHARD, O., *Geschichte des Alldeutschen Verbandes*, Leipzig, 1920, zie vooral p. 217-232 waar hij beweert dat de Alldeutschen tegen leidende kringen moesten opboksen. Voor een meer wetenschappelijke analyse zie het monumentale KEHR, E., *Schlachtflottenbau und Parteipolitik 1894-1901*, Berlijn, 1930, inzonderheid p. 7-9. en p. 447-448 over het 'Primat der Innenpolitik'. In het autobiografische CLASS, H., *Wider den Strom: vom Werden und Wachsen der nationalen Opposition im alten Reich*, Berlijn, 1930, passim, wordt net de synergie tussen ADV en de Rijksregering benadrukt. WERNER, L., *Der Alldeutsche Verband 1890-1918 : ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland in den Jahren vor und während des Weltkrieges*, Berlijn, 1935 is een typisch werk uit de NS-school waarin het ADV bekritiseerd werd omdat het geen appèl aan de massa lanceerde; KRUCK, A., *Geschichte des Alldeutschen Verbandes (1890-1930)*, Wiesbaden, 1954 is lapidair en weinig vernieuwend. Ondanks zijn marxistische retoriek en DDR-signatuur is HARTWIG, E., *Zur Politik und Entwicklung des Alldeutschen Verbandes von seiner Gründung bis zum Beginn des 1. Weltkrieges (1891-1914)*, Jena, 1966, passim een indrukwekkend werk. G. Verbeeck wijst erop dat het keizerrijk voor de DDR-historici

- vooral van belang was omdat toen de fundamenten van de kapitalistische klassenstructuur gelegd werden. Ontstaan en ontwikkelingsvoorwaarden van het fascisme - binnen het Wilhelminische Rijk dus - waren, volgens de DDR-historiografie, te herleiden tot de vervreemding van de burgerij van haar oorspronkelijk democratische ambities, de bereidheid om zich met de restanten van de reactionaire adel te verbinden en de overgang naar het 'monopoliekapitalisme', VERBEECK, G., *Geschied-schrijving en politieke cultuur, 'de weg naar het fascisme' in het geschiedenisbeeld van de DDR*, Leuven, 1992 p. 34. De door ons onderstreepte passage komt zeer sterk in het werk van Hartwig naar voren. Referentiewerken uit West-Duitsland die de synergie tussen regeringskringen en *Alldeutschen* benadrukken blijven FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961 en, vooral, FISCHER, F., *Krieg der Illusionen : die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Düsseldorf, 1969. Voor een mening in de lijn van Fischer, zie WEHLER, H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Dritter Band, Von der «Deutschen Doppelrevolution» bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges (1849-1914)*, München, 1995, p. 1002. Eley legde meer de nadruk op de autonome ontwikkeling van de *Verbände* en de autonome sfeer waarin ze ageerden, i.t.t. het sociaal-imperialisme dat bij Wehler naar voren komt, ELEY, G., *Reshaping the German right: radical nationalism and political change after Bismarck*, New Haven, 1980. Voor een analyse van dat debat zie NIPPERDEY, T., *Deutsche Geschichte (1866-1918), Band II, Machtstaat vor der Demokratie*, München, 1998, p. 608-609. Onder de betere, recente werken bevinden zich de al aangehaalde studies van Walkenhorst en Breuer. Zowel Walkenhorst (*Op. Cit.*, p. 61-62 en p. 66-75) als Breuer (*Op. Cit.*, p. 57-67) behandelen het ADV binnen het kader van het Duitse nationalisme. Andere interessante literatuur m.b.t. het ADV is ook FICKE, D. (red.), *1830-1945, Die bürgerlichen Parteien in Deutschland (Handbuch), Band 1*, Leipzig, 1968, p. 8 e.v. In dezelfde lijn HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 6-51. Niet onvermeld mag ook het proefschrift van Konrad Schilling (zie p. 20-45 een goede samenvatting te vinden is van de context waarbinnen het ADV ontstond).
- 42 Sedert 1885 een sultanaat onder Duitse voogdij.
- 43 Ernst Hasse (1846-1908) werd in Saksen geboren. Hij diende aldaar in het leger in de oorlog van 1866, studeerde te Leipzig (eerst theologie, daarna rechten). De oorlog van 1870 onderbrak zijn studies. Vanaf 1873 studeerde hij statistiek in Berlijn, twee jaar later keerde hij - in het bezit van een doctorstitel - terug naar Leipzig. Hij werd daar directeur va het Saksisch statistisch bureau, een functie die hij voor de rest van zijn leven zou bekleden. In 1879 stichtte hij het Leipzigs Genootschap voor commerciële geografie en koloniale politiek. In de jaren 1880 werd hij een leidende figuur in de koloniale beweging. Hij was zowel binnen het *Kolonialgesellschaft* als binnen het *Schulverein* actief. Tussen 1893 en 1903 zetelde hij in de Rijksdag als *Nationalliberale* afgevaardigde, CHICKERING, R., *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League, 1886-1914*, Londen, 1984, p. 54.
- 44 Voor wat volgt, zie - tenzij anders aangegeven - ELEY, G., *Op. Cit.*, p. 242-250, CHICKERING, *Op. Cit.*, p. 63-68 en p. 218-219.
- 45 *Stenografische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags, X. Legislaturperiode. II. Session, 1900/1902, Erster Band, von der Eröffnungssitzung am 14. November 1900 bis zur 35. Sifsung am 28. Januar 1901, Reichstag*, 18. *Sifsung, Mittwoch den 12. Dezember 1900*, Berlijn, 1901, p. 453-490 voor debat zie p. 469, kol. 2 en p. 476 kol. 1, en voor citaten p. 475, kol. 1 en 2.
- 46 HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 133.
- 47 Het keizerrijk had deze crisis als drukkingsmiddel gebruikt met het oog op 1) de Fransen hun bondgenootschap uit 1904 met het Verenigd Koninkrijk te doen opgeven. of 2) Samen met Duitsland toenadering te zoeken tot Rusland. Op de conferentie van Algeciras (maart-april 1906) zaten beide partijen aan de onderhandelingsstafel. Het resultaat was dat in Marokko, althans vanuit economisch oogpunt, een «open deur»-politiek gevoerd zou worden (een toegeving aan Duitsland, dat vond dat Frankrijk niet het alleenrecht had om in interne Marokkaanse aangelegenheden). Anderzijds zou een Ftans-Spaanse politiemacht de Marokkaanse havens onder zijn hoede nemen (een toegeving aan het Franse standpunt). Resultaat was dat de *Entente Cordiale* niet verzwakt werd, maar met versterkt. Bovendien boden de Algeciras-besprekingen de mogelijkheid om de Frans-Britse en Brits-Russische betrekkingen te verbeteren en aldus de basis te leggen voor de triple-*Entente* (1907), VAN DE MEERSSCHE, P., *Op. Cit.*, p. 194-196
- 48 Grafiek gemaakt op basis van de gegevens in HARTWIG, E., *Zur Politik und Entwicklung des Alldeutschen Verbandes (1891-1914)*, Jena, 1966, p. 279
- 49 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht, Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18*, Düsseldorf, 1961, p. 17-18.
- 50 Vos, L., *Het Wortelstelsel van het kapitalisme*, Tilburg, 1972, p. 168-172; FEIS, H., *Europe: the world's banker (1870-1914)*, New York, 1974, p. 60.

51 VOS, L., *Op. Cit.*, p. 174-179; p. 197-201.

52 Met de vier *D-Banken* doelen we op de *Deutsche Bank*, de *Dresdner-Bank*, het *Disconto-Gesellschaft* en de *Darmstädter-Bank*.

53 Van 40 miljoen naar iets minder dan 70 miljoen; FEIS, H., *Europe: the world's banker (1870-1914)*, New York, 1974, p. 60-63.

54 Resp. in Pruisen en in de andere deelstaten. De oprichting van een Keizerlijke spoorweg stuitte in 1870 op verzet van de Zuid-Duitse staten.

55 VOS, L., *Op. Cit.*, p. 181 e.v.

56 FEIS, H., *Europe: the world's banker (1870-1914)*, New York, 1974, p. 160-169.

57 *Ibidem*.

58 VOS, L., *Op. Cit.*, p. 191-193; SMITH, D.W., 'The ideology of German colonialism (1840-1906)', *Journal of modern history*, Vol. 46, nr. 4, december 1974, p. 648.

59 Dit motief werkte door tot in het NS-tijdperk. SROBL, G., *The Germanic Isle*, Cambridge, 2000, p. 145.

60 Wie er de Grondwet van het Duitse Rijk op naleest, merkt hoe groot 's keizers machten waren, Graf HUE DE GRAIS, *Handbuch der Verfassung und Verwaltung in Preußen und dem Deutschen Reiche*, Berlijn, 1914, p. 29-30. Het is dus niet zo dat de keizer door het oprichten van nieuwe instanties een persoonlijke politiek voerde, die de Grondwet te buiten ging.

61 KELLY, P.J., 'Strategy, tactics, and turf wars: Tirpitz and the Oberkommando der Marine, (1892-1895)', *The Journal of Military History*, Vol. 66, oktober 2002, p. 1033-1053. Het was F. Fischer die erop wees dat in de jaren 1890 oorlogen beslist werden ten gunste van de sterkste zeemacht, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 18; WEHLER, H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Dritter Band, von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges (1849-1914)*, München, 1995, p. 1128-1131; p. 1333.

62 BLACKBOURN, D., 'The politics of demagogy in imperial Germany', *Past & Present*, nr. 113, november 1986, p. 161; DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 301-303; VAGTS, A., 'Land and Sea Power in the Second German Reich', *The Journal of the American Military Institute*, Vol. 3, nr. 4, winter, 1959, p. 219.

63 Hans-Ulrich Wehler meent dat men de *Sammlungspolitik* niet kan begrijpen zonder de sleutelfiguur die Alfred Tirpitz was. WEHLER, H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Dritter Band, von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges (1849-1914)*, München, 1995, p. 1008.

64 GROH, D., «*Intégration négative et attentisme révolutionnaire*», *Le Mouvement social*, nr. 95, april-juni 1976, p. 73.

65 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 177-201. Het FV had trouwens ook buitenlandse secties die voor de nodige financiële input moesten zorgen. Zie ook SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 181-182.

66 WEHLER, H.U., 'Bismarck's Imperialism 1862-1890', *Past and Present*, nr. 48, augustus 1970, p. 172-173.

67 EPKENHANS, M., 'Krupp and the Imperial German Navy, (1898-1914): A Reassessment', *The Journal of military history*, Vol. 64, nr. 2, april 2000, p. 356. Wel waren er nog individuele schenkingen, waarvan de hoogste 113.000 Mark bedroeg aan de Secretaris-Generaal van het FV.

68 ELEY, G., 'Reshaping the right: radical nationalism and the German Navy League (1898-1908)', *The Historical Journal*, Vol. 21, nr. 2, 1978, p. 341. CHICKERING, R., *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League, 1886-1914*, Londen, 1984, p. 60.

69 ELEY, G., 'Reshaping the right: radical nationalism and the German Navy League (1898-1908)', *The Historical Journal*, Vol. 21, nr. 2 (1978), p. 330; BLACKBOURN, D., 'The politics of demagogy in imperial Germany', *Past & Present*, nr. 113 november 1986, p. 161. WEHLER, H.U., *Op. Cit.*, p. 179; ELEY, G., 'Reshaping the right: radical nationalism and the German Navy League (1898-1908)', *The Historical Journal*, Vol. 21, nr. 2, 1978, p. 328.

70 ELEY, G., 'Reshaping the right: radical nationalism and the German Navy League (1898-1908)', *The Historical Journal*, Vol. 21, nr. 2, 1978, p. 356 e.v.; EPKENHANS, M., 'Krupp and the Imperial German Navy, (1898-1914): A Reassessment', *The Journal of military history*, Vol. 64, nr. 2, april 2000, p. 335-369.

71 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 303.

72 Grafiek gemaakt op basis van SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 201.

73 DE SMET, A., 'Parijs of Berlijn', *De Nederlandsche Dicht- en Kunsthalle*, 6de jaargang, 1884, p. 647. De nuance die we aanbrachten is in de NEVB trouwens volledig afwezig (VAN DE STEENE W, VAN CLEMEN, S., Alfred de Smet, NEVB, p. 2764). Dat is ook niet verwonderlijk, want het artikel over Alfred De Smet heeft gewoon wat Elias schreef zonder meer overgenomen. Daardoor is de bewuste

passage in het artikel gewoon een loutere copie van Elias (die enkel een paar zinnen uit het artikel van de Smet lichtte), i.p.v. een meer genuanceerde weergave ervan (cf. ELIAS, H.J., *Geschiedenis...*, *Vierde Deel*, p. 316-318). De germanofilie van De Smet maakt ook duidelijk hoe hij in de kringen van De Distel terecht kwam.

74 VAN RIJSWIJK, J., *Geschriften, redevoeringen en brieven, Eerste deel*, Antwerpen, 1908, p. 302-304.

75 FREDERICQ, P., *Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, 2de deel, Gent, 1908, p. 49.

76 Voor wat volgt zie, tenzij anders aangegeven, GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 445-450

77 Georg Hirth (1841-1916) was hoofdredacteur van de *Allgemeine Zeitung* van Augsburg alsook mede-eigenaar van de *Münchner Neueste Nachrichten*.

78 'Wenn die öffentliche Meinung in Deutschland sich der vlämischen Bewegung bemächtigt, so würde die letztere vor dem belgischen Auge leicht einen großdeutschen Charakter annehmen, was den Vlaändern [zijn schrijfwijze] für den Augenblick unbedingt Schaden bringen würde.', *Ibidem*.

79 Ook nadat Von Alvensleben te Brussel de lakens uitdeelde bleef Metternich Berlijn informeren. Zo liet hij nog in oktober 1889 aan Bismarck weten dat de Vamingen en hun vrienden in België de krachtigste afweer waren tegen Frankrijk, *Ibidem*, p. 451.

80 Wanneer Berlijn informeerde naar het gevaar van republikeinse agitatie in België, vernam het van de ambassade dat dit gevaar in Wallonië bestond, wegens socialistische en francofele invloeden. 'De Vlamingen daarentegen zijn erg religieus en behoudsgezind en vormen als dusdanig een bastion in de huidige situatie', zo klonk het in het bericht vanuit Brussel. Vandaar ook de sympathie voor de Vlaamse Beweging aldaar, GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 453-455.

81 LANGBEHN, J., *Rembrandt als Erzieher, von einem Deutschen*, Leipzig, 1890. G.L. Mosse omschreef het werk als zijnde geschreven in een welhaast Nietschzeaanse extase, dat een heel publiek aantrok, ook buiten de *völkische* beweging; zie ook MOSSE, G.L., *The crisis of German ideology: intellectual origins of the Third Reich*, New York, 1964, p. 40. C. Niekerk wijst erop dat het boek de intellectuele bestseller van de jaren 1890 werd en vergeleken is met Oswald Spenglers *Der Untergang des Abendlandes*. In de periode van 1890 tot 1892 kende het liefst veertig herdrukken, NIEKERK, C., *Reading Mahler: German culture and Jewish identity in Fin-de-Siècle Vienna*, Rochester, 2010, p. 143.

82 In heel wat Alduitse werken vindt men een futurologisch element terug. Prof G. Erman, medestichter van het *Allgemeiner Deutscher Verband*, had al in 1891 verklaard dat het Duitsland van het jaar 2000 een nieuw Rome zou zijn, met een Duits Rijk strekkende van de Oostzee tot de Bosporus en heel Midden-Afrika, HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 33.

83 *Germania triumphans! Rückblick auf d. weltgeschichtl. Ereignisse d. Jahre 1900-1915 von einem Größtdeutschen*. Berlijn, 1895, *passim*.

84 E.H. [= ERNST HASSE], 'Germania triumphans', *Alldeutsche Blätter*, jg. 5, nr. 2, januari 1895, p. 2.

85 Voor wat nu volgt verwijzen we naar Von einem alldutschen [= E. HASSE], *Großdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950*, Berlijn, 1895, p. 5-48 ; Voor de paragraaf «*Die Niederlande*», cf. *Ibidem*, p. 11-15.

86 De anonieme auteur van *Germania triumphans!* legde de ontwikkeling dus 20 jaar in de toekomst, Hasse 55 jaar. Enkele decennia later werd de brochure in *De SS-Man* opnieuw onder het stof gehaald en in één adem met de boeken van Fritz Bley (1897, zie Hoofdstuk II) Joseph Ludwig Reimer (1905, zie Hoofdstuk IV), Heinrich Claß (1912, zie Hoofdstuk IV) en H.S. Chamberlain (1899) vermeld. Doel hiervan was om te bewijzen dat de gedachte van een Groot-Duits Rijk geheel de 19de eeuw het onderwerp van studies was en dat het nationaal-socialisme hetzelfde doel beoogde. Geheel in de lijn van de theorie van de 'unvollendete Nation' betoogde het blad: 'Oorspronkelijk was het woord Duits op geen bepaalde stam toepasselijk. Het is een algemeen begrip, dat de Germaanse stammen van Europa omvat en in tegenstelling is met het Welschtum, dat de Romaanse wereld omsluit.', COOLS, J., 'Het Germaanse Rijk (2de helft 19de eeuw)', *De SS-Man*, 27 februari 1943, p. 2. Het 'standaardwerk' van nazi-ideoloog Alfred Rosenberg *Der Mythos des 20. Jahrhunderts*, München, 1930, was overigens een vervolg op Chamberlains *Grundlagen* (cf. inzonderheid Rosenberg's derde boek, ROSENBERG, A., *Der Mythos...*, München, 1934, p. 452-701) Opvallend is ook de verwijzing van Rosenberg naar «*Vlaanderen-kenner*» Hermann Felix Wirth een filoloog en völkische etnoloog (zie Hoofdstuk VI) met wie Rosenberg een aantal maal de degens kruiste, o.a. in *Ibidem*, p. 136-137.

87 Hasse heeft zelf de rode lijn aangebracht op een bestaande atlas.

88 HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 51-52.

89 STEED, W.H., «*From Frederick the Great to Hitler: the consistency of German war aims*», *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1931-1939)*, Vol. 17, nr. 5, september 1938, p. 655-681; Lezing gehouden te Londen op 10 mei 1938, in aanwezigheid van o.a. Toynebee. Interessant is ook dat Steed wees op de parallellen tussen dit pangermanisme en wat Hitler in *Mein Kampf* schreef, dit

- terwijl vele van zijn tijdgenoten hiervoor toch eerder blind bleven. Voor specifiek citaat zie p. 656.
- 90 SCHILLING, K. *Op. Cit.*, 1968, p. 34.
- 91 BLEY, F., *Die alldeutsche Bewegung und die Niederlande*, München, 1897, p. 5-6
- 92 *Ibidem*, p. 65 e.v.
- 93 Voor contradicties in zijn boek zie o.a. *Ibidem.*, p. 59-60 (Vlaams als onderwijstaal in heel België), *Ibidem*, p. 70 (aangaande de onderwijstalen in Vlaanderen).
- 94 *Ibidem*, p. 5-6.
- 95 *Ibidem*, p. 18-19.
- 96 *Ibidem*, p. 9.
- 97 *Ibidem*, p. 7-8.
- 98 *Ibidem*, p. 18.
- 99 *Ibidem*, p. 25-25.
- 100 Voor dit laatste moet men wel al echt tussen de lijnen lezen. 'Zum größeren Teile aber', aldus Bley, 'entspringt der Deutschlandhaß in Holland dem bösen Gewissen der Holländer, die es selbst nicht begreifen können, wie das mächtige Deutsche Reich sich so lange widerspruchlos geduldi von dem kleinen Holland das Tor zu seinem schönsten Strome hat versperren lassen.', *Ibidem*, p. 7.
- 101 *Ibidem*, p. 12-17 (aangaande Luxemburg).
- 102 *Ibidem*, p. 32-36.
- 103 *Ibidem*, p. 36-39.
- 104 *Ibidem*, p. 60-64.
- 105 *Ibidem*, p. 40-56.
- 106 *Die alldeutsche Bewegung und die Niederlande* was als elfde deel in de reeks aangeduid, maar in *Die Weltstellung...* verwees Bley meermaals naar zijn boek over de Nederlanden. Voor de verwijzingen naar *Die alldeutsche Bewegung und die Niederlande* zie BLEY, F., *Op. Cit.*, p. 10 en voetnoot *) aldaar en p. 29. Op p. 10 verhaalde Bley hoe hij de positie van de Nederlanden in een bijzonder schrijven behandeld had [*dargelegt habe*], bewijst dat het elfde deel het eerste deel is voorafgegaan.
- 107 BLEY, F., *Die Weltstellung des Deutschtums*, München, 1897, p. 8-19; p. 33-34.
- 108 *Ibidem*, p. 12-15, p. 29-31, p. 40-41.
- 109 De auteur had overigens zijn stelling die in *Die alldeutsche Bewegung und die Niederlande* opgenomen was, dat er ca. 80 miljoen Duitsers op de wereld waren (zijn berekening hier kwam uit op 75 miljoen, Nederlanders inclus, in zijn eerder werk waren het er 82 miljoen), herhaald, BLEY, F., *Die Weltstellung des Deutschtums*, München, 1897, p. 34-39.
- 110 *Ibidem*, p. 6-7.
- 111 *Ibidem*, p. 24-25; p. 44.
- 112 Zie ook het artikel over Hübbe-Schleiden in het SCHNEE, H. (red.), *Deutsches Kolonial-Lexicon*, Deel II, Leipzig, 1920, p. 82.
- 113 HASSE, E., *Deutsche Weltpolitik*, München, 1897, p. 1-16.
- 114 Van 1 juni 1891 tot eind 1893 waren de *Mitteilungen des Allgemeinen Deutschen Verbandes* (14 uitgaven) het officiële Verbandsorgaan, vanaf 1 januari 1894 werden die vervangen door de *Alldeutsche Blätter*, HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 4. Voor een zeer goede bespreking van deze brochures, met vele uitreksels, zie het boek van A. CHERADAME, *L'Europe et la question d'Autriche, au seuil du 20ième siècle*, Parijs, 1901, p. 81-105.
- 115 HASSE, E., *Großdeutschland und Mitteleuropa um das Jahr 1950*, Berlijn, 1895, p. 48; De Vlamingen moesten zich ook niet veel illusies maken. Die werden in het ADV-jaarverslag van 1895 immers onverbloemd als Duitsers afgeschilderd. Sommige pangermanisten wilden enkel Vlaanderen inlijven, anderen proclameerden dan weer dat ook Wallonië van oudsher Germaans gebied was. DE CORTE, B. *Op. Cit.*, p. 122-123; p. 121; p. 127.
- 116 Over Rodenbach zie VANLANDSCHOOT, R., *Albrecht Rodenbach: biografie*, Tiel, 2002 en DE BRUYNE, M., GEVERS, L., *Kroniek van Albrecht Rodenbach (1856-1980)*, Brugge, 1980. Interessant is ook GEVERS, L., *Bewogen jeugd: ontstaan en ontwikkeling van de Katholieke Vlaamse studentenbeweging (1830-1894)*, Leuven, 1987, p. 65-126.
- 117 REMO [= Omer Wattez (Remo is een anagram)], *Herinneringen aan de kunstfeesten van het toneeljaar 1880-1881 in de Grote Schouwburg te Gent*, Gent, 1881.
- 118 Brief gepubliceerd in WAUTERS, K., *Wagner en Vlaanderen (1844-1914)*, Gent, 1983, p. 279; Voor een exhaustief overzicht van genoemde figuren tegenover Wagner, zie *Op. Cit.*, p. 194-298. Wauters opperde op p. 197 dat Rodenbachs germanofilie noch bij een Vlaamse cultuurtraditie, noch bij het pangermanisme van de medewerkers van *Germania* aansloot. Zijn germanofilie was, volgens de auteur, 'weliswaar nationaal' maar 'niet politiek'. Wauters' stelling dient genuanceerd te worden: de

- Vlaamse medewerkers aan *Germania* waren immers, zoals we zullen aantonen, over het algemeen geen pangermanisten, maar net germanofielen (Zie Hoofdstuk III).
- 119 K. Wauters onderstreept terecht deze suggestie, *Ibidem*, p. 275-276.
- 120 WAUTERS, K., 'Wagner en de Vlaamse letterkunde (1876-1914)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 25, nr. 1, januari-februari 1966, kol. 351.
- 121 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 15-25.
- 122 *Ibidem*, p. 27-33.
- 123 DRAYE, G., *Op. Cit.*, p. 23-29.
- 124 *Ibidem*, p. 35-38; p. 48-52; p. 57-58; p. 76; p. 84.
- 125 Bruno De Corte omschreef de bewondering van Brans voor 'Germanië' als Wagneriaans, mystiek en semi-religieus. In bladen als *Vlaamsch en Vrij* werd Duitsland verheerlijkt en '1850' betreurd en was de Guldensporenslag een teken van 'Germaanse heldenmoed'. Door Brans werden ze naar *alldeutsche* organisaties in Duitsland en Oostenrijk gestuurd, DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 36-40.
- SIEBEN, L., 'Jan-Matthijs Brans', NEVB, p. 593; DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 18-25; p. 28-33; p. 33-36; p. 36-39; p. 46-47; p. 50-52; DOLDERER, W., *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt...*, Kassel, 1989, p. 12.
- 126 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 50-52; DOLDERER, W., *Deutscher Imperialismus und belgischer ...*, Kassel, 1989, p. 12.
- 127 De oorspronkelijke nummers van *De Flamigant* vonden we niet terug, wel de mededeling in *De Goedendag* die het had over uitreksels in dat blad «*die hetzij door de Brusselse leraar Brans, hetzij door de Duitse leraar majoor Pfister-Schwaighusen [...] geschreven zijn*», *De Goedendag*, 1 maart 1894, p. 1.
- 128 (1) Bruno De Corte schreef in *Op. Cit.*, p. 28 voetnoot (2) dat *De Flamigant* de oproep van Brans en von Pfister zou verspreid worden, daarbij verwijzend naar de eerste bladzijde van *De Goedendag* van 1 maart 1894. Daarin staat dat echter niet vermeld (zie vorige voetnoot). Toch is het mogelijk dat *Ein Allgermanischer Aufruf* een product was van hun beider samenwerking, Brans en von Pfister zouden wat dat betreft trouwens wel meer stukken samen publiceren (zie daarvoor DE CORTE B., *Op. Cit.*, p. 28 e.v.) en het was Brans die von Pfister in De Distel lanceerde. (2) Het kan haast niet betwijfeld worden dat von Pfister de oproep heeft geschreven. Getuige daarvan volgend citaat van T. Jaensch: «*Es mögen noch etwa 200 Tausend Niederdeutsche in jener Nordost-Ecke des französischen Staates wohnen, die sich ihr Volkstum bis jetzt auch äusserlich bewahrt haben und denen wir von Herzen wünschen müssen, dass ihnen dies - vielleicht mit Hilfe von Stammes-Genossen auf belgischem Boden [i.e. de Vlamingen] - auch ferner gelingen möge. Was aber die letzteren betrifft, so haben sie erst in diesem Jahre in vielen ihrer Zeitungen zur nachhaltigen Verbreitung eines Aufrufes beigetragen, der, von Darmstadt [de woonplaats van von Pfister] ausgehend, unter der Überschrift «All-Germanentum» für eine engere Verbrüderung nicht bloss der deutschen, sondern auch der übrigen germanischen Stämme, wie der Skandinawen, im Hinblick auf Keltoromanen- und Slawentum eintret - eine Verbrüderung, zu deren Gunsten ja auch erst jüngst ein deutsches Kaiserwort gefallen ist*», JAENSCH, T., «*Niederdeutsch und Alldeutsch*», *Bayreuther Blätter*, Jg. 17, Bayreuth, 1894, p. 349; Wij menen dat deze oproep onder impuls van de hoofdredacteur van *Das Zwanzigste Jahrhundert*, zelf van Frans-Vlaamse afkomst [DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 28] tot in Noord-Frankrijk verspreid is. (2) In haar bekroonde werk *Laboratoria van de natie - Literaire genootschappen in Vlaanderen*, Nijmegen, 2009 wijdt Greet Draye een hoofdstuk (*Op. Cit.*, p. 351-390) aan de kunstkring De Distel. De passage aangaande de in de lopende tekst besproken episode trok onze aandacht. 'In zijn oproep aan de Pangermanen gericht', aldus Draye, 'verdedigde von Pfister, die lid was van wat bij zijn stichting in 1891 nog het Allgemeiner Deutscher Verband heette, één van de kernideeën van de nationalistische vereniging (59). Vlamingen en Nederlanders waren Duitsers en hoorden samen in een nieuw te vormen Germaans Rijk (60).' (*Op. Cit.*, p. 364) Welnu, deze oproep is allereerst onbestaande. Wel hadden von Pfister en Brans - de sterke man in De Distel 'Ein Allgermanischer Aufruf' gepubliceerd (*Das Zwanzigste Jahrhundert*, juli 1893, p. 375-377). Vertaald naar het Nederlands betekent dat een Algermaanse Oproep, wat natuurlijk iets heel anders is. Zeer merkwaardig is toch de verwijzingen die we in het voetnotenapparaat terugvinden (voetnoten (59) en (60) - waarbij (59) merkwaardig genoeg verwijst naar de zin 'Vlamingen en ... Rijk' en (60) naar de zin 'verdedigde von Pfister ... vereniging', DRAYE, *Laboratoria...*, p. 428). Zo beroept Draye zich op het standaardwerk van Roger Chickering *We men who feel most German: a cultural study of the Pan-German League, (1886-1914)*, Londen, 1984. Ze schrijft erbij dat we daarnaar moeten kijken om meer te weten 'over de beginjaren van het Alldeutscher Verband'. Waarom wordt hier geen bladzijde vermeld? Als tweede verwijzing m.b.t. de beginjaren van het Verband citeert Draye DOLDERER, W., *Deutscher imperialismus...*, Kassel, 1989, p. 12-27. Nochtans vertelt Dolderer daar niets over het *Allgemeiner Deutscher Verband*. Sterker nog,

- Dolderer meent onterecht dat het *Alldeutscher Verband* in 1891 gesticht is (wat niet klopt, dit is de stichtingsdatum van het *Allgemeiner Deutscher Verband*, het *Alldeutscher Verband* werd pas drie jaar later opgericht). Dit wijst erop dat Draye Dolderer nooit gelezen heeft of er willekeurig een hoofdstuk heeft uitgenomen om iets te staven (dat is niet gelukt, Dolderers eerste hoofdstuk loopt van p. 9-27, waarbij van p. 15-27 de periode vanaf 1897 behandeld wordt). In haar derde referentie beroept ze zich op de NEVB (DOLDERER, W., *Alldeutscher Verband*, NEVB, Tielt, 1998, p. 266-267). Dat is natuurlijk geen standaardwerk over het *Alldeutscher Verband*, het *Allgemeiner Deutscher Verband* wordt op een paar lijntjes behandeld (p. 266, eerste kolom). Over Von Pfister is haar enige verwijzing de NEVB (DOLDERER, W., Pfister-Schwaighusen, p. 2468). Maar daar wordt helemaal geen gewag gemaakt van 'Ein Allgermanischer Aufruf'. Zeer opmerkelijk is dat Draye hier het werk van Bruno De Corte niet vermeldt, de enige manier waarop ze deze gegevens kon verzamelen (tenzij ze zelf de tijdschriften las, *quod non* zoals uit haar voetnoten blijkt), zie DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 28. De oproep ging trouwens over een vereniging van alle Germaanse stammen in één Rijk en niet over Vlaanderen en Nederland zoals Draye suggereert. Dat von Pfister al in 1891 lid zou zijn geweest van het *Allgemeiner Deutscher Verband* vonden we nergens in de literatuur terug. Dit voorbeeld toont naar ons aanvoelen aan dat Greet Draye op een weinig wetenschappelijke wijze met bronnen en werken omgaat, en daarbij weinig respect heeft voor het werk van collega's. Per slot van rekening werd het werk van Bruno De Corte door Lieven Saerens in *Vreemdelingen in een Wereldstad* (Tielt, 2000) een tiental keer geciteerd, terwijl zijn boek zelfs niet ging over De Distel/Germania-episode.
- 129 [VON PFISTER-SWAIGHUSEN, H., BRANS, J.M. (?)], 'Ein Allgermanischer Aufruf', *Das Zwanzigste Jahrhundert*, juli 1893, p. 375-377.
- 150 SAR PELADAN, 'Betrekkingen tussen Vlaanderen en Duitsland', *De Goedendag*, 1 maart 1894, p. 1-3.
- 151 DE CORTE, *Op. Cit.*, p. 44-45; DRAYE, G., *Smartelijk te Handelen...*, p. 95 (vanaf hier verwijst elke 'Op. Cit.' van deze auteur naar dit werk).
- 152 ADRIAENS, F., BAUDOUIN, P., CLAERHOUT, A., MERTENS, PH., *Kunst van Altamira tot heden, Antwerpen*, 1971, p. 271. In MOREAS, J. «Un Manifeste Littéraire - Le Symbolisme» vinden we volgende zinsnede terug: «Nous avons déjà proposé la dénomination de Symbolisme comme la seule capable de désigner raisonnablement la tendance actuelle de l'esprit créateur en art. [...] ainsi, pour suivre l'exacte filiation de la nouvelle école il faudrait remonter [...] jusques aux mystiques», zie *Le Figaro, Supplément Littéraire du dimanche*, 18 september 1886, p. 2.
- 153 In de Parijse pers werd Péladan als een zonderling bekeken, zie 'Au jour le jour', *Le Journal des Débats politiques et littéraires*, 20 april 1890, p. 2.
- 154 DANTINNE, E. *L'Œuvre et la pensée de Péladan: la philosophie rosicrucienne*, Brussel, 1948, p. 140.
- 155 LEBLANC, C. besteedt in haar werk *Wagnérisme et création en France (1883-1889)* een deel dat uitsluitend handelt over de invloed van Wagner op Péladan. Daaruit valt te leren dat hij bekend was met o.a. James Ensor, Fernand Khnopff, Félicien Rops, Edmond Picard en Emile Verhaeren. In augustus 1886 had hij al een tekst over Rembrandt gepubliceerd in *La Jeune Belgique* (het orgaan van Max Waller een Belgische dichter), idem in november van dat jaar, LEBLANC, C., *Wagnérisme et création en France (1883-1889)*, Parijs, 2005 p. 325-352.
- 156 DANTINNE, E. *L'Œuvre et la pensée de Péladan: la philosophie rosicrucienne*, Brussel, 1948, p. 116.
- 157 SAR PELADAN, 'Betrekkingen tussen Vlaanderen en Duitsland', *De Goedendag*, 1 maart 1894, p. 2. Reinecke had al in april 1893 in *Das Zwanzigste Jahrhundert* geschreven ('Die Grenzgebiete des Alten Reiches, Teil 1: Das Deutschtum im Westen außerhalb des jetzigen Reiches', *Das Zwanzigste Jahrhundert*, april 1893. Later werd dit artikel overgedrukt in *Heimdall (Heimdall*, 2, 1897, p. 75-76).
- 158 SAR PELADAN, *Op. Cit.*, p. 1; p. 3.
- 159 *Ibidem*, p. 1-2.
- 140 C.T. Jaensch, geb. te Hardershof (Duitsland), behoorde tot de kring rond de antisemitische *Bayreuther Blätter*. Jaensch was een Germanist en publiceerde in de periode 1894-1896 o.a. in de *Burschenschaftliche Blätter* opstellen aangaande Vlaams-Duitse betrekkingen. De NEVB vermeldt dat hij medewerker werd aan het tijdschrift *Germania*, iets wat zich nochtans - zo ondervonden we (zie Hoofdstuk III) - niet in publicaties in het blad vertaalde. DOLDERER, W. 'Theodor Jaensch', NEVB, p. 1550. Op Jaensch komen we nog terug in Hoofdstuk V.
- 141 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 33-45; DRAYE, G., *Op. Cit.*, p. 92-97. De brief vindt men terug in het artikel JAENSCH, T., «Niederdeutsch und Alldeutsch», *Bayreuther Blätter*, Jg. 17, Bayreuth, 1894, p. 347-349.
- 142 JAENSCH, T., «Niederdeutsch und Alldeutsch», *Bayreuther Blätter*, Jg. 17, Bayreuth, 1894, p. 342-346.
- 143 ARJUNA, H. [= H. GRAEVELL], *Die vlämische Bewegung vom alldeutschen Standpunkt aus*, Berlijn, 1897, p. 50-61. (In zijn artikelenreeks voor *Vlaamsch en Vrij* kwam dit deel overeen met zijn opstel 'De toekomst van de Belgische staat'). Op *Ibidem*, p. 7 sprak Graevell over von Pfister; Voor citaat, zie JAENSCH, T., «Niederdeutsch und Alldeutsch», *Bayreuther Blätter*, Jg. 17, Bayreuth, 1894, p. 350.
- 144 Adolf Johann Albert baron Von Ziegesar stamde uit een oud *freiherrlich* Brandenburgs geslacht, van evangelische confessie (uit het oord Ziesar). Wilhelm Heinrich *Freiherr* Von Ziegesar, (1807-1870), de vader van Adolf, trouwde in 1831 met de katholieke Ernestine Katharina (roepnaam 'Kitty') von Poser und Grosz-Naedlitz (1809-1881). In 1834 bevond hij zich in de *Bundesfestung Mainz*, en na een duel ontvluchtte hij die stad, waarop hij in Nederlandse krijgsmacht trad. In 1845 kreeg hij ander werk: Willem II, Koning der Nederlanden en Groothertog van Luxemburg had het kasteel Berg met landerijen gekocht en Von Ziegesar werd domeinbestuurder. Op 27 maart 1849, werd Adolf Johann Albert von Ziegesar geboren (van lutherse confessie). Adolf Johan Albert bezocht de kadettenschool en diende vervolgens als officier in het Pruisische leger, zowel in 1866 als in 1870. Toen raakte hij gewond en kreeg hij tot tweemaal toe cholera, hij zou een man met een zwakke gezondheid blijven. Na de oorlog werd hij gestationeerd in Posen, alwaar hij de twinigjarige Klara Altenberg leerde kennen. Hun huwelijk voltrok zich op 30 april 1874. Niet lang daarna gaf hij zijn legerdienst op en zij gingen te Wiesbaden wonen. Hij wijdde zich aan wetenschap en kunst, vooral talenstudie, literatuur en toneel boeiden hem. Hij leerde Engels en Nederlands, vertrok met zijn vrouw naar Belgïë (1878) en vestigde zich er, waardoor de Duitse titel *Freiherr* vervangen werd door 'baron'. Wel is hij nooit Belgisch staatsburger geworden. Vanaf 1878 was hij atheneumleraar, achtereenvolgens te Ath en te Brussel. Een tijdlang, aldus Buning, bestond er te Brussel een *Ortsgruppe* van het *Alldeutscher Verband* (CHICKERING, R., *Op. Cit.*, p. 51), en van Dr. Theodor Reismann-Grone weten we dat von Ziegesar daarvan lid was. 'We weten uit dezelfde bron dat hij pogingen heeft gesteund, welke er op waren gericht om tot beter begrip tussen Duitsers en Vlamingen te komen', stelde Lammert Buning, BUNING, L., 'Meer licht op de Von Ziegesars', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 6, november-december 1973, kol. 303-307. Op zijn adoptiefzoon, Jozef Haller von Ziegesar, komen we later terug.
- 145 Hij was een tijdlang voorzitter van de Vlaamse Volksbond, een steunorganisatie van de VVP.
- 146 Harald Graevell zou over die Distelvergadering in 1897 schrijven: 'Dieses Ereignis kennzeichnet den ungeheuren Fortschritt, den die nationale [i.e. Vlaamse] Bewegung in den letzten Jahren gemacht hat', in welk kader hij die beweging plaatste wordt al duidelijk door de titel van het werk waaruit deze regels voortkomen, ARJUNA, H. [= H. GRAEVELL], *Die vlämische Bewegung vom alldeutschen Standpunkt aus*, Berlijn, 1897, p. 15.
- 147 Naast de medewerking van Disteliers valt op dat de lezers wekelijks een verslag van de laatste Distelvergadering voorgeschooteld werd.
- 148 *Vlaamsch en Vrij, Geïllustreerd Weekblad gewijd aan Kunst, Letteren en Wetenschappen*, 4de jaargang, nr. 32, 9 augustus 1896, voorblad.
- 149 BRANS, J.M., 'Onze Mannen - Dr. Harold Graevell', *Op. Cit.*, p. 510.
- 150 GRAEVELL, H., 'De Vlaamse Beweging uit Al-Diets standpunt - Invoering van 't Nederlands in Duitse scholen', *Vlaamsch en Vrij*, , 4de jaargang, nr. 36, 6 september - 1896, p. 574-575; ARJUNA, H. (=H. GRAEVELL), *Klassisch oder Volkstümlich, Auch ein Beitrag zur Lösung der Schulfrage*, Leipzig, 1896, *passim*. Later zou Graevell de twee boeken persoonlijk schenken aan de KVATL, zie 'Aangeboden boeken', *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde*, jg. 12, 1898, p. 40
- 151 Voor wat nu volgt zie ARJUNA, H. [= H. GRAEVELL], *Die vlämische Bewegung vom alldeutschen Standpunkt aus*, Berlijn, 1897, *passim*, GRAEVELL, H. [vertaling J.M. BRANS], 'De Vlaamse Beweging uit Al-Diets standpunt - Inleiding', *Vlaamsch en Vrij*, 4de jaargang, nr. 32, 9 augustus 1896, p. 511-512, 'De Vlaamse Beweging uit Al-Diets standpunt - Nederduitse staatkunde', *Op. Cit.*, p. 512-518; GRAEVELL, H., 'De Vlaamse Beweging uit Al-Diets standpunt - Toekomst van de Belgische staat', *Vlaamsch en Vrij*, 4de jaargang, nr. 33, 16 augustus 1896, p. 533-537 en 'Errata', *Vlaamsch en Vrij*, 4de jaargang, nr. 34, 23 augustus 1896, p. 553.
- 152 We weten dat hij bij zijn stuk het september-artikel van Graevell niet heeft afgewacht: hij verwees immers letterlijk naar de artikels verschenen in *Vlaamsch en Vrij* d.d. 8 en 16 augustus 1896, zie PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Charybdis en Scylla - verfransing of verduitsing?', *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde*, jg. 10, 1896, p. 661-680.
- 153 DRAYE G., *Op. Cit.*, p. 121.
- 154 SIMONS, L., *Van Duinkerke tot Königsberg*, Brugge, 1980, p. 168-169; JAENSCH, T., «Niederländer und Reichsdeutsche», *Burschenschaftliche Blätter*, Jg. 11, Bad Nauheim, 1896, p. 122-126. Jaensch verwees naar figuren als Constant Hansen en Jan-Matthijs Brans, waarvan hij meende dat de lezers van het blad bekend waren (hetgeen erop wijst dat hij al duchtig propaganda gevoerd had). Op het *Congres* had Brans een radicale stelling verdedigd: 'Er [die *Verhandlung*] betraf die 'Uitbreiding der

- Nederlandse Taal- en Letterkundige Congressen tot Germaanse Taal- en Letterkundige Congressen*, wobei Brans zunächst an eine nähere Verbindung mit den großen germanischen Vereinigungen im hochdeutschen Sprachgebiete dachte'. Min of meer in die lijn had ook Hermann Von Pfister op hetzelfde congres krasse taal gesproken (zie lopende tekst). Op 26 augustus 1896 was aan Graevell de eer toegekomen om de slottoespraak op het Congres te houden. Het weekblad *Vlaamsch en Vrij* stelde hem voor als 'de heer majoor Von Pfister Schaurghusen (sic), hoogleraar te Darmstadt, afgevaardigde van het Alldeutscherverein (sic) te Berlijn. Von Pfister had de congressisten gewezen op de Nederlandse beweging, die, zo sprak hij, ontstaan was om het behoud van de Nederlandse tongvallen te verzekeren. 'Wij hebben, zegt hij, reeds dagbladen in Platduits, doch dat is niet voldoende', zo tekende *Vlaamsch en Vrij* op. Maar Von Pfister was niet gekomen om wat aan filologie te doen: 'wij willen ook dat onze vloot in het Nederduits aangevoerd worde'. Deze doorzichtige politieke recuperatiepoging van Hansens Aldietserij werd in het flamingantische weekblad niet doorzien, integendeel zelfs, het Plat-Duitse betoog van von Pfister was goed verstaan door het publiek, waaruit *Vlaamsch en Vrij* de conclusie trok: 'De redenaar heeft daar klaar en duidelijk getoond dat Dr. Hansen [...] altijd waarheid heeft gesproken wanneer hij beweert en nog steeds beweert dat een Vlaming met zijn taal niet enkel redelijk ver in Frankrijk, maar ook zeer ver in het noorden van Europa, tot tegen Rusland gaan kan. Dat noemen wij: de proef op de som. Eer en dank aan die kloekgebouwde majoor...'. 'XIIIste Nederlands Taal- en Letterkundig Congres, gehouden te Antwerpen, van 23-26 augustus 1896 - (vervolg) Woensdag 26 augustus', *Vlaamsch en Vrij*, 4de jaargang, nr. 38, 20 september 1896, p. 618. Zijn aanwezigheid daar was natuurlijk geen toeval. Graevell had in zijn artikel van twee weken eerder in *Vlaamsch en Vrij* geschreven dat in de maand augustus het Congres in Antwerpen doorging en zich toen al beklagde over het feit dat de Nederlandse geleerden voor het grootste deel gingen uitblinken door hun afwezigheid. Nochtans konden ze daar met Nederlanders over gemeenschappelijke belangen praten, zoals het tot stand komen van een algemene Nederlandse schrijfwijze of propaganda ter verspreiding van de Nederlandse schrijftaal, GRAEVELL, H., 'De Vlaamse Beweging uit Al-Diets standpunt - Nederlandse staatkunde', *Vlaamsch en Vrij*, 4de jaargang, nr. 38, 9 augustus 1896, p. 516-517. In het licht van die beschouwingen kon hij natuurlijk moeilijk zelf niet komen opdagen. (In *Vlaamsch en Vrij* zelf werd trouwens duchtig propaganda gevoerd voor het Congres, zie o.a. 'XIIIste Taal- en Letterkundig Congres', *Vlaamsch en Vrij*, 4de jaargang, nr. 34, 23 augustus 1896, p. 553; een congreskaart kostte trouwens liefst 5 frank, een som die gelijk stond aan een jaarabonnement op het blad, waardoor het geheel toch als een elitaire gebeurtenis mag beschouwd worden).
- 155 De *Tägliche Rundschau*, een alldeutsches blad, bekleog zich er trouwens over dat het officiële Duitsland op dat congres afwezig gebleven was, aldus de berichtgeving van Brussel naar Rijkskanselier von Hohenlohe op 26 september 1896. Verscheidene knipsels uit de *Alldeutsche Blätter*, waaronder ook dat met de toespraak van von Pfister op het Congres werden trouwens op de ambassade bewaard, GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 455-457.
- 156 Johan Kesler werd geboren te Delft in 1854. Deze leraar te Brussel was al sedert de jaren 1880 actief in De Distel. Hij speelde een actieve rol bij het introduceren van De Disteliërs in de Noordse letterkunde. Zo leerden ze door hem de Noorse schrijver Lars Dilling kennen, zie DRAYE, G., *Op. Cit.*, p. 57.
- 157 In het door Graevell aangeprezen *Alldeutschland* nr. 5-6 jg. 1896-1897 vond de Brusselse advocaat denkbeelden van Graevell en Pfister terug: 1) De Nederlanden waren deel van het Rijk en Duitsland eiste zijn bezit terug. 2) Zodoende moesten België en Nederland als een 'tweede Beieren' wederom deel uitmaken van Duitsland 3) De voorstanders van 'Groot-Nederland' [= de verenigde Nederlanden, los van het Rijk] werden met het lot van Denemarken bedreigd (lees: een tweede 1864 waar Pruisen Denemarken versloeg en Schleswig-Holstein annexeerde). Prayon besprak zowel de ideeën van Pfister en Graevell. De eerste wilde de omvorming, zo betoogde hij, van de Nederlanden tot een 'tweede Beieren', de tweede wenste een verduitsing en een inlijving. De advocaat viel de contradicties in hun betoog aan (zie *supra*). Ook de rassentheorieën werden door hem in vraag gesteld en het Duits, zo betoogde hij, verwijderde zich van het Nederlands. Beter ware het om Engels te leren; voor het tijdschrift *Alldeutschland* zie de omkadering die *De Taalstrijd Hier en Elders* en de VMKVA (zie *infra*) bieden; voor de gehouden betogen zie DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 85-89.
- 158 Twintig jaar later zou Mennekens, die op 16-jarige leeftijd lid was geworden van De Distel, die houding doortrekken in zijn verzet tegen het activisme (SIEBEN, L., 'Jef Mennekens', NEVB, p. 2033).
- 159 Onze interpretatie van de complexe situatie binnen De Distel is gemaakt aan de hand van de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 47-89, het geciteerde werk van DRAYE G., *Smartelijk te Handelen...*, p. 113-126 en, tenslotte van de notulen van de vele vergaderingen die in het *Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven* (AMVC) bewaard zijn (en die door hen

beide - in tientallen voetnoten - geciteerd worden). Toch dient gezegd dat onze voorkeur overhelt naar de analyse van Bruno De Corte. De geciteerde passus van Draye brengt geen nieuwe elementen aan maar wordt door al te veel onzorgvuldigheden en fouten ontserd. Deze zijn o.i. bijwijlen zó frappant dat ze mogelijkerwijs toekomstig onderzoek naar de kunstkring kunnen hypothekeren, tenminste indien ze zonder meer voor waarheid worden aangenomen. Vandaar volgende opmerkingen. (1) Draye meent een 'grote Duitse geestdrift' in de kring te ontwaren (p. 114). Dit wordt naar ons aanvoelen niet voldoende onderscheiden van pangermanisme. (2) De 'plannen van het *Alldeutscher Verband*' zo noemt Draye de brochure die van de hand van Hasse (onder een schuilnaam) in 1895 (p. 117). Hoewel die brochure zeker beantwoordde aan wat er leefde in Alduitse kringen was het beslist geen ADV-'plan'. Hasse had het anoniem laten publiceren. Draye heeft wellicht De Corte oppervlakkig gelezen (ze citeert hem zelfs niet, zoals ze nalaat te citeren wat nu de bron was van die 'plannen' (sic) waarnaar Graevell teruggreep). (3) Volgens Draye waren 'de Alduitsers' tegen Groot-Nederland (p. 117). Dit klopt maar ten dele, want hoewel het waar was dat sommigen - *divide et impera* - 1850 toejuichten is het niét zo dat de Alduitsers tegen Grootnederland waren. Er is niets in de bronnen dat deze mening staft. Het is onze mening dat Draye zich in haar onderzoek bezondigd heeft aan een retroprojectie van de situatie in Wereldoorlog II toen de Duitse bezetter wél tegen elke vorm van Grootneerlandisme gekant was. Tijdens Wereldoorlog II verdween het Dietslandisme 'in de koelkast', 'Groot-Nederland als utopie en mythe' (DE WEVER, BR., BEG-CHTP, nr. 3, 1997, p. 172-176 waarin op de problematiek gedurende WO II ingegaan wordt. Zie ook het artikel DE WEVER, BA. en BR., 'Groot-Nederland als utopie en voorwendsel' in: DEPREZ, K., VOS, L., *Nationalisme in België, identiteiten in beweging (1780-2000)*, Antwerpen, 1999, p. 153-155). (4) Draye schrijft letterlijk: 'Die [i.e. de Gobineau] toonde in zijn *Essai sur l'inégalité des races humaines uit 1855 de superioriteit van het blanke ras aan*' (!). Welnu, allereerst had de zeer invloedrijke Fransman zijn eerste deel al in 1853 uitgegeven (het kantelpunt waarbij de rassenkunde aan invloed begon te winnen situeert zich aan het begin van de jaren 1850, niet in het midden ervan). Ten tweede, zegt Draye dat het hier om een heus bewijs ging ('toonde ... aan'), terwijl de Gobineau aan pseudo-wetenschap deed en pretendeerde de Arische superioriteit te hebben bewezen (p. 117). (5) Draye noemt de Mont een 'pangermaanse geestesverwant' van Brans. (p. 119). Dit is een fout, net omdat de auteur de begrippen 'pangermanisme' en 'germanofilie' niet van elkaar weet te scheiden - De Mont was een *germanofiel* - heeft ze de neiging bepaalde flaminganten onterecht (we kunnen het niet voldoende beklemtonen) te kwalificeren als pangermanisten. Nochtans speelden culturele motieven alsook een conversie van anti-Franse gevoelens een veel grotere rol bij de motivatie van hun toenadering tot Duitsland. De echte pangermanisten waren onder flaminganten voor Wereldoorlog I zeer dun gezaaid. (6) Met andere woorden: als de auteur het (op p. 120-121) heeft over het zogezegd 'niet-conflictueuze' of 'probleemloze' *pangermanisme* in de Distel dan schrijft ze politieke bedoelingen toe aan de Disteliërs die gewoonweg *niet bestonden*. (7) Draye bespreekt (op p. 123) hoe Brans een persoonlijke uitnodiging ontvingen had voor het herdenkingsfeest van Wilhelm I. Hij wilde er als tolk van De Distel optreden en dat plan genoot - *dixit* Draye - *algemene bijval*. Heeft Draye zich in deze analyse al te zeer laten leiden door haar overtuiging dat het toch allemaal pangermanisten waren? (8) Op p. 126-127 vergeet Draye de belangrijkste conclusie te trekken: dat De Distel op 15 mei 1897 de rangen gesloten had rond Brans. Hierdoor ontgaat haar de hele context waarin het 'Manifest van de Vlaamse Volksraad' kon ontstaan. Ze gaat te rade bij Elias, Behets en Buning en laat na dit alles te confronteren met de analyse van De Corte. (9) Het schijnt ons toe dat de meivergaderingen door Draye eerder oppervlakkig bestudeerd zijn. Volgens Draye riep Prayon op 1 mei 1897 dat het om 'landverraad' ging. Ze commentarieert deze uitspraak: in 'alle opwinding' gedaan was zoiets waarvoor de advocaat zich 'doorgaans hoedde' (p. 124). Het verhaal over een tot wanhoop gedreven, beheerste en welbespraakte advocaat die in toorn ontsteekt klinkt inderdaad mooi. Vooral binnen de context van de eenzame strijder in dat 'pangermaans' bastion dat De Distel bij Draye lijkt te zijn. Er is maar één probleem. Prayon heeft nooit zo'n uitspraak gedaan. Integendeel, hij verloor zijn zelfbeheersing niet en nam na De Smets verlies van zelfbeheersing - van hem immers kwam de tirade - kalm het woord en hield een bondig betoog. (10) Vreemd is tenslotte de op drijfzand gebouwde suggestie van de auteur als zouden de Alduitsers beïnvloed zijn door tegenkanting binnen het Rijk ('*allicht kwam [dat] hard aan*', zo schrijft Draye). Ze citeert daarvoor het bericht dat de Duitse ambassadeur in België naar de Rijkskanselierij gestuurd had. Daarin had hij gewag gemaakt van de oproerige Alduitsers en de Rijksregering aangeraden om hun geen steun te verlenen (p. 127-128). Om onbegrijpelijke redenen heeft Greet Draye echter niet «*La légation d'Allemagne et le Mouvement flamand entre 1867 et 1914*» dat in 1967 in de *Revue pour Histoire Belge et Philologie-Belgisch Tijdschrift voor Geschiedenis en Filologie*, (deel 45, 1967 - 2, p. 438-478.) verscheen, geraadpleegd. José Gotovitch had in dat artikel de verhoudingen tussen de

- Brusselse ambassade met het Rijk grondig bestudeerd. Uit niets blijkt dat de ambassadeur in Brussel permanente betrekkingen onderhield met Alduitsers in België. Hij stond in contact met Berlijn, maar het punt is nu dat het ADV (en het keizerrijk) helemaal niet via de Duitse ambassade in Brussel de *Alldeutschen* beïnvloedden. Hoewel de ambassade, zoals uit het artikel van Gotovitch blijkt, zich nogal achterdochtig opstelde tegenover de Alduitsers, waren er soms toch uitzonderingen. Toen Reismann-Grone en Ellenbeck (een turnleraar die met hem meereisde tijdens zijn tweede reis naar Vlaanderen, *infra*) in 1898 bijvoorbeeld vroegen om op de ambassade ontvangen te worden, werd dit verzoek hun toegestaan. Wolfgang Lentze, attaché van 1888 tot 1901, wachtte hen daar op. Volgens Reismann was de attaché aan het begin van het onderhoud ijskoud en gereserveerd. Maar toen hij zag dat hij niet met 'wilden' te maken had, werd hij volgens Reismann 'hartelijk', GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 463-464. Maar zelfs zonder dit inzicht is het vreemd dat de historica een heuristische leemte laat. Die is vreemd, omdat ze op de bewuste bladzijde refereert naar een belangrijk artikel van Lammert Buning ('Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* ...', kol. 224-262). Uitgerekend in de kolom waar ze naar verwijst, werd door Buning het artikel van Gotovitch geciteerd (Buning verbond er evenwel niet de foute conclusies van Draye aan).
- 160 Het becomingariërend stuk in 'Pangermanisme' (*De Taalstrijd Hier en Elders*, jaargang 1897-1898, *Nieuwe Reeks*, Deel 1, nr. 1, p. 34-36) gaf als omkadering van het stuk een deel van de polemieken weer die tussen Prayon en de Alduitsers in tijdschriften was ontbrand: 'De Vlaamse Beweging vanuit Aldiets standpunt' (*Vlaamsch en Vrij*, d.d. 16 augustus 1896 van Graevell over het 'verbond' tussen de Nederlanden en het Rijk en de invoering van het Duits in België, *supra*); 'Charybdis en Scylla' van Prayon op 18 november 1896 in de Koninklijke Vlaamse Academie voorgedragen, zie *supra*; *Alldeutsche schland* - nr. 5 en nr. 6 jg. 1896-1897 (het door Prayon gewraakte tijdschrift). In de weerlegging die men in het manifest kan lezen, klonken inderdaad de denkbeelden van het tijdschrift door. Niet toevallig: hij had ze de dag tevoren in de Distel nog aangevallen. (Eén geciteerde redevoering dateerde van na het verschijnen van het Manifest: 'Over Pangermanisme', door Prayon op 19 mei 1897 in de Koninklijke Vlaamse Academie voorgedragen. Vier dagen na het incident betichtte hij de pangermanisten ervan 'onlogisch' en 'onetisch' te zijn.)
- 161 Zie het becomingariërend stuk in 'Pangermanisme' (*De Taalstrijd Hier en Elders*, jaargang 1897-1898, *Nieuwe Reeks*, Deel 1, nr. 1, p. 38) waar letterlijk stond dat door het stuk 'Aan het Vlaamse volk' de 'hoon' bespaard werd 'landverraders' - het woord dat De Smet tot tweemaal toe had gebruikt (op 1 mei 1897 en in zijn toespraak van 15 mei 1897) - 'in zijn midden te ontdekken en te straffen'. De THE publiceerde alle besluiten van de Vlaamse Volksraad en maakte hier wellicht door toedoen van ondertekenaar en ondervoorzitter De Smet een allusie op zijn eerdere uitspraken in De Distel. Want, zo heette het, 'Dat waardig en bezadigd stuk werd door de pangermanen met schimp en smaad onthaald'. Meteen kregen de meest geviseerde pangermanen ook een gezicht: 'Geen enkele Vlaming werd er gevonden, die het durfde te gewagen zijn instemming met de gedachten der heren Graevell en Von Pfister te bekennen'. Met andere woorden: De Smet had een - laattijdige - 'revanche' behaald. Dat de THE weldegelijk De Distel in de gaten hield, hetgeen onze stelling illustreert, bewijst voetnoot (1), *Ibidem*, p. 39: 'Sprekende in het Brussels kunstgenootschap *De Distel* heeft Prof. Julius Sabbe de mening uitgedrukt dat de Vlamingen ongelijk zouden hebben het minste gewicht te hechten aan de buitensporigheden van 'twee of drie grappenmakers [...] gelijk de heren Graevell, von Pfister en Bley, die geenszins als tolken van het Duitse volk mogen optreden'. Merk op dat germanofiel Sabbe hier nog maar eens onderstreept wat we beklemtoonden: dat germanofilie en *Alldeutschtum* helemaal niet hoeven samen te lopen. Beide kunnen elkaar zelfs uitsluiten.
- 162 In de Belgische Grondwet van 1831 was artikel 25 «*Tous les pouvoirs émanent de la Nation*» (THONISSEN, J-J, *Constitution belge annotée, offrant, sous chaque article, l'état de la doctrine, de la jurisprudence et de la législation*, Brussel, 1879) ; Dezelfde tekst (Alle machten gaan uit van de Natie) staat vandaag onder artikel 33 (DUJARDIN, J. et. al., *Gecoördineerde Grondwet van 17 februari 1994*, Brugge, 1994).
- 163 'Manifest van de Vlaamse Volksraad, opgesteld Brussel d.d. 16 mei 1897, gericht aan de Heer Voorzitter [= Hasse] en de leden van het Alduits Verband te Leipzig', opgenomen in 'Pangermanisme', *De Taalstrijd Hier en Elders*, jaargang 1897-1898 (*Nieuwe Reeks*, Deel 1, nr. 1, p. 36-38)
- 164 Deze perceptie bleef trouwens ook na Wereldoorlog I doorleven in de *alldeutsche* historiografie, zo schreef Otto Bonhard in 1920: 'Die vlämischen Bestrebungen hatten ihren *Mittelpunkt* in dem 'Vlaamse Volksraad'', BONHARD, O., *Geschichte des Alldeutschen Verbandes*, Leipzig, 1920, p. 63.
- 165 Op te merken valt (1) dat Ludo Simons schreef dat Prayon op 19 mei 1897 ze 'alle drie [i.e. Graevell, von Pfister, Bley] aanpakte'. Schriftelijk voegde hij daarbij onder andere (in bijlage) het Manifest van de Vlaamse Volksraad toe, *Op. Cit.*, p. 173. De auteur merkt hier nochtans niet op dat dat Manifest

- (d.d. 16 mei 1897) ook al een aanval op dezelfde drie personen geweest was. Simons had het enkel over een toespraak die Prayon gegeven had op die datum voor de Koninklijke Vlaamse Academie. Voor de schriftelijke neerslag hiervan, zie PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Over Pangermanisme', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1897, p. 266-372. (2) De 'Alduitse episode van de Aldietse Beweging' wordt door L. Simons summier beschreven (*Op. Cit.*, p. 168-175) en is hier verder uitgediept. (3) Door het toedoen van Reismann-Grone zou de hele Duitse en imperialistische tactiek tegenover de Vlaamse Beweging in een meer *realpolitische* richting evolueren. Het gaat hier om een ommekeer, waarvan het belang niet te overschatten is. In de nazi-literatuur werd aan Bley, Von Pfister en Graevell minachtend aangewreven dat ze zich met 'politischen Sehnsüchten' en 'Träumen' bezighielden. Sterker nog, in de jaren 1930 omschreven de nazi's *zélf* de recuperatie van Hansen door Graevell als 'bedrieglijk', zie OSZWALD, R.P., 'Wendung zur Wirklichkeit' in: OSZWALD, R.P., *Deutsch-Niederländische Symphonie*, Wolfshagen-Scharbeuß, 1937, p. 175.
- 166 We verwijzen hiervoor naar Hoofdstuk III.
- 167 Greet Draye schrijft hierover: 'De vergelijking van de Alduitse 'revolutie' met de Franse was allicht [...] een minder tactische zet van de Duitser.' 'Uit de Franse Revolutie', zo gaat ze verder 'was immers de Franse overheersing [noteer: 1794-1814] van België voortgesproten', *Smartelijk te handelen...*, p. 131. Er zijn redenen om deze beweringen in twijfel te trekken. Immers, Graevell had net met de Franse revolutie te gebruiken een zeer handige tactische zet gedaan. Zijn publiek bestond immers uit vrijzinnige liberalen. En het is verre van bewezen dat de liberale flaminganten zó afkerig stonden van de Franse revolutie. In de voordrachten die Pol de Mont - en dat was toch een heftige germanofiel - omstreeks dat tijdstip in Duitsland en Nederland hield, had hij het gehad over 'de roemrijke Franse revolutie', voor een (door Draye niet geraadpleegd) verslag hiervan en de geciteerde woorden, zie DE MONT, P., 'Bladzijden uit de geschiedenis der Vlaamse Beweging, Deel I', *Germania* I, januari 1899, p. 209-213.
- 168 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 91-109; DRAYE, G., *Op. Cit.*, p. 128-136.
- 169 'Uit de *Kölnische Zeitung* (nr. van 2 april 1897), *Vlamen und Deutsche*', *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1897, p. 358-360.
- 170 POTSCHEKA, G., 'Kölnische Zeitung' in: FISCHER, H.D. (red.), *Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts*, München, 1972, p. 154-155.
- 171 Deze fraseologie was eigen aan het Alduitse jargon, in 1896 sprak C.T. Jaensch op het 23ste Taal- en Letterkundig Congres in Antwerpen vergelijkbare taal: 'Ur-Deutsch war Alles innerlich und äusserlich, und allein das 'Vlämische Musikfest' des zweiten Kongressabends hätte genügt, jeden Germanen aus dem Erdstrich von Reykjavik bis Bozen [vandaag: Bolzano, of Bozen in Italië, toen in Oostenrijk-Hongarije] und Salurn [vandaag: Salorno, het meest zuidelijke dorpje in het Italiaanse Südtirol/Alto Adige] mit allen Fasern seines Wesens empfinden zu lassen, daß er sich hier auf heimatlichem Boden befand.', JAENSCH, T., «Niederländer und Reichsdeutsche», *Burschenschaftliche Blätter*, Jg. 11, Bad Nauheim, 1896, p. 125.
- 172 In het Brusselse werkten anarchisten en radicale socialistenvrouwen bij gelegenheid samen, wat de houding van Graevell mede helpt verklaren. Zo had in Sint-Joost-Ten-Noode, waar Graevell verbleef, de plaatselijke Jeune Garde Libertaire in februari 1894 samengewerkt met de Brusselse Socialistische Jonge Wacht. Bij die gelegenheid zou o.a. het pamflet *Pourquoi sommes-nous anarchistes?* verspreid zijn, zie MOULAERT, J., *Rood en Zwart, De anarchistische Beweging in België (1880-1914)*, Leuven, 1995, p. 199
- 173 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 143-145; p. 184-192. DRAYE, G., *Op. Cit.*, p. 128; p. 136; ARJUNA, H. [= H. GRAEVELL], «Die belgische Frage», *Die Grenzboten*, jg. 56, Bd. 3, nr. 31, Leipzig, 1897, p. 193-201.
- 174 HASSE, E., 'An den Vlämischen Volksrat', *Alldeutsche Blätter*, nr. 27, 4 juli 1897, p. 133-134: 'Es ist uns also unverstänlich, wie sie sich als ein besonderes Volk fühlen können. Sie sind im engeren Sinne nicht einmal ein besonderer Stamm. Die Vlamen sind fränkisch-saksischen und fränkisch-frisischen Blutes.'
- 175 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 175-184; FRECH, S., *Wegbereiter Hitlers? Theodor Reismann-Grone, Ein Völkischer Nationalist (1863-1949)*, Paderborn, 2009, p. 39-116; p. 151-152), KOSZYCK, K. 'Theodor Reismann-Grone', MENGES, F. et. al. (red.) *Neue deutsche Biographie, Band 21*, Berlin, 2003, p. 393-394. FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 87; p. 151.
- 176 Op basis hiervan (en van de activiteiten van de rest van zijn leven dienen we de stelling over 'lichte vorm' van antisemitisme die Bruno De Corte in de dagboeken van Reismann ontwaarde te corrigeren (*Op. Cit.*, p. 171). De Corte heeft die bewering proberen te staven door ernaar te verwijzen dat Reismann buiten een 'pragmatisch lidmaatschap' van de NSDAP nooit lid geweest was van een antisemitische organisatie (*Ibidem* en voetnoot (1) aldaar).
- 177 Niet alleen zijn held trouwens, in heel het ADV was de Bismarck-adoratie alomtegenwoordig. Het be-

- reikte in feite het punt van vergoddelijking: de jaarlijkse bedevaarten van het *Verband* naar zijn graf waren even gevuld met liturgische rituelen als eender welke religieuze eredienst, CHICKERING, R., *We Men Who Feel Most German: A Cultural Study of the Pan-German League, 1886-1914*, London, 1984, p. 95.
- 178 Baron von Ziegeler was trouwens de Brusselse correspondent van Reissmans *Rheinisch-Westfälische Zeitung*, GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 463.
- 179 FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 87; p. 151.
- 180 BONHARD, O., *Op. Cit.*, p. 20; FRECH, *Op. Cit.*, p. 100, voetnoot (94). CLASS, H. 'Wider den Strom', *Vom Werden und Wachsen der Nationalen Opposition im alten Reich*, Leipzig, 1932, p. 47-48. Cf. ook SMITH, D.W., *The ideological origins of Nazi Imperialism*, New York, 1986, p. 108; DE WILDE, M., *De Nieuwe Orde*, Antwerpen, 1982, p. 16, Voor de na-oorlogse activiteiten van Reismann-Grone, zie FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 285. *Ibidem.*, p. 287; p. 331-338); *Ibidem*, p. 367 en voetnoot 295.
- 181 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 124-125.
- 182 *Ibidem*, p. 118-131; BEHETS, J., 'De breuk tussen de Vlaamse Bewegers en de Pangermanisten', ..., kol. 454.
- 183 HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 68; WILKINS, M., *The History of foreign investments in the United States to 1914*, Cambridge 1989, p. 357.
- 184 BUNING, L., 'Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4-5 juli-oktober 1975, kol. 237; Reismann was niet alleen gevolmachtigd hij had een specifieke, tweevoudige taak: 1° het puin van Graevell en consorten opruimen en 2° een 'nieuwe marsrichting' uitstippelen (F. Fromme, gec. artikel in OSZWALD, R.P., *Op. Cit.*, p. 175. Reismann-Grone handelde trouwens samen met Max Robert Gerstenhauer, *Ibidem*, p. 175-176. Dat Gerstenhauer betrokken was bij de contacten met de 'niederdeutsche Vlamen', vinden we terug in zijn deels autobiografisch werk (waar hij overigens ook onderstreepte dat Reismann in opdracht van het ADV een 'zeer belangrijke' studiereis naar Vlaanderen maakte, waarvan de uitkomst de stichting van het "vlämisch-hochdeutschen Zeitschrift Germania" was), GERSTENHAUER, M.R., *Der völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft, aus der Geschichte der völkischen Bewegung*, Leipzig, 1933, p. 24-25.
- 185 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 193-201.
- 186 Een vertrouwelijk document van het ADV werd in 1898 naar het *Auswärtiges Amt* gestuurd. Het document in kwestie, zo merkte Gotovitch (die de inhoud nooit bestudeerde) op, was het gedetailleerde rapport, geadresseerd aan de executieve van het ADV, dat gewag maakte van een voltoidde missie door de Vlaamse commissie van het *Verband*. Bij deze tekst was een uitgediepte studie gevoegd betreffende de Vlaamse Beweging n.a.v. een reis, onlangs door een van de mede-ondertekenaars van het rapport - Theodor Reismann-Grone - ondernomen. Het ging om 'Der Stand der vlämischen Bewegung Ende 1897 von Dr. Reismann-Grone' (42 blzn.) (Zie ook de voetnoten die Gotovitch aangebracht heeft, dit stuk is geklasseerd in AA België 63, Vol. 2 als stuk nr. 1), GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 459-460.
- 187 Alvensleben meldde aan Berlijn het incident met de Volksraad in 1897, alsook de reünie van het ADV te Düsseldorf (12 december 1897), waar het directiecomité een resolutie publiceerde die het misverstand tussen het *Alldeutscher Verband* en de Vlaamse Beweging betreurde en de visie van o.a. Graevell desavoueerde. Dezelfde resolutie, zo wist de ambassade, riep een Vlaamse commissie die de studie van het probleem zou opvolgen, in het leven. Alvensleben keerde zich tegen de alleduitschen en hekelde Graevells brochure, GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 457-458; DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 214; p. 361; HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 69.
- 188 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 95-99.
- 189 Op te merken valt dat in zijn schrijven aan het tijdschrift verscheidene elementen vervat waren die later in het Manifest van de Vlaamse Volksraad verschenen: 1) Het afwijzen van de «*Vereinigte Niederlande*» als Duits wingewest 2) een afwijzen van het Duits als eerste officiële taal in België 3) Het afwijzen van een «*Zwangeregiment*» tegenover de «*freisinnige Staatsverfassung*» van België 4) Een woord van dank voor Duitslands vriendschap 5) Het motief als zou hij spreken uit naam van het hele Vlaamse volk («*das ganze vlämische Volk ist darüber einig*»). De advocaat had zelfs opgemerkt dat zijn «vrienden» Pol de Mont, Brans en Hansen hem niet zouden tegenspreken (waarmee hij natuurlijk Brans in verlegenheid bracht), zie «Brief aan *Alldeutschland* nummer van april 1897», *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1897, p. 361-363. Dit bewijst nogmaals dat het Manifest door Prayon is geschreven.
- 190 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 201-202.
- 191 In 1896 had hij het *Deutschtum* even erg genoemd als het Britse imperialisme, zie PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Charybdis en Scylla. Verfransing of Verduitsing?', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, 1896, p. 661-680.
- 192 Op het fameuze debat in de Distel van 15 mei 1897 had Prayon inderdaad de Britse handelswijze aldaar afgekeurd, DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 87. Te noteren valt alvast dat Prayon inzake de strijd van onderdrukte volkeren, zoals de Ieren, zeker niet onvoorwaardelijk Britsgezind was, zie PRAYON-VAN ZUYLEN, A., *Korte staatkundige geschiedenis van het Iersche volk*, Gent, 1901, p. 5-16 waar hij het opnam voor de Ieren. Die logica trok hij door naar de Boeren. Zo lezen we op p. 9-10: '...maar, in de regel, is de scheve en partijdige voorstelling [van de Britten t.o.v. de Ieren], [...], het logisch en onvermijdelijk gevolg van de eigenaardige zieletoestand waarin de Engelsman verkeert [...] Ik bedoel hier niet precies de bij alle Britten diep ingewortelde overtuiging dat zij het puik der aarde zijn, boven alle overige volken hoog verheven staan en dus het recht hebben de gehele wereld te beheersen. Dergelijke gevoelens toch zijn bij een grote natie zeer natuurlijk [...] De gewone Engelsman kan ik het waarlijk als geen misdaad aanrekenen dat hij in granschap ontschiet wanneer zulke, volgens hem, ondergeschikte schepsels als Ieren, Yankees of Transvaalse Boeren er voor bedanken John Bull als heer en meester te erkennen [...]. Vandaar; [...], het brutaal gespot en gesmaad, dat heden President Krueger en zijn dappere strijdgenoten naar de kop wordt geslingerd [...] lerlands geval is kieser [...]'
- 193 'Hollanders en Vlamingen behoren tot hetzelfde volk' cf., 'Pangermanisme', *De Taalstrijd Hier en Elders* (geciteerd artikel), p. 37.
- 194 BESTER, R., *Boer rifles and carbines of the Anglo-Boer War*, Bloemfontein, 1994, p. 148-149. Interessant om op te merken is dat in de Nederlandse pers, soms met reserves, soms met instemming de denkbeelden over een Duits-Nederlandse samenwerking vergeleken werden met het genoemd verbond van Zuid-Afrika. Zo lezen we in het artikel 'Duitsland' (*De Nieuwe Koerier*, 17 juli 1897, *Tweede Blad*, p. 1): 'De Alduitsers bedoelen geen inlijving [van Nederland], maar een statenbond, ongeveer zoals *Transvaal en Oranje Vrijstaat dezer dagen hebben gesloten*'.)
- 195 PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'An Open Letter', *Germania I*, oktober 1898, p. 51-57.
- 196 PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'A Jingo's Warning to Belgium', *Germania II*, oktober 1899, p. 40-44.
- 197 DRAYE, G., *Op. Cit.*, p. 141.
- 198 Juliaan Burvenich, oorspronkelijk deel uitmakend van de Opstelraad, nam reeds na enkele edities ontslag, zie *Germania I*, augustus 1899, ommezijde voorblad; Marcel De Vroede heeft in zijn werk over Juliaan De Vriendt - merkwaardig genoeg - de *Germania*-episode niet vermeld, zie DE VROEDE, M., *Juliaan De Vriendt in de politiek en de Vlaamse Beweging (1889-1900)*, Antwerpen, 1960, p. 127-139, waarin de laatste jaren van zijn politieke carrière behandeld worden (1898-1900). Op 23 april 1900 hield hij zijn afscheidsrede in de Kamer en op 30 mei 1901 werd hij directeur van de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten.
- 199 DRAYE, G., *Op. Cit.*, p. 140.
- 200 De Opstelraad, 'Ons Doel', *Germania I*, oktober 1898, p. 3-5; [zonder auteur], 'Wat willen de Alduitsers?', *Germania II*, september 1900, p. 762-767.
- 201 VANSINA, D., *Verschaeve getuigt*, Brugge, 1955, p. 40-43.
- 202 VANLANDSCHOOT, R., *Kapelaan Verschaeve - Een biografie*, p. 44.
- 203 Het is niet geheel duidelijk wanneer het pangermanisme bij Cyriel Verschaeve (1874-1949) precies ontstond. Zijn twee biografen, Dirk Vansina en Romain Vanlandschoot spreken elkaar op dit punt tegen. VANLANDSCHOOT, R., *Kapelaan Verschaeve - Een biografie*, Tiel, 1998, p. 54-55 61-65; VANSINA, D., *Verschaeve Getuigt*, Brugge, 1955, p. 112-116; 132-136 VANLANDSCHOOT, R., *Op. Cit.*, p. 54-55. De gebeurtenissen van de periode 1899-1902 tekenden alleszins de rest van zijn leven. Voor zijn raducaal pangermanisme in augustus 1940, zie VANSINA, D., *Op. Cit.*, p. 711-713.
- 204 *Ibidem*, p. 802-805.
- 205 R. Vanlandschoot bespreekt van p. 165-203 (*Op. Cit.*) de activiteiten van Verschaeve gedurende Wereldoorlog I.
- 206 VANLANDSCHOOT, R., *Op. Cit.*, p. 359 e.v.
- 207 *Ibidem*, p. 386-390; DE WEVER, BR., 'Een reus met korte beentjes', *Ons Erfdeel*, 1998, jaargang 42, p. 617-619.
- 208 Met 'Frankrijk eerst' wordt bedoeld dat Duitsland in het westen offensief zou optreden en in het oosten (in afwachting van een overwinning tegen de Fransen) defensief. Met 'Rusland eerst' wordt het tegenovergestelde bedoeld; ZUBER, T., *Inventing the Schlieffen Plan*, Oxford, 2002 p. 52-134. Voor kritiek op de eenzijdige visie van Zuber (die oppert dat het Schlieffen-plan als dusdanig nooit bestaan heeft) zie WAVRO, G., 'Book Reviews', *Central European History*, Vol. 37, nr. 4, 2004, p. 616-618. Zie ook ZUBER, T., *German war planning, 1891-1914 : sources and interpretations*, Woodbridge, 2004.
- 209 VAN DE MEEERSSCHE, P., *Op. Cit.*, p. 187-192.

- 210 De gedachte was al in een *Denkschrift* van april 1891 genoteerd, FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 566.
- 211 HERWIG, H.H., 'Germany and the 'short war' Illusion: Toward a New Interpretation?', *The Journal of Military History*, Vol. 66, nr. 3, juli 2002, p. 682-684; WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 14.
- 212 HERWIG, H.H., 'Admirals versus Generals: The War Aims of the Imperial German Navy (1914-1918)', *Central European History*, Vol. 5, nr. 3, sept. 1972, p. 208-211. De stemming van de vlootwetten gebeurden in de Reichstag.
- 213 TAYLOR, A.J.P., *The Course of German History, A Survey of the Development of Germany*, Londen, 1945, p. 150.
- 214 HERWIG, H.H., 'Admirals versus Generals: The War Aims of the Imperial German Navy (1914-1918)', *Central European History*, Vol. 5, nr. 3, sept. 1972, p. 208-211.
- 215 Niet onterecht sprak de Oostenrijkse diplomatie in 1914 van een 'bloedbevekte troon', *Het Oostenrijks-Hongaars Roodboek, Diplomatieke documenten omtrent de voorgeschiedenis van de Oorlog van 1914*, 's Gravenhage, 1915, p. 3.
- 216 VAN DE MEERSSCHE, P., *Internationale politiek 1815-1945, boek 1: 1815-1918*, Leuven, 1987, p. 141-203; TUNSTALL, G.A., 'Austria-Hungary' in: HAMILTON, R.F., H.H. HERWIG (red.), *The origins of World War One*, Cambridge, 2003, p. 113.
- 217 F. Peeters zei hierover dat Nederland een verbond met de triple-alliantie overwoog. Volgens C. Smit moeten de reizen van Kuypers naar Berlijn en Wenen niet in de context gezien worden van het overwegen van een verbond met de Triple-Alliantie en heeft Von Schlieffen zijn plan voor de doortocht van Nederland hier niet op gebaseerd. Smit heeft hiermee de eerdere theorie van A.S. De Leeuw proberen te weerleggen, SMIT, C., *Bescheiden betreffende de Buitenlandse Politiek van Nederland (1848-1919). Derde Periode (1899-1919), I-VIII*, gepubl. te 's Gravenhage, 1957-1974, 's Gravenhage, 1958, p. 465-467. SMIT, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog - Het Voorspel (1899-1914)*, Groningen, 1971, p. 15-21; PEETERS, F., 'De zomer van 1914', *Vrij Nederland*, nr. 32, 1984, p. 8-10. Anderen zijn sceptischer, zie VON DER DUNK, H., *Die Niederlande im Kräftespiel zwischen Kaiserreich und Entente*, Wiesbaden, 1980, p. 25-26. Volgens Rijkskanselier Von Bülow was een Duits-Nederlandse alliantie zelfs 'waarschijnlijk', zie TUYLL, H., 'The Dutch Mobilization of 1914: Reading the 'Enemy's Intentions'', *The Journal of Military History*, Vol. 64, nr. 3, juli 2000, p. 719. In de lijn van Peeters ligt MINDERAA, J.T., 'Politieke Ontwikkeling in Nederland (1887-1914)' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Deel XIII*, Haarlem 1978, p. 476.
- 218 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 332.
- 219 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 115; RÖHL, J.C.G., *Wilhelm II. - Der Weg in den Abgrund (1900-1941)*, München, 2008, p. 348-352.
- 220 Voor wat volgt zie *Ibidem*, p. 342-345 en p. 353-362.
- 221 STEINBERG, J., 'A German plan for the invasion of Belgium and Holland, 1897', *The historical journal*, Vol. 6, nr.1, (1963), p. 107-119.
- 222 Voor de toespraak van de Antwerpse burgemeester, zie 'Aan de Duitse burgemeesters, feest ten stadhuis, op 21 oktober 1897', VAN RIJSWICK, J., *Geschriften, redevoeringen en brieven*, 2de deel, Antwerpen, 1908, p. 212-213.
- 223 Een weergave van dit incident vindt men in 'Buitenlands Overzicht', *De Leeuwarder Courant*, 27 oktober 1897, p. 1.
- 224 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 222-224.
- 225 *Ibidem*, p. 160-163.
- 226 *Ibidem*, p. 222-223.
- 227 *Ibidem*, p. 222-228.
- 228 *Ibidem*, p. 227.
- 229 SCHILLING, K. *Op. Cit.*, p. 99. Cf. ook GOTOVITCH, *Op. Cit.*, p. 460, het gaat hem om het document in: AA België 63, vol. 2, nr. 2, *Zur Vlämischen Bewegung*, april 1898, Ondertitel: 'Bericht über die von dem vlämischen Sonderausschuss des Alldeutschen Verbandes im Auftrage der Hauptleitung nach Brüssel und Antwerpen 4-8 april 1898 unternommen Reise. Vertrauliche Mitteilung an den Geschäftsführenden Ausschuss des Alldeutschen Verbandes', getekend Reismann en Ellenbeck (13 blzn.).
- 230 BUNING, L., 'Reismann-Grone, het Alldeutscher Verband en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, juli-oktober 1975, nr. 4-5, kol. 225-262, m.n. kol. 237.
- 231 In de archieven van het AA komt dat twee maal voor: (1) AA België 63, Band II, *Hasse* aan AA, 25.07.1898 en (2) A.A. aan Brussel 18.04.1900 met volgende onderstrepingen door het ministerie aangebracht: A) 'Konfliktes mit Großbritannien' B) 'Militärische Besetzung Antwerpens schon vor Aus-

bruch jenes Konfliktes' C) 'Abzuwarten - beide Niederlande - wie reife Früchte'. Gotovitch had het over een niet getekende nota, met daarop 'streng vertraulich', 'Die Künftigen Beziehungen der Niederlande zum Deutschen Reich'. 'Deux lettres d'envoi de *Hasse* au sous-secrétaire d'Etat von Richthofen et à l'AA, datées de Leipzig 25 juli 1898, les accompagnent; Une note de l'AA du 22 mai 1900 signale l'envoi des documents à la légation.', GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 460; SCHILLING, K., *Op. Cit.*, II. Abschnitt D., voetnoot 43.

232 *Ibidem*, p. 197.

233 SCHWEBS, P., «Deutsch-Englische Jahreszeiten», *Germania* III, april 1901, p. 426-432.

234 RÖHL, J.C.G., *Wilhelm II. - Der Weg in den Abgrund (1900-1941)*, München, 2008, p. 341.

Hoofdstuk 3

- Dit hoofdstuk grijpt in beperkte mate terug naar het artikel YAMMINE, B., 'De 'Flamenpolitiek', breuk of continuïteit in de Duitse politiek? Nieuw licht op het tijdschrift 'Germania' (1898-1905)' *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 68, nr. 3, september 2009, p. 214-263. Bepaalde delen zijn herwerkt terug te vinden in het vorige hoofdstuk. De paragrafen aangaande de Vlaamse bewegers en *Germania* hebben we hier uitgediept.
- W. Dolderer spreekt in DE SCHRYVER *et. al.*, *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging (NEVB)*, 'Germania' over een 'Vlaams-Duits' tijdschrift (p. 1289).
- Te weten: jg. 1 (1898-1899), jg. 2 (1899-1900), jg. 3 (1900-1901), jg. 4 (1901-1902), jg. 5 (1902-1903), jg. 6 (1904), jg. 7 (1905). Wij hebben in dit deel jg. 1 aangeduid als *Germania* I, jg. 2 als *Germania* II en jg. 3 als *Germania* III.
- DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 249-253.
- De datum waarop de verschijning aanvankelijk gepland was, was 1 juli 1898, SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 101.
- VLAMING [= J. HALLER VON ZIEGESAR], *Auf deutschem Vorposten: 1000 Jahre im Kampf für eigenes Wesen*, Berlijn, 1937, p. 22.
- DR. E., «Ausstellung vlämischer Künstler im Kaiser Wilhelms-Museum zu Krefeld: Juli bis September 1898», *Alldeutsche Blätter*, Jg. 8, nr. 34, Berlijn, 21. Aug. 1898, p. 166; 'De Vlaamse kunst in Duitsland', *Neerlandia*, jg. 2, juli 1898, p. 9-10, 'Tentoonstelling van de werken van Vlaamse kunstenaars te Krefeld', *Neerlandia*, jg. 2, augustus 1898, p. 8, cf. ool 'Naklank van de Vlaamse Tentoonstelling te Krefeld', *Neerlandia*, jg. 2, september 1898, p. 6.
- «Beachtenswerter Lesestoff: Germania», *Alldeutsche Blätter*, Jg. 8, nr. 46, Berlijn, 13. nov. 1898, p. 247.
- PADRUTT, C., «Allgemeine Zeitung (1798-1929)», in: FISCHER, H.D., *Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts*, München, 1972, p. 131-144. GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 464.
- De Opstelraad, 'Ons Doel', *Germania*, I, oktober 1898, p. 3-5; De Opstelraad, 'Aan onze lezers', *Germania*, II, oktober 1899, p. 3-4.
- DE CORTE, B. *Op. Cit.*, p. 297 e.v.
- De Opstelraad, 'Ons Doel', *Germania* I, oktober 1898, p. 3-5. [zonder auteur], 'Wat willen de Alduitsers?', *Germania*, II, september 1900, p. 762-767; WINTERSTEIN, K., 'Eines über die Alldeutsche und Marine-Ausstellung zu Kassel im Mai 1901', *Germania*, III, augustus 1901, p. 647.
- [zonder auteur], 'De vijanden der Germanen op het vasteland', *Germania* III, augustus 1901, p. 643-646.
- 'Krachtens zijn Alduits beginsel moet [het A.D.V.] in een botsing van Rijksduitse met stam- of rasbelangen (aan die laatste) de voorkeur geven en (...) met alle overtuiging een gewelddadig injlijven van uitheemse stamgenoten bestrijden, omdat daarmee de kiem der ontbinding zou gebracht worden in de voegen van het Rijksduitse staatslichaam', [zonder auteur], 'Ons Doel', *Germania* I, oktober 1898, p. 3-4.
- DRAYE, G., *Op. Cit.*, p. 147.
- Cf. «Het opvallendste aan dit blad [*Germania*] is dat het zich op een 'Germaans-racistisch' standpunt stelde. Het bevatte artikels over kunst, politiek, wetenschap, literatuur enz., maar steeds met een raciaal ondertoontje», DE CORTE, B., 'Duitse extreem-rechts invloeden in de Vlaamse Beweging (1870-1914)', in: DE SCHAMPELEIRE, H., THANASSAKOS, Y. (red.), *Extreem-rechts in West-Europa - l'extrême droite en Europe de l'Ouest, Acta van het colloquium te Antwerpen (29 maart 1990)*, Brussel, 1991, p. 153.
- Men leze over het wantrouwig onthaal van *Germania* binnen de Vlaamse Beweging in DE CORTE, B.,

- Het Tijdschrift *Germania*, Leuven, 1982, p. 259-265.
- 18 DR. X, 'Een paar aantekeningen over een weinig behandeld onderwerp', *Germania* III, februari 1901, p. 276-280. Cf. ook het artikel uit *Het Volksbelang* (6 juli 1901), 'De Vlamingen zijn geen Germanen' (zie *Germania* III, augustus 1901, p. 654-658). Auteur van het stuk was J.V. [= Jozef Vercoullie]. Die laakte de stelling die in *L'Etoile Belge* verschenen was, te weten dat de Vlamingen geen Germanen, maar wel Kelten of Galliërs waren. Heel het stuk deed hij af als een 'etnografische chaos, doorspekt met geschied- en taalkundige aforismen'.
- 19 WILSER, L., 'Urheimat, Vorgeschichte, Stammbaum und Ausbreitung der Germanen', *Germania* I, juni 1899, p. 562.
- 20 WILSER, L., 'De stamboom der Arische volkeren gesteund op de verbreidingsmiddelen van het Noor-deuropees mensenras (*Homo europaeus dolicephalus flavus*)', *Germania* II, maart 1899, p. 481-482 cf. WILSER, L., 'Mensenrassen en wereldgeschiedenis', *Germania* II, december 1899, p. 183 e.v.; De theorie die stelde dat de Arische *Urheimat* in Scandinavië lag, werd in de jaren 1880 gelanceerd, zie JONASSEN, C.T., 'Some Historical and Theoretical Bases of Racism in Northwestern Europe', *Social Forces*, Vol. 30, nr. 2, dec. 1951, p. 159, kol. 2; FIELD, G.G. 'Nordic Racism', *Journal of the History of Ideas*, Vol. 38, nr. 3, jul.-sep., 1977, p. 524. Aan het eind van de 19de eeuw woedde een discussie tussen rassenkundigen over de *Urheimat*. Zo verzette G. Vacher de Lapouge zich tegen de ontwikkelingstheorie van het Noordse ras, zoals Wilser die predikte, VACHER DE LAPOUGE, G., 'Old and new aspects of the Aryan Question', *The American Journal of Sociology*, Vol. 5, nr. 3, november 1899, p. 343-344
- 21 WILSER, L., 'Mensenrassen en wereldgeschiedenis', *Germania* II, december 1899, p. 184-187.
- 22 *Ibidem*, p. 184-188.; zelfde artikelenreeks, *Germania* II, januari 1900, p. 255 e.v.; WILSER, L., 'Urheimat, Vorgeschichte, Stammbaum und Ausbreitung der Germanen', *Germania* I, juni 1899, p. 563.
- 23 WILSER, L., 'Urheimat, Vorgeschichte, Stammbaum und Ausbreitung der Germanen', *Germania* I, juni 1899, p. 564-566.
- 24 WILSER, L., 'Mensenrassen en wereldgeschiedenis', *Germania* II, december 1899, p. 184-188; zelfde artikelenreeks, *Germania* II, januari 1900, p. 253 e.v.; WILSER, L., 'De stamboom der Arische volkeren gesteund op de verbreidingsmiddelen van het Noor-deuropees mensenras (*Homo europaeus dolicephalus flavus*)', *Germania* II, maart 1899, p. 484; WILSER, L., 'Mensenrassen en wereldgeschiedenis', *Germania* II, december 1899, p. 184-185; *Ibidem*, p. 187-188.; zelfde artikelenreeks, *Germania* II, januari 1900, p. 255; WILSER, L., 'Urheimat, Vorgeschichte, Stammbaum und Ausbreitung der Germanen', *Germania* I, juni 1899, p. 561.
- 25 Zelfde artikelenreeks, *Germania* II, januari 1900, p. 255.
- 26 WILSER, L., *Urheimat, Vorgeschichte, Stammbaum und Ausbreitung der Germanen*, *Germania* I, juni 1899, p. 563.
- 27 'Over weinig plaatsruimte beschikkend', zo betoogde Wilser, 'werd bij grote en aanhoudende vermenigvuldiging het uitwijken een noodwendigheid en deze trekkende scharen hebben vanaf de oudste tijden tot heden Noords bloed, Arische taal en zeden over de aardbol verspreid', WILSER, L., 'De stamboom der Arische volkeren gesteund op de verbreidingsmiddelen van het Noor-deuropees mensenras (*Homo europaeus dolicephalus flavus*)', *Germania* II, maart 1899, p. 485-486; WILSER, L., *Ibidem*, p. 486.
- 28 Joseph Leonard Haller von Ziegesar (1864-1945) was van een veel bescheidener komaf dan zijn aristocratische adoptiefvader. Zijn moeder, Regina Louise Haller (1834-1913), stamde uit een timmermansgezin met twaalf kinderen. Tussen 1864 en 1869 werd ze driemaal moeder, in ongehuwde staat. Eén van haar kinderen was Joseph Leonard geboren. In 1883 trad ze in het huwelijk met weduwnaar Léon Josephus Voghelaere. Ze verhuisde met man en drie kinderen naar Herstal en dan naar Luik. Joseph Leonard genoot zijn lager onderwijs in Gent, alwaar zijn intellect de aandacht van een professor zou getrokken hebben. Die droeg hem op aan baron von Ziegesar. Die laatste zou dan zijn studies bekostigen. Joseph Haller vervolmaakte zijn atheneum in Gent en verkeerde reeds vroeg in het huis van Von Ziegesar, (hij sprak goed Duits). In 1884/5 liet Joseph Leonard zich inschrijven aan de universiteit van Luik (als kandidaat in de filosofie). In 1890 stond hij niet meer ingeschreven, zijn academische studie had hij toen blijkbaar voltooid. Zo begon zijn leraarscarrière. Terug in Gent werd hij voor het eerst vermeld als lesgever in geschiedenis en aardrijkskunde (aan het atheneum) tijdens het schooljaar 1890-1891. Tot aan het einde van het schooljaar 1904-5 bleef hij onafgebroken te Gent werkzaam. In die periode werd hij ook adoptiefzoon van baron von Ziegesar (10 april 1895). Te Brussel voegde hij zich bij de flamingantenkring rondom Frans Reinhard en Maurits Josson, leidende figuren in het Nationaal Vlaams Verbond (° 1891). Omstreeks diezelfde tijd leerde hij Arthur Leopold Faingnaert (zie algemene inleiding) kennen. Sedert 1896 had Lodewijk de Raet zitting in het bestuur. In 1894 ontstond de Vlaamse Volkspartij, die deed in 1894 met Josson als lijstaanvoerder aan de verkiezingen mee, evenwel zonder succes. Op 27 mei 1906 (gemeenteraadsverkiezingen) be-

- hoorde Haller ook tot de kandidaten (naam: Nationale Volkspartij). In verband met die kandidatuur, werd hij gestraft met overplaatsing naar atheneum te Ath. Hoewel hij er nooit woonde, is hij er van 28 juli 1907 tot 31 juli 1910 in functie geweest als leraar Vlaams, Frans, Duits en Engels. In 1906 (zijn adoptiefvader was toen 5 jaar dood) verhuisde hij met de barones Von Ziegesar en haar dochter naar de Brusselse Bigornestraat, waar hij tot zijn uitwijking naar Duitsland (in de herfst van 1918) is blijven wonen, BUNING, L., 'Meer licht op de Von Ziegesars', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 6, november-december 1973, kol. 310-317.
- 29 H. VON ZIEGESAR, J., 'Over weerloosheid', *Germania* II, februari 1900, p. 323.
- 30 WILSER, L., 'Urheimat, Vorgeschichte, Stammbaum und Ausbreitung der Germanen', *Germania* I, juni 1899, p. 560.
- 31 WILSER, L., 'De stamboom der Arische volkeren gesteund op de verbreidingsmiddelen van het Noor-deuropees mensenras', *Germania* II, maart 1899, p. 482. Zie ook van dezelfde auteur 'Urheimat, Vorgeschichte, Stammbaum und Ausbreitung der Germanen', *Germania* I, juni 1899, p. 563-564, *Germania* II, januari 1900, p. 262.
- 32 Over Paul Schwebs kwamen we niet veel te weten. In 1907 verdedigde hij te Berlijn een doctoraat, getiteld *Die brandenburgische Marine im Seekriege 1676* - (Berlijn, 1907). Het ging alleszins niet om een belangrijk figuur.
- 33 REISMANN-GRONE, TH., 'De 19de en de 20ste eeuw, beschouwingen op Oudejaarsnacht van 1899', *Germania* II, januari 1900, p. 215-225.
- 34 'Staten die zich niet inspanssen om de raszuiverheid te bewaren moeten foutieve constructies worden genoemd. Het feit, dat zij bestaan, verandert aan hun verkeerdheid al evenmin iets, als bijvoorbeeld het succes van een vrijbuitstroep de begane roof kan rechtvaardigen (...) Eender bloed behoort thuis in één Rijk.' Aldus sprak Adolf Hitler, zie *Mijn Kamp* (vert. *Mein Kampf* door S. Barends), Amsterdam, 1940, p. 1; p. 482.
- 35 SCHWEBS, P., 'Deutsches und Undeutsches vom Hause Habsburg', *Germania* III, juni 1901, p. 538; *Ibidem*, juli 1901, p. 599-600.
- 36 Hoé men binnen het ADV dacht over de Vlamingen, kon men te weten komen via de verslagen van het *Verband*. Verenigd Koninkrijk aan de Ieren gaf of Frankrijk aan de ... **Vlamingen**. Anderzijds vielen de **Nederlanden**, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije en de Russische Oostzee-gebieden onder 'Duitse aangelegenheden', 'Alldeutscher Verbandstag', *Germania* I, september 1899, p. 798.
- 37 REISMANN-GRONE, TH., 'De 19de en de 20ste eeuw, beschouwingen op Oudejaarsnacht van 1899', *Germania* II, januari 1900, p. 215-225.
- 38 Red., 'Wat willen de Alduitsers?', *Germania* II, september 1900, p. 767.
- 39 DR. X., 'Een paar aantekeningen over een weinig behandeld onderwerp', *Germania* III, februari 1901, p. 276-282. WILSER, L., 'Urheimat, Vorgeschichte, Stammbaum und Ausbreitung der Germanen', *Germania* I, juni 1899, p. 570.
- 40 Arthur Dix (1875-1935), was een economist (leerling van Gustav Schmoller) en publicist. Zijn vader was een grootgrondbezitter. In 1897 werkte hij als assistent aan *het Staatswissenschaftliches Seminar* te Berlijn. Tegelijk stond hij op de payroll van het *Reichsmarineamt*. Dix was een sterke aanhanger van de geopolitiek en meerbepaald van de ideeën van Friedrich Ratzel. In die context verdedigde hij het *Mitteuropa*-idee. Opmerkelijk is dat Dix vooral in de Verenigde Staten de toekomstige vijand van Duitsland en Europa zag. Hij pleitte voor een Europees *Zollverein* of een Europese statenbond, onder Duitse leiding welteverstaan. Dix was een begenadigd publicist en veel van zijn boeken waren bestsellers, o.a. *Deutschland auf den Hochstraßen des Weltwirtschaftsverkehrs*, Jena 1901, dat over de internationale economische positie van Duitsland ging. Dix werkte voor de *Nationalliberale Korrespondenz* (1899), nadien voor de *National-Zeitung* (1900-1905, waarvan in 1904-1905 als hoofdredacteur). In 1905 werd hij zelfstandig en stichter van de *Deutscher Bote - Nationale Zeitungskorrespondenz für Politik und Volkswirtschaft* (een soort persbureau, dat artikels aanleverde voor andere kranten). Van 1911 bis 1920 werkte hij voor een tijdschrift met de veelzeggende naam *Die Weltpolitik*. Tijdens de Eerste Wereldoorlog was hij consulent van het Oorlogscmité van de Duitse Industrie. Na 1933 zocht hij toenadering tot de NSDAP via een aantal antisemitische publicaties, maar dat lukte maar half. Dix had vrij veel invloed in conservatief-liberale kringen. Hij had ook invloed op het *Alldeutscher Verband*. De bekende DDR-historicus Jürgen Kuczynski noemde Arthur Dix een 'propagandist, die op economisch vlak de oorlog voorbereidde', zie KUCZYNSKI, J., *Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus, Band 4*, Berlijn, 1967, p. 194 en vooral BEHM, E., KUCZYNSKI, J., 'Arthur Dix. Propagandist der wirtschaftlichen Vorbereitung des ersten Weltkrieges', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Teil 2*, 1970, p. 60-100, ELEY, G., *Reshaping the German Right*, New Haven/Londen, 1980, p. 336. MEYER, H.C., *Mitteuropa in German thought and action, 1815-1945*, Den

Haag, 1955, p. 104, p. 118, p. 149-150, p. 246, p. 309, zie ook FISCHER, F., *Krieg der Illusionen, Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*, Düsseldorf, 1969, p. 37, p. 73, p. 327, p. 331-341, p. 368, p. 645.

41 DIX, A., *Wachsen und Wandern des deutschen Volkes*, *Germania* III, september 1901, p. 710-716.

42 'Alldeutscher Verbandstag', *Germania* I, september 1899, p. 801.

43 REISMANN-GRONE, TH., 'De 19de en de 20ste eeuw, beschouwingen op Oudejaarsnacht van 1899', *Germania* II, januari 1900, p. 215-225.

44 Met name PIRENNE, H., ARNHEIM, F., *Geschichte Belgiens bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts von Henri Pirenne; deutsche Uebers. von Fritz Arnheim*, Gotha, 1899. *Deel 2* verscheen in 1902, *Deel 3* in 1907, *Deel 4* (1567-1648) in 1913. Door de wereldoorlog stopte de publicatie evenwel. Te noteren valt dat de Duitse historicus Karl Lamprecht - ook al een medewerker aan *Germania* - Henri Pirenne persoonlijk kende. Vreemd genoeg zou Lamprecht na 1900 in pacifistische verenigingen terecht komen, zie STOFFERS, M.P., *Het Nervuze Tijperk en zijn Historici, De opkomst van de mentaliteitsgeschiedenis in Duitsland 1889-1915*, Maastricht, 2007, p. 269. In WO I zou hij wel terug in de Duitse, imperialistische politiek betrokken raken (zie Hoofdstuk V).

45 We doelen hier op de betekenisverschuiving van het woord 'Vlaanderen' (het Graafschap uit de middeleeuwen stemt uiteraard niet overeen met de betekenis die 'Vlaanderen' gedurende de tweede helft van de 19de eeuw verkreeg).

46 REISMANN-GRONE, TH., 'Zur Geschichte Belgiens', in: *Germania* II, juli 1900, p. 640-642.

47 In zekere zin was de hele Belgische samenleving van 1830 tot 1914 doordrenkt van een hoge mate van gallofobie. Deze specifieke verhouding tussen België en Frankrijk wordt behandeld in DE BONT, R., VERSCHAFFEL, T. (red.), *Het Verderf van Parijs*, Leuven, 2004.

48 Voor de rol van Pol de Mont in de studentenbeweging, GEVERS, L., *Bewogen jeugd: ontstaan en ontwikkeling van de Katholieke Vlaamse studentenbeweging (1830-1894)*, Leuven, 1987, p. 65-114. De Mont zou liberaal worden, vandaar het gedicht 'Aan een kazakkeerder' in *Driesken de Nijper* (d.d. 1881), de scholierenalmanak van de Mechelse seminaristen, *Ibidem*, p.133-134.

49 WATTEZ, O., 'In en om de Vlaamse Beweging', *Germania*, II, april 1900, p. 403.

50 WATTEZ, O., 'Aan de verfransers in Vlaanderen', *Germania*, III, juli 1901, p. 624, 'Een wereldtaal voor de Vlamingen', *Germania*, III, april 1901, p. 399-402 en 'In en om de Vlaamse Beweging', *Germania*, II, april 1900, p. 413.

51 WATTEZ, O., 'Een wereldtaal voor de Vlamingen', *Germania* III, april 1901, p. 398; p. 403.

52 WATTEZ, O., «De Vlamingen in het Walenland», *Germania* VI, oktober 1903, p. 14-27, cf. ook WATTEZ, O., «De Vlamingen te Doornik», *Germania* VII, juni 1905, p. 313-320 en in dezelfde lijn DE SMAELE, T., «De Vlamingen in het Walenland», *Germania* VII, januari 1905, p. 3-19.

53 WATTEZ, O., 'In en om de Vlaamse Beweging', *Germania*, II, april 1900, p. 404; p. 409; p. 413-415 en WATTEZ, O., 'Een wereldtaal voor de Vlamingen', *Germania*, III, april 1901, p. 399-400; p. 402; p. 412; p. 415.

54 PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Het Slavisch Gevaar', *Germania* I, december 1898, p. 145 e.v.

55 *Ibidem*, p. 145.

56 De 'onhandige pogingen' van 'enkele Duitse schrijvers' (doelde Prayon hier op Graevell en Von Pfister?) die dreigden met een aanhechting - indien 'we' niet tot het Rijksverband toetraden en 'onze' moedertaal niet inruilden voor het Hoogduits behoorden tot het verleden. Het ADV had bijgedragen om deze tendensen in te dijken, hoewel de herinnering eraan nog zou blijven voortduren, PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Het Slavisch Gevaar', *Germania* I, december 1898, p. 140-145.

57 REISMANN-GRONE, TH., 'Slaven, Germanen und Briten', *Germania* I, januari 1899, p. 214-215; 'Slaven, Briten und Deutsche (Schluss)', *Germania* I, februari 1899, p. 282-297.

58 Overigens waren het niet alleen de Duitse nationalisten die heftig de verduitsing propageerden. Zo schreef een niet identificeerbare Vlaamsgezinde (onder het pseudoniem 'Sinjoor') over 'onze Noord-Oostelijke grens' waar het Duitsdom voor het Slavendom week. 'Sinjoor', 'De Kolonisatie van Oost-Duitsland, iets over Dr. Lamprechts Verhandeling', *Germania* I, december 1898, p. 190-191.

59 Aan het tijdschrift *Alldeutschland* schreef hij immers al een jaar eerder : «Nach mehr als hundert Jahren ist der preussischen Regierung noch nicht gelungen, die Polen in Posen und Westpreussen zu entpolacken, wie soll man die Belgier verhochdeutschen?», «Brief aan Alldeutschland», *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1897, p. 363.

60 PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Het Slavisch Gevaar', *Germania* I, december 1898, p. 138-145.

61 Hoewel het Graafschap Vlaanderen daar wel zeven eeuwen lang toe behoord had.

62 REISMANN-GRONE, TH., 'Slaven, Germanen und Briten', *Germania* I, januari 1899, p. 215-218.

63 *Ibidem*, p. 219-222.

64 Dit bewijst nogmaals dat de flamingantische redactie een façade was: zulke denkbeelden waren dui-

delijk door *Alldeutschen* ingegeven.

65 Red., 'De vijanden der Germanen op het vasteland', *Germania* III, augustus 1901, p. 643-646.

66 Zo bijvoorbeeld in DOLDERER, W., «*Germania*», NEVB, Tiel, 1998, p. 1289.

67 REISMANN-GRONE, TH., 'Slaven, Germanen und Briten', *Germania*, I, januari 1899, p. 214-215; 'Slaven, Briten und Deutsche (Schluss)', *Germania* I, februari 1899, p. 282 e.v.

68 Dit was iets wat met name Alduitser Max Robert Gerstenhauer aan Prayon Van Zuylen verweten had, zie 'Nederduits of Nederlands', *Germania* II, oktober 1899, p. 36-38.

69 Het N.V.V. was een organisatorische ondersteuning van de Landdagbeweging, een beweging die in de vier decennia voor 1914 politieke samenwerking probeerde te organiseren over alle partijgrenzen heen (DE CEULAER, H., GUNST, P., 'Nationaal Vlaamsch Verbond (NVV)', NEVB, p. 2155).

70 PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Nederduits of Nederlands', *Germania* II, oktober 1899, p. 36-38.

71 In 1897 had hij Frankrijk, dat hij in *Germania* aanviel, nog geloofd als een bloeiend brandpunt van de Europese cultuur. Opvallend is inderdaad de vergelijking tussen wat Prayon enerzijds binnen en anderzijds buiten *Germania* zegde. In *Germania* noteerde hij dat de Romanen in een toestand van ongeneselijk moreel en materieel verval verkeerden. Als dusdanig zouden ze geen rol van betekenis meer spelen. De oorzaken hiervan waren volgens de auteur de demografische teruggang, het Frans gebrek aan deugden die 'een volk groot maken', het 'dolzinnigste chauvinisme', de zedelijke achteruitgang ('In Frankrijk alleen wonen wij het stichtend schouwspel bij van schurken, aan wier plichtigheid niemand twijfelt en die nachts, dank aan de lafhartige zwakheid van bestuur, gerecht en volksverteenwoordiging, straffeloos blijven, ja onschuldigen voor hen mogen doen boeten'), het 'rotte' Franse leger en het franco-Russisch bondgenootschap, PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Het Slavisch Gevaar', *Germania*, I, december 1898, p. 135-138; Een heel ander beeld van Frankrijk zien we in PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Over Pangermanisme' (geschreven in april 1897), *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, jg. 11, 1897, p. 296-297. Noch de 'bedenklijke' stilstand in de bevolking noch '1870' had, zo schreef Prayon, 'Frankrijks bloei geknakt' (p. 298). De drie grote beschavingen in Europa waren voor Prayon complementair: verre van met elkaar in strijd te zijn, vervolmaakten en vervolledigden ze elkaar: '...want is het waar dat in enkele vakken de Duitsers uitmuntten, in anderen, zijn het Engelsen of Franssen die aan de spits der beweging staan' (p. 296). In alcoholverbruik bijvoorbeeld (volgens de Alduitsers een 'innere Faülness') had Prayon zijn toehoorders zelfs op een tabel getraceerd. 'Op die lijst', zo zegde hij 'bekleedt Noord-Duitsland [versta: Pruisen] de tweede en Frankrijk de zevende plaats. De Noord-Duitsers drinkt tweemaal zoveel alcohol als de Fransman' (p. 299-300). Prayon raadde de Vlamingen voorts ook aan om hun blik niet van Parijs af te wenden (p. 302) De auteur was niet mals voor Berlijn als Europees 'cultuurcentrum'. 'Het schijnt', zo betoogde Prayon, 'dat onlangs een Antwerps blad Berlijn 'de stad der kazernen' heeft gedoopt' (p. 305).

72 SEGERS, G., 'De nationale opvoeding', *Germania* II, december 1899, p. 147-155; voortzetting in januari 1900, p. 235-245, in februari 1900, p. 275-284 en maart 1900, p. 339-347.

73 G.S. [=Gustaaf Segers], 'Elders- Pruisisch-Polen', *De Taalstrijd Hier en Elders*, jg. 16, 1898-1899, *Tweede Reeks*, 3, p. 138-144. Mikpunt was PETZET, C., *Der Kampf um das Deutschum 5 Heft, Die Preussischen Ostmarken*, München, 1898. In deze ADV-reeks had Fritz Bley eerder *Die alldeutsche Bewegung und die Niederlanden* geschreven.

74 In de 19de eeuw was er ook een dominerende invloed van Duitse pedagogen in de Belgische onderwijswereld, DEPAEPE, M., 'De pedagogiek' in: HALLEUX, R., VANPAEMEL, G., VANDERSMISSEN, J., DESPY-MEYER, A. (red.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België. (1815-2000)*, Doornik, 2001, Deel 1, p. 329-341.

75 VON STRANTZ, K., 'Das Niederdeutschum ausserhalb der Reichsgrenzen im Rahmen der deutschen Politik', *Germania* II, december 1899, p. 156-170.

76 Schilling, K., *Op. Cit.*, p. 109.

77 Het soms wat incoherente karakter van het betoog in de artikelenreeks 'Bladzijden uit de geschiedenis der Vlaamse Beweging' (1898) - de reeks van De Mont bevatte immers naast een germanofiele lofzang ook een toespeling op het gevaar dat uit het oosten (!) kwam - was het gevolg geweest van het feit dat de reeks toespraken in zowel Nederland als Duitsland (tussen 1896 en 1898 gegeven) tot één geheel bundelde.

78 DE MONT, P., 'Bladzijden uit de geschiedenis der Vlaamse Beweging', *Germania* I, februari 1899, p. 277; DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, maart 1899, p. 341.

79 DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, mei 1899, p. 508; DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, juli 1899, p. 622-623.

80 DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania*, I, april 1899, p. 418; DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Ger-*

- mania, I, januari 1899, p. 207-208; DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, juli 1899, p. 617, DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, februari 1899, p. 273-74. DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, maart 1899, p. 336; 'Bladzijden [...]', *Germania*, I mei 1899, p. 509; 'Bladzijden [...]', *Germania* I, juli 1899, p. 617.
- 81 Wel gebruikte de auteur de termen Vlaanderen (het middeleeuwse Graafschap) en Vlaanderen-als-Vlaams-België door en onder elkaar, DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, januari 1899, p. 209-213.
- 82 DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, maart 1899, p. 342-343; 'Bladzijden [...]', *Germania* I, april 1899, p. 407 e.v.; 'Bladzijden [...]', *Germania* I, mei 1899, p. 499 e.v.
- 83 DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, maart 1899, p. 343. Voor een gelijkaardige redenering bij Vuylsteke, zie VUYLSTEKE, J., 'De Grondbelasting', ..., Gent, 1905, p. 99-106 (Zie Hoofdstuk II). Merken we hierbij op dat De Mont ook Leon Vanderkindere bewonderde. Niet zonder belang, want Vanderkindere - die voor zijn tijdgenoten gold als dé Belgische autoriteit op het gebied van antropologie en etnologie (lees: de 'rassenkunde'). - predikte omstreeks hetzelfde tijdstip waarop Vuylsteke zijn Germaansvoelendheid begon te etaleren de Germaanse superioriteit. Vooral zijn stelling dat door het ontbreken van eigentalig onderwijs het 'verlichte en geleerde deel van de Vlaamse bevolking' opgehouden had op het ongeletterde deel een beschavende en verzedelijkende invloed uit te oefenen, zonder welke, 'een volk onmogelijk gezond, onmogelijk krachtig wezen kan' wekte bijval op. WILS, K., 'Tussen metafysica en antropometrie', in: BEYEN, M., VANPAEMEL, G., *Rasechte Wetenschap? - Het rasbegrip tussen wetenschap en politiek vóór de Tweede Wereldoorlog*, Leuven, 1998, p. 81. Vanderkindere zelf was trouwens beïnvloed door grote Duitse filosofen als Kant, Fichte en Hegel, (p. 83). Hij bezag de Germanen als een superieur ras: de zuiverste tak der Ariërs, zie VANDERKINDERE, L., *De la race et de sa part d'influence dans les diverses manifestations de l'activité des peuples*, Brussel, 1868, p. 87; DE MONT, P., 'Bladzijden [...]', *Germania* I, maart 1899, p. 340.
- 84 FREDERICQ, P., *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, Derde Deel, Gent, 1909, p. 428, voetnoot (1) op die bladzijde. Dat iemand toonaangevend als Fredericq deze germanofiele propaganda zonder meer als referentie voor zijn studie gebruikte toont aan dat men *Germania* niet omwille van het beperkte aantal lezers als onbelangrijk mag afdoen.
- 85 DE CORTE, B. *Op. Cit.*, p. 24-25. Wel zou Pol de Mont nog ingaan op de uitnodiging van het ADV einde 1905/begin 1906 nog over de Vlaamse Beweging spreken in verschillende *Ortsgruppe* van het ADV, DOLDERER, W., *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt*, Kassel, 1989, p. 23.
- 86 FRIS, V., «De betekenis van de slag bij Kortrijk, 1302», *Germania* II, juli 1900, p. 615. Dit artikel (met als ondertitel: «hoofdstukken van een werk Vlaanderens vrijmaking in 1302»), liep vooruit op FRIS, V., *Vlaanderens vrijmaking in 1302: een volksboek*, Gent, 1902. Zie ook COPPENS, E.C., Paul Fredericq, Gent, 1990, p. 165-166.
- 87 DE MONT, P., 'Bladzijden uit de geschiedenis der Vlaamse Beweging, Deel II', *Germania* I, februari 1899, p. 208-209.
- 88 WATTEZ, O., 'Een wereldtaal voor de Vlamingen', *Germania* III, april 1901, p. 409; p. 413.
- 89 VAN ZUYLEN-PRAYON, A., 'De Vlaamse Volksraad', *Germania* I, mei 1899, p. 474-482.
- 90 De artikelen waren niet getekend, maar gingen (zeer waarschijnlijk) uit van het Duitstalige deel van de redactie. Ook waren er elementen van de redevoering die Reismann-Grone omstreeks die tijd te Hamburg gehouden had in verwerkt (*infra*) zie bijvoorbeeld de procenten en analyse over de toename van de tonnenmaat die Reismann ook zou gebruiken, 'Voor wie de Rijnhandel', *Germania* I, augustus 1899, p. 680. Groot was de onderhuidse minachting voor België en Nederland (die 'landjes', *Ibidem*, p. 680); Voor een staving van de bewering als zou het stuk van Duitstaligen uitgaan, behoeft men slechts het woordgebruik te bekijken: *Handelskammern* (*Ibidem*, p. 681), 'wichtige handelscentra' (*Ibidem*, p. 682), 'wichtige vraagpunt' (*Ibidem*, p. 683).
- 91 'Voor wie de Rijnhandel', *Germania* I, augustus 1899, p. 680-684.
- 92 Tenzij anders vermeld, zijn de namen van de hierna volgende dagbladen in Germania vermeld en de artikelen eruit in dat tijdschrift besproken.
- 93 Geciteerd in 'Nog 'Voor wie de Rijnhandel' - Het Tolverbond met Duitsland', *Germania* I, september 1899, p. 745-756. Valckenier Kips bleef tot 1 mei 1909 hoofdredacteur van *Het Utrechtsch Dagblad*. Op te merken valt dat, zoals Lammert Buning aangaf, hij al gauw vertrouwd werd met anti-democratische en sociaal-darwinistische denkbeelden. Hij bewonderde Kuyper en Colijn (beiden A.R.P.) en publiceerde in 1908 in het conservatieve maandblad *De Tijdspiegel* het artikel met de veelzeggende titel 'Het faillissement van het parlementaire stelsel'. Zijn (te Leipzig) uitgegeven boek *Der Deutsche Staatsgedanke* (1916) was zuivere, Duitse oorlogspropaganda. Domela Nieuwenhuis (zie Hoofdstuk
- V) behoorde tot zijn kennissenkring waardoor het normaal is dat hij gedurende de oorlog zijn aandacht gevestigd werd op de Vlaamse Beweging (als hij die al niet kende via Reismann-Grone) en de *Flamenpolitik*. Het was ook hij die, samen met twee anderen, in 1915 het Duitsgezinde weekblad *De Toekomst* stichtte. Na de oorlog brachten zijn antiparlementaire denkbeelden hem in contact met autoritaire stromingen. Vanaf 1932 verbleef hij vaak in Duitsland. Te München had hij herhaaldelijk persoonlijk contact met Rudolf Hess (de tweede sterke man in de NSDAP, tenminste tot hij in 1941 naar Engeland vloog) en met Otto Dietrich (de perschef van Hitler, die gehuwd was met een dochter van Reismann-Grone). Met het NSB onderhield hij vanaf 1936 een wisselvallige verhouding. Van 1937 tot 1940 was hij lid van het Zwart Front. Gedurende Wereldoorlog II belandde hij in de collaboratie. Buning omschreef hem zelf als de 'stamvader van het Nederlandse fascisme'. Overigens bepleitte hij in die oorlog (weinig verwonderlijk) de opname van Nederland in een Germaans Rijk. In 1942 overleed hij. BUNING, L., 'Kips, Jan Hendrik', CHARITE, J. (eindredactie), *Biografisch Woordenboek van Nederland 1, Eerste Deel*, Den Haag, 1979, p. 297-298 zie ook BUNING, L., *Vlaming door keuze, Buitenpost*, 1976, p. 80. (Zie ook Hoofdstuk IV en Hoofdstuk V).
- 94 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 103-104; Men leze ook de 'Anhang' van de auteur, met name na *Ibidem.*, p. 514, en meerbepaald het uitgebreide eindnotenapparaat, zie (niet gepagineerde) 'II. Abschnitt D'.
- 95 REISMANN-GRONE, TH., 'Die deutschen Reichshäfen und das Zollbündnis mit den Niederlanden', *Vortrag, gehalten zu Hamburg gelegentlich der Verbandssitzung des Altdeutschen Verbandes durch Dr. Reismann-Grone*, *Germania* II, oktober 1899, p. 11.
- 96 *Ibidem*, p. 12.
- 97 Wel was het niet duidelijk wie die concurrentieslag zou bekostigen: Pruisen? De zeehavens zelf?, *Ibidem*, p. 15-23.
- 98 REISMANN-GRONE, TH., 'Die deutschen Reichshäfen und das Zollbündnis mit den Niederlanden', *Vortrag, gehalten zu Hamburg gelegentlich der Verbandssitzung des Altdeutschen Verbandes durch Dr. Reismann-Grone*, *Schluss*, *Germania* II, november 1899, p. 89-101.
- 99 'Buitenlandse politiek', *De Amsterdamer-Dagblad voor Nederland*, 31 december 1899, p. 1-2.
- 100 'Een tolverbond met België', *Utrechtsch Nieuwsblad*, 26 oktober 1899, p. 1.
- 101 'Tol-Unie met Duitsland', uit *Het Vaderland*, geciteerd in de *Leeuwarder Courant* van 12 oktober 1899, p. 2.
- 102 We vonden de hierna geciteerde artikelen door, bij wijze van steekproef, een eigen onderzoek uit te voeren: 'Algemeen Overzicht', *Zierikzeesche Nieuwsbode*, 10 oktober 1899, p. 1. Overigens konden bladen ook melding maken van de gebeurtenissen, zonder er te veel aandacht aan te besteden. Een goed voorbeeld hiervan is de Nederlands-Limburgse *Limburger Koerier* die onder 'Gemengd Nieuws' (op pagina 9!) een loutere beschrijving gaf in het artikelje 'Duitse stemmen over een Duits-Nederlands Tolverbond'. Erg accuraat was de informatie ook al niet: 'In Duitsland is de kwestie een voorwerp van algemene belangstelling, verzekert schrijver tenslotte en noodzakelijk vindt hij het dat men ook in Nederland er zich meer mede inlaat.' Het geciteerde artikel kwam uit de *Deutsche Wochenzeitung*. Een tweede hypothese is mogelijk: probeerde het Nederlandse dagblad hier voorzichtig een opening te maken naar een discussie in Nederland, zonder openlijke germanofilie te tonen? Terloops gezegd kon het ook voorkomen dat Nederlandse kranten net het tegenovergestelde beweerden, namelijk dat de Duitse pers zulk plannen weliswaar bestudeerde, maar dat de vrij algemene mening aldaar was dat een tolverbond niet mogelijk was. De 11 miljoen Noord- en Zuidnederlanders zouden immers altijd een weerbaar bestanddeel vormen: de innerlijke kracht van het Rijk kon erdoor gebroken worden. Polen, Denen en Elzassers waren 'meer dan genoeg', 'Politiek Overzicht van de week', *Schager Courant* (regio Alkmaar), 24 september 1899, p. 1.
- 103 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 107-8. Op 10 mei 1901 stuurde Alvensleben, Duits gezant in Sint-Petersburg, dit krantenknipsel door naar het *Auswärtiges Amt* (*Ibidem*, II. Abschnitt D). Het hoeft niet te verwonderen dat Alvensleben hier erg gevoelig voor was. Hij was immers tot kort daarvoor nog ambassadeur in Brussel geweest (GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 451); Op 17 juni 1897 schreef Alvensleben al van Brussel naar het *Auswärtiges Amt* dat de wederzijdse liefdesaanzoeken tussen de *Alldeutschen* en de Vlaamse Beweging op lange termijn een betreurenswaardig resultaat zouden hebben. Met name: het wantrouwen van iedereen die in België niet alle heil van Frankrijk verwachtte, opwekken, GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 459. Het is onze mening dat tijdens zijn twaalfjarige carrière (1888-1900) in Brussel al het wantrouwen jegens de Alduitsers gegroeid is.
- 104 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 104-105. Men leze ook HASSE, E., *Deutsche Weltpolitik, Flugschrift des Alldeutschen Verbandes*, München, 1897, p. 8 (Zie Hoofdstuk II).
- 105 Hij deed deze verklaring in *Le Temps*, andere dagbladen pikten ook het op. Men leze bijvoorbeeld 'Een Frans interview met de Heren Schaepman en Kuyper', *De Gelderlander*, 22 november 1899, p.

- 6.
- 106 'Nog 'Voor wie de Rijnhandel' - Het Tolverbond met Duitsland', *Germania* I, september 1899, p. 745-746.
- 107 *Ibidem*.
- 108 'Nog 'Voor wie de Rijnhandel' - Het Tolverbond met Duitsland', *Germania* I, september 1899, p. 745-756.
- 109 'Gesittung, Sprache, Denkart auf das engste verwandt': precies wat Reismann-Grone tijdens zijn voordracht gezegd had.
- 110 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 107.
- 111 DEVLEESHOUWER, R., *Les belges et le danger de guerre (1910-1914)*, Leuven, 1958, p. 228, voetnoot (2).
- 112 Ook dat blad gaf de voorkeur aan een Belgisch-Nederlandse kolonie. Het Vlaamse element stond nader dan het Duitse, het industriële België was complementair met het commerciële Nederland en aan zo'n verband was geen gevaar verbonden.
- 113 'Voor wie de Rijnhandel' - Tolverbond met Duitsland' III, *Germania* II, oktober 1899, p. 7-10.
- 114 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 102.
- 115 HILLIGER, B., *Politische Betrachtungen zur Niederländischen Frage besonderes zur Zollpolitik Belgiens. Vom geschichtlichen Standpunkte*, *Germania* II, januari 1900, p. 225-235.
- 116 *Ibidem*, p. 284-295.
- 117 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 107.
- 118 Liebermann von Sonnenberg had voorts ongeveer dezelfde suggesties geopperd die we in *Germania* terugvinden: «...dergestalt, dass die holländischen Besitzungen jenseits der Meere Stützpunkte und Kohlenstationen für unsere Kreuzerflotte draußen in Weltmeere werden, und wir dafür Hollands überseeische Interesse kräftig schützen», *Stenografische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags, X. Legislaturperiode. I. Session, 1898/1900, Fünfter Band, von der 132. Sitzung am 22. Januar 1900 bis zur 161. Sitzung am 7. März 1900, 144. Sitzung. Freitag den 9. Februar 1900*, Berlijn, 1900, p. 4004, kol. 1.
- 119 'Antwerpen, Rotterdam, Emden', *Germania* II, juli 1900, p. 595-598.
- 120 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 109-110.
- 121 VON ZIEGESAR, A.J.A., 'Zur deutschen Flottenvorlage', *Germania* II, februari 1900, p. 324-326.
- 122 Zie o.a. GERSTENHAUER, M.R., 'Ueber den Gebrauch der Bezeichnung 'Nederduits' in Südafrika', *Germania* I, september 1899, p. 767-775; VON ZIEGESAR, A.J.A., 'Russland und die Transvaalfrage', *Germania* II, oktober 1899, p. 33-35; 'Blijken van genegenheid voor de Nederlandse stam, inzonderheid Transvaal in Duitsland en verzamelingslijsten', *Ibidem*, p. 67-74; VON ZIEGESAR, A.J.A., 'Englische Gaunerstücke', *Germania* II, november 1899, p. 113-116; 'Sammellisten des Deutschen Veteranen-Vereins zu Brüssel für Transvaal', *Ibidem*, p. 139-144; X.Y., 'Fürst Bismarck und die Büren', *Germania* II, januari 1900, p. 264-265; HALLER VON ZIEGESAR, J., 'Duitsland voor de Boeren', *Ibidem*, april 1901, p. 434-442; en *Ibidem*, deel II, mei 1901, 451-461.
- 123 HALLER VON ZIEGESAR, J., 'Duitsland's politiek', *Germania* II, november 1899, p. 86.
- 124 L. Simons gebruikte bijvoorbeeld deze uitdrukking in de poëzie, zie 'Oud-Engeland boven!', *Germania* II, juni 1900, p. 546-551.
- 125 BAUER, L., 'Verhältnis der Germanen zu den Angelsachsen vom Rassenhygienischen Standpunkte', *Germania* II, april 1900, p. 435; p. 447.
- 126 GERSTENHAUER, M.R., 'Deutschland, Niederland und England in Südafrika', *Germania* I, maart 1899, p. 356-358.
- 127 HALLER VON ZIEGESAR, J., (publ.), 'Rede door Prof. Dr. HASSE op 5 maart in de Rijksdag gehouden', *Germania* III, maart 1901, p. 331. In diezelfde rede konden de Vlamingen tussen de lijnen trouwens ook vernemen wat hun werkelijke plaats was binnen het Germaanse Europa. Volgens Hasse had een politicus immers niets anders te doen dan de belangen en rechten van zijn eigen land te verdedigen, *Ibidem*, p. 328.
- 128 'Alldeutscher Verbandstag (Schluss)', *Germania* II, oktober 1899, p. 66. Voor een voorbeeld van een jaarverslag van het *Flottenverein* zie 'Jahresbericht Hohe Kanzleramt des Deutschen Flottenvereins', *Germania* IV, mei 1902, p. 512.
- 129 VON DER STRANTZ, K., 'Die Friedensliebe des europäischen Festlandes und der angelsächsischen Kriegsmut', *Germania* II, mei 1900 en juni 1900, p. 467-480 en p. 531-535.
- 130 Over H.P.N. Halbertsma vonden we volgende informatie terug. Hij was beslist politiek actief: zo nam hij deel aan de verkiezingen voor de Nederlandse Tweede Kamer in het kiesdistrict Sneek in 1901, naast zijn naam vinden we 'V.V.' terug, i.e. Vooruitstrevend Vrijzinnig (liberaal) ('Verkiezingen tweede Kamer', *Leeuwarder Courant*, 4 juni 1901, p. 2). Hij oefende het beroep van ingenieur in Den Haag uit. ('Politieke rede van de Heer Halbertsma te Sneek', *Leeuwarder Courant*, 13 juni

- 1901, p. 1). Wellicht werpen de mémoires van Heinrich Claß iets meer licht op zijn persoon. Claß verhaalde over de reis van president Krüger naar Europa en diens afwijzing door Berlijn (iets wat in *Germania*, terloops gezegd, ook aan bod kwam). Begin november 1900 had Krüger al een ADV-afvaardiging te Keulen ontvangen. Een tweede ontmoeting vond plaats te Den Haag op 10 december 1900 in het 'hôtel des Indes' (door bemiddeling van de Transvaalse staatssecretaris, met wie Samassa en Reismann-Grone nauwe contacten onderhielden). Ook Von Ziegesar ('ein bekannter Vorkämpfer der vlämischen Sache in Brüssel') was van de partij. Nadien werd de ADV-delegatie bezocht door een Nederlandse ingenieur 'h...', zonder twijfel Halbertsma die daar werkte. H[albertsma] was via berichten in dagbladen op de hoogte gekomen van de activiteiten van het Verband. Zijn gedachtegang was de volgende: 1) De Nederlandse staat was in groot gevaar 2) Het (koloniaal) bezit van het koninkrijk werd niet alleen door de Engelsen, maar ook door de Japanners bedreigd 3) Nederland was zélf niet in staat zijn bezit te verdedigen 4) Wat Duitsland aan kolonies bezat, was niet alleen te weinig, maar ook onvolledig. Zijn besluit: In overweging moest genomen om een verbinding te creëren tussen het Duitse Rijk en de Nederlanden teneinde de vrede van Westfalen (1648) ongedaan te maken. De Nederlandse kolonies zouden in deze nieuwe Bond als onderpand te dienen. Nederland zou als een bondsstaat in het Duitse Rijk met gelijke positie als Beieren opgenomen worden. Het leger zou het Hoogduits als bevelstaal hebben, de marine het Nederlands ('Niederdeutsch-Holländische') als commandotaal [een idee dat we al terugvonden in de werken van Harold Graevell en Fritz Bley uit 1897, zie Hoofdstuk II]. Claß was toch verwonderd dat 'H[albertsma]' die gezegd had dat hij vrienden had met invloed in de pers niets meer van zich liet horen. Hij was nochtans overtuigd van de oprechtheid van H[albertsma]. In september 1910, zo verhaalde Claß, verbleef hij met een zwager na een voetwandeling doorheen Zwitserland in een herberg nabij de St-Gotthard. Ze waren daar de enige gasten, uitgenomen een Nederlanders paar dat op huwelijksreis was. Ze raakten er tot diep in de nacht mee aan de praat. De Nederlander, zo verhaalde Claß, wist niet wie zij waren. De jongeman stelde zich als adjudant van een artillerieregiment voor en hoe langer het onderhoud duurde, hoe meer de jonge officier standpunten zou vertolkt hebben die haast woordelijk overeen kwamen met die van H[albertsma]. Daarbij had hij zich laten ontvallen dat het Nederlandse leger *deutschfreundlich* was, Duitsland bewonderde en dat hij een samengaan van beide landen als een geluk beschouwde. Ook in het hogere ambtenarenapparaat zouden er verstandige lieden met dezelfde overtuiging geweest zijn. Heel anders was echter de opinie van de massa der bevolking, van de beroepspolitici, de handelaars e.d.m. De officier meende dat enkel de hulp van een Duitsland dat Nederland te hulp schoot in geval van een gewapend conflict (waarbij Nederland overvallen werd) het tij kon doen keren. Uiteindelijk was de conclusie van Claß in 1932 over Nederland en zijn inwoners vernietigend: 'Nun, im Weltkrieg haben wir ja erlebt, wohin sich der Instinkt dieses Krämervolkes verirrt hat. Unsommer Ehre denjenigen Holländern, die aus dem Gefühl der gemeinsamen Abstammung und schließlich auch des gemeinsamen Schicksals auf deutscher Seite standen.', CLASS, H., *Wider den Strom. Vom Werden und Wachsen der nationalen Opposition im alten Reich*, Leipzig, 1932, p. 55-60. De contacten met de Nederlandse jongeman werden door Heinrich Claß toch voldoende belangrijk geacht. Twintig jaar eerder, in 1912 sprak hij in zijn - toen anoniem uitgegeven - 'Kaiserbuch' (zie Hoofdstuk V) al over een verhouding met een zeer verstandige Nederlandse officier m.b.t. de toekomstige Duits-Nederlandse verhoudingen, FRYMANN, D. [= H. CLASS], *Wenn Ich der Kaiser wär*, Leipzig, 1914 (5de druk), p. 136 e.v.
- 131 Ook voor Duitsland zelf was zulk een bond noodzakelijk: het kapitaal in de Verenigde Staten groeide sneller dan het Duitse en de Engelse vloot bedreigde het Rijk. Bovendien zou een verbond met Frankrijk de kwestie aangaande Elzas-Lotharingen voor eens en voor altijd oplossen, HALBERTSMA, H.P.N., 'Zur Abrüstungs-Frage in Mittel-Europa', *Germania* III, januari 1901, p. 227-228.
- 132 Dr. H.B., *Über eventuelle Bündnisse*, *Germania* III, september 1901, p. 759-764.
- 133 De fout van 1830 zou hoe dan ook goedge maakt worden, zoniet door de twee landen, dan wel door de grootmachten (lees: door Duitsland), zie Dr. H.B., 'Über eventuelle Bündnisse', *Germania* III, september 1901, p. 759-764.
- 134 Wij geloven evenwel niet dat «H.B.» staat voor Hasse en Bley. Die laatste was immers enkele jaren tevoren door Reismann gedesavoueed.
- 135 Dr. H.B., 'Über eventuelle Bündnisse', voortzetting, *Germania* IV oktober 1901, p. 17-24.
- 136 In dit deel worden volgende aanduidingen gemaakt: *Germania* IV (1901-1902), *Germania* V (1902-1903), *Germania* VI (1903-1904) en *Germania* VII (1905).
- 137 'Inhoud van de VIde en laatste jaargang', *Germania* VI, 1903-1904, p. 767.
- 138 Haller von Ziegesar was allerminst opgetogen toen hij de vrede in Zuid-Afrika besprak in 'zijn' tijdschrift. Hij bestempelde die als een afschuwelijke spotternij, een grondeloze diepte van wee, schaamte, rouw en 'machteloze toorn'. Als klap op de vuurpijl voegde hij er nog aan toe: 'Heerste er toch

- dood in Zuid-Afrika'. 'O, waren allen dood gebleven!'. Na een weerstand die in de 'wereldgeschiedenis haar weerga niet gekend had' moesten de stambroeders nu de vredesvoorwaarden met hun 'bloedvijand' ratificeren, HALLER VON ZIEGESAR, J., 'Vrede in Zuid-Afrika', *Germania* IV, juni 1902, p. 515. Reismann-Grone moest toegeven dat het ergste aan de Boerenoorlog was dat Duitsland en Engeland nu natuurlijke vijanden geworden waren. Het ging nu niet meer om een louter commerciële concurrentie, maar om een fundamentele, politieke tegenstelling. 'England ist jetzt geradezu gezwungen, sich auf die Seite unserer Gegner zu schlagen, und es wird den ersten Krieg, in den Deutschland sich verwickelt, benutzen, um in Afrika die Karte zu bereinigen' Aldus sprak Reismann-Grone in 1902, 'Entgegnung von Dr. Reismann-Grone', *Germania* IV, juli 1902, p. 583.
- 139 GORIS, J.M., *Vlaanderen en de anglo-Boerenoorlog (1899-1902)*, Antwerpen 1999, p. 7-9. Van dezelfde auteur is het zeer exhaustieve werk *België en de Boerenrepublieken: Belgisch-Zuidafrikaanse betrekkingen (ca. 1835-1895)*, Leuven, 1983, waarvan de onderzoeksresultaten voor wat deze tijdsperiode betref niet echt van tel zijn.
- 140 CHICKERING, R., *We men who feel most German, a cultural study of the Pan-German League (1886-1914)*, Londen, 1984, p. 54; Class, voorzitter vanaf 1908, had gedurende de eerste jaren dat hij aan de top stond al zijn energie nodig om het ADV financieel boven water te houden, *Ibidem*, p. 223; cf. ELEY, G., *Reshaping the German right*, New Haven/Londen, 1980, p. 141.
- 141 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, 1982, p. 298.
- 142 In *Het Tijdschrift Germania* bespreekt Bruno De Corte zeer uitvoerig de receptie van het blad in Duitsland en Vlaanderen, *Op. Cit.*, p. 289-296.
- 143 Zo was Wilsers artikel 'Die Örtlichkeiten der Varusschlacht' (*Germania* VII, december 1905 p. 709-724) met wat goede wil een historische studie te noemen; 'Niederländische Namen in Pommern' (*Germania* VII, december 1905, p. 734-736) zweefde ergens tussen pangermanisme, geschiedenis en filologie terwijl de titel van het tweedelige opstel 'Siegfried, nur Sagenheld?' (*Germania* VII, mei 1905, p. 275-286; *Germania* VII, juni 1905, p. 320-338) dan weer voor zich sprak.
- 144 Zo'n 70% van de auteurs was Duitstalig in het *Germania* van 1905; Voor voorbeelden van uit het Duits vertaalde stukken (of stukken in het Nederlands, geschreven door Duitsers), zie KÖRNER, TH., 'Vier jaar op de schildwacht', *Germania* VII, april 1905, p. 225-237 (uit het Duits vertaald door Jef Hinderdael) of WOLTMANN, L., 'Bezwaren tegen het Onderwijs door het Frans in de Vlaamse Scholen', *Germania* VII, augustus 1905 p. 439-447. Ter vergelijking: in de jaargang 1901-1902 besloeg het aandeel van artikels in het Duits minder dan 55%, in de jaargang 1903-1904 45%, waardoor men toch kan spreken van een trendbreuk.
- 145 Zie THELEN, W., 'In en om IJsland', *Germania* IV, december 1901, p. 153-166, *Ibidem*, januari 1902, 214-222, *Ibidem*, februari 1902, p. 287-295. De indeling van de hierna volgende paragrafen geënt is op de interne logica die we in het tijdschrift van 1898 tot en met 1901 ontwaard hebben evenals de structuur die daaruit voortvloeiende. Wel zullen sommige delen - om hoger vermelde redenen - inhoudelijk wijzigen.
- 146 Ludwig Kuhlenbeck (1857-1920) was jurist en later professor te Lausanne in Zwitserland. Hij pleitte voor het rasbegrip als rechtsbeginsel en was een uitgesproken aanhanger van het sociaal-darwinisme. Ook schreef hij in de *Alldeutsche Blätter*. Pseudoniemen waren Ludwig, Wilhelm, Landseck en Rudolf. Hij werkte ook rond de Italiaanse, 16de eeuwse filosoof-kosmoloog Giordano Bruno. Hoewel hij gekend was in Alduitse kringen, is het onwaarschijnlijk dat deze kamergeleerde er echt veel invloed had. Men leze SZMEREDY, J., *Ludwig Kuhlenbeck - ein Vertreter sozialdarwinistischen und rassentheoretischen Rechtsdenkens um 1900*, Zürich, 2003, *passim*.
- 147 Deze artikelenreeks dient dus beslist in een synopsis bekeken te worden met de lezing aangaande het thema die de professor in juni 1905 voor het ADV te Worms gaf Verslag in 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 518-523. Kuhlenbeck schijnt naar eigen zeggen op wat weerstand gestoten te zijn binnen het ADV Zo waren er 'dilettanten' die meenden dat de vergadering (ADV-Verbandstage 15-17 juni 1905 te Worms; de uiteenzetting van Kuhlenbeck dateerde van 17 juni 1905) toch geen antropologisch congres was. Kuhlenbeck argumenteerde hiertegen dat niet de wetenschappelijke vragen van de rassenkunde an sich het voorwerp van zijn onderzoek uitmaakten, maar wel de politieke en historische betekenis van de rassenwaarde. Die stond volgens hem sedert 100 jaar in het brandpunt der belangstelling, *Ibidem*, p. 518-519. In een toespraak van voornoemde uit 1905 vinden we trouwens opnieuw dezelfde denkbeelden terug. Het tijdstip waarop hij de lezing gaf was overigens gunstig, gelet op de voor Rusland desastreuze slag bij Tshushima. In een aantal beslissende veldslagen, de slag te land bij Moekden in maart 1905, en de zeeslag van Tshushima eind juni 1905 maakten de Japanners brandhout van de Russische weerstand tijdens de Russisch-Japanse oorlog (1904/5), FLOYD, D. *Russia in revolt: 1905, the first crack in tsarist power*, Londen, 1969, p. 59. Uit de vrij intense contacten tussen Wilhelm II en Nicolaas II blijkt dat de Duitse keizer al in 1895 interesse had voor het vinden van een haven in het Verre Oosten; tegelijk drukte Wilhelm Nicolaas de morele verantwoordelijkheid op het hart die Rusland droeg in de bescherming van Europa tegenover het 'Gele Ras' Wilhelm II vroeg om 'a port, somewhere were is (sic) does not 'gêne' you (...)' [originele transcriptie]. Voorts wist Wilhelm II zijn neef te vertellen dat Rusland de taak had de doorgang naar Europa voor het 'Gele Ras' te vrijwaren, GOETZ, W., *Briefe Wilhelms an den Zaren*, Berlijn, 1920, p. 290-292. Dit handelen was wellicht door een dubbele bedoeling ingegeven: enerzijds de Russen weghouden van de Duitse interessezone op de Balkan, anderzijds het tsarenrijk niet verontrusten door eenzijdige Duitse acties. De Duitse annexatie van Kiautschou (China) dateerde immers van 1897, TROYAT, H., *Nicolaas II: De laatste Tsaar*, Baarn, 1994, p. 87. DE GRÜNWARD, C., *Le Tsar Nicolas II*, Parijs, 1965, p. 124, FLOYD, D., *Russia in revolt: 1905, the first crack in tsarist power*, Londen, 1969, p. 39. zie ook NISH, I., *The origins of the Russo-Japanese War*, Londen, 1985, p. 241-242; PIPES, R., *Die Russische Revolution, 1, Der Zerfall des Zarenreiches*, Berlijn, 1992, p. 136. De spanningen tussen Rusland en Japan bouwden zich op rond drie punten: Mandsoerije, Korea en China. Vooral rond Korea - officieus vazalstaat van Japan - werd hevig geruzied. Omtrent de genese van het conflict: TROYAT, H., *Nicolaas II: De laatste Tsaar*, Baarn, 1994, p. 87-89; NISH, I., *The origins of the Russo-Japanese War*, Londen, 1985, p. 239-240. PIPES, R., *Die Russische Revolution, 1, Der Zerfall des Zarenreiches*, Berlijn, 1992, p. 38-39. Omtrent de Transsiberische spoorweg (en de rol ervan in de aanloop naar de oorlog): WELTER, G., *Histoire de Russie*, Parijs, 1963, p. 322; BEZEMER J.W., *Een geschiedenis van Rusland*, Amsterdam, 2001, p. 99-102. Uiteindelijk was het Japan dat begin februari 1904, vlak na het verbreken van de Russisch-Japanse diplomatieke betrekkingen, de Russische vloot te Port-Arthur aanviel, BEZEMER, J.W., *Een geschiedenis van Rusland*, Amsterdam, 2001, p. 201, p. 111; SCOT, J.P., *La Russie, de Pierre le Grand à nos jours; Etat et Société en Russie impériale et soviétique*, Parijs, 2000, p. 77; BEZEMER, J.W., *Een geschiedenis van Rusland*, Amsterdam, 2001, p. 201, p. 111; SCOT, J.P., *La Russie, de Pierre le Grand à nos jours; Etat et Société en Russie impériale et soviétique*, Parijs, 2000, p. 77. De oorlog werd van meet af aan een catastrofale onderneming voor de Russen. Port-Arthur was al gauw omsingeld door de Japanse soldaten en viel in januari 1905. Tenslotte zette het Tsarenrijk, inmiddels kampend met een interne revolutie, in de zomer van 1905 stappen naar vrede. De vrede van Portsmouth (september 1905) bezegelde de Russische nederlaag. Bij Tshushima waar het 'gele ras' niet lang daarvoor de Russische vloot verpulverd had, had Kuhlenbeck een handig, actueel aanknopingspunt gevonden 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 519. zie HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 136-140, waarin de auteur ook wees op de opgang van het racisme binnen het ADV omtrent dat tijdstip. Hartwig tekende ook op dat het antisemitisme binnen het ADV nog niet doorbrak, hetgeen trouwens door onze studie van *Germania* bevestigd wordt).
- 148 Aangaande de stelling hieromtrent, zie KUHLENBECK, L., 'Der Rassenwerth des deutschen Volkes, im Lichte der Entwicklungswissenschaft und der Lehre Gobineau's über die Ungleichheit der Menschenrassen', *Germania* IV, april 1902, p. 437.
- 149 WILSER, L., 'De betekenis der Germanen in de Wereldgeschiedenis', *Germania* VI, december 1903, p. 143.
- 150 Over panmixie (lett: de vermenging van allen met allen) zie GAYON J., COBB, M., *Darwinism's Struggle for Survival: Heredity and the Hypothesis of Natural Selection*, Cambridge, 1998, p. 158
- 151 KUHLENBECK, L., 'Der Rassenwerth des deutschen Volkes', *Germania* IV, februari 1902, p. 306-310.
- 152 *Ibidem*, p. 311-312; KUHLENBECK, L., 'Der Rassenwerth des deutschen Volkes', *Germania* IV, maart 1902, p. 355; HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 140.
- 153 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 518-520.
- 154 *Ibidem*, p. 360-362; KUHLENBECK, L., 'Der Rassenwerth des deutschen Volkes', *Germania* IV, april 1902, p. 435; 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 520-21; Tenslotte was de rassenkundige zelfverklaarde *Homo Universalis* Wilser er ook van overtuigd dat het oud-Europese schrift een bestanddeel was van de gemeenschappelijke Arische beschaving. De rune was zogezegd de basis van het Europese schrift: 'zijn uitvinding door de Feniciërs is een vertelset', WILSER, L., 'De betekenis der Germanen in de Wereldgeschiedenis', *Germania* VI, december 1903, p. 153. Voor de auteur was de Grieks-Romeinse beschaving trouwens ook geworteld in de inzichten van het oude oervaderland, dat Grieken en Romeinen - vroeger dan de Germanen - verlaten hadden. Dat toonde zich z.i. bijvoorbeeld in de bouwkunst. Zo schreef hij: 'Ook Romeinen en Grieken beoefenden, eer zij tot de steen overgingen, als herinnering aan hun noordelijk vaderland de houtbewerking: tot de tijd van koning Pyrrhus was Rome met dakspanten gedekt, en in Griekenland waren in de eerste eeuwen na Christus, overblijfsels van oude gebouwen in hout' (de auteur citeerde hiervoor in voetnoot

- o.a. Strabo, Plinius en Pausanias), WILSER, L., 'Germaanse stijl en Duitse kunst', *Germania* IV, oktober 1901, p. 26. Uiteenzettingen die de theorie aangaande de Arische herkomst van de Romeinen ('een volk, geen ras', aldus Wilser, art. hierna gec., p. 581) bevestigden, droegen uiteraard de voorkeur van Wilser weg, men leze bijvoorbeeld zijn commentaar over de lezing van Wirth, gepubliceerd in de *Frankfurter Zeitung* van 26 juli 1905: 'Das stärkste Element in der römischen Volksmischung bilden auch nach Wirth die Indogermanen'. [commentaar WILSER:] Ohne jeden Zweifel: die älteste Stadbevölkerung war gemischt aus keltenähnlichen Latinern und griechenähnlichen Tusknern [...] die Gründer der ewigen Stadt [...] waren reinblütige Arier.', 'Die Herkunft der Römer', *Eine Erwiderung auf Wirth's gleichnamigen Aufsatz* [...] von dr. L. WILSER, *Germania* VII, p. 583. De Duitsers waren natuurlijk de tak van de Germanen die Kühlenbeck het meest interesseerden. Kühlenbecks probleem was dat zijn inspiratiebron De Gobineau gesteld had dat ook Duitsland een 'Mischnation' was. Het westelijke en zuidelijke deel van Duitsland waren volgens hem doordrenkt met Romaans-Keltische elementen, het Oosten en Midden-Duitsland met Slavische: 'nur die friesischen, westfälischen, niedersächsischen Stämme lässt er [de Gobineau] noch als verhältnismässig reine Germanen gelten.' Een gegeven dat we trouwens bij Julius Langbehn ook teruggevonden hebben. Volgens Kühlenbeck was De Gobineau enerzijds door een begrijpelijke nijd met veroordelen behept (nochtans dateerde de Frans-Pruisische oorlog van 20 jaar na het verschijnen van het werk van de Franse rassenvorser). Anderzijds kende de Fransman, zogezegd, niet voldoende van de Duitse taal en geschiedenis.
- 155 WILSER, L., 'De betekenis der Germanen in de Wereldgeschiedenis', *Germania* VI, december 1903, p. 144.
- 156 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 520; KUHLENBECK, L., 'Der Rassenwerth des deutschen Volkes', *Germania* IV, maart 1902, p. 357-360.
- 157 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 520.
- 158 WILSER, L., 'Germanen und Slaven', *Germania* V, augustus 1903, p. 689-697.
- 159 *Ibidem*, p. 360.
- 160 WILSER, L., 'Germanen und Slaven', *Germania* V, augustus 1903, p. 697-698. (Lat., 'in de oorlog is het getal van geen tel')
- 161 Hartwig stelde in 1966 vast dat ca. 1892 het antisemitisme niet tot de officiële lijn van het *Allgemeiner Deutscher Verband* behoorde. Pas rond 1898/99 kwam de rassenideologie binnen het *Alldeutscher Verband* in een stroomversnelling terecht. Ook ca. 1905 was de rassenideologie der *Alldeutschen* nog niet op het antisemitisme toegespitst, HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 36, p. 113, p. 139. Pas bij de publicatie van Heinrich Claß' *Kaiserbuch* (1912) (zie Hoofdstuk IV) is er wat dat betreft een duidelijke verschuiving merkbaar.
- 162 Roger Chickering onderscheidt in de sociale ordening van de *Alldeutschen* allereerst de landbouwers (de 'stevigste pilaar van het *Deutschtum*'), vervolgens de middenstand en tenslotte de familie waarin ze de sociale orde binnen een microkosmos zagen, CHICKERING, R., *Op. Cit.*, p. 89.
- 163 Lett: 'Volksgezondheidskundige'; 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 521-523; Een ander voorbeeld van dit soort denkbepelden vinden we terug bij Friedrich Lange (zie Hoofdstuk II) die stelde dat de ware kern van het zuivere *Deutschtum*, noch bij de geschoolden, noch bij de goeuede klasse, maar wel bij de middenstanders lag, zie *Reines Deutschtum*, Berlijn, 1904, p. 358 e.v.
- 164 KUHLENBECK, L., 'Der Rassenwerth des deutschen Volkes', *Germania* IV, april 1902, p. 437-440.
- 165 *Germania* had van Kuhl het artikel 'Blonde Bestien' uit het *Grazer Tageblatt* van 16 december 1904 overgenomen, cf. 'Rasse und Kultur', *Germania* VII, februari 1905, p. 105.
- 166 'Rasse und Kultur', *Germania* VII, februari 1905, p. 105-108. Of de Italianen zelfs wel een deel uitmaakten werd overigens door de auteur betwijfeld: het 'sogenante 'Lateinische Rasse' spookte 'nur in Köpfen kenntnisloser Franzosen und Italiener', *Ibidem*, p. 107.
- 167 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 521-523.
- 168 WOLTMANN, L., 'Cristoph Columbus', *Germania* VII, februari 1905, p. 103-104. De ideeën over een Italië dat enkel sterk kon zijn door Germaans bloed zijn sterk beïnvloed door H.S. Chamberlain, vgl. CHAMBERLAIN, H.S., *Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts, II. Hälfte (IV. Auflage)*, München, 1903, p. 693-700. Chamberlain verwees overigens in zijn boek naar het onderzoek van Wilser (CHAMBERLAIN, H.S., *Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts, I. Hälfte (IV. Auflage)*, München, 1903, p. 483 en voetnoot (1) aldaar.). Zijn oordeel was echter streng. Wilser had hem in de *Politisch-Anthropologische Revue* (augustus 1902) van Woltmann verweten geen flauw benul te hebben van het rasbegrip. Chamberlain sloeg in de vierde druk van zijn berucht boek terug en noemde Wilser een 'Rassendogmatiker'. Chamberlain wilde, naar eigen zeggen i.t.t. Wilser, het rasbegrip niet van een strikte definitie voorzien - volgens hem was dat onmogelijk, daar enkel 'Gedankendinge' zich leenden tot een definitie, maar wel de lezer feiten aanreiken waaruit die dan kon afleiden wat een ras was, CHAMBERLAIN, H.S., *Die Grundlagen des Neunzehnten Jahrhunderts, I. Hälfte (IV. Auflage)*, München, 1903, XLI-XLIII.
- 169 Schuilnaam 'Trasamund' (De historische Thrasamund (450-523) was o.a. leider van de Vandalen); voetnoot 1 van het artikel spreekt over een 'Vorkämpfer des Deutschtums im Österreich', 'TRASAMUND', 'Aus Deutsch-Österreich', *Germania* VII, augustus 1905, p. 462-463.
- 170 'TRASAMUND', 'Aus Deutsch-Österreich', *Germania* VII, augustus 1905, p. 462-465.
- 171 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 519; (In de Bijbel: Mt. 22,25)
- 172 *Ibidem*, p. 521-522.
- 173 KUHLENBECK, L., *Ibidem*, p. 360-362.; KUHLENBECK, L., 'Der Rassenwerth des deutschen Volkes', *Germania* IV, april 1902, p. 435; 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 520-21.
- 174 Zie bijvoorbeeld WILSER, L., 'Eine frisische Runenschrift', *Germania* VII, februari 1905, p. 74-78.; 'Die Lebenswunder', van E. HACKEL, (Stuttgart, A. Kröner, 1904). *Besprochen von L. WILSER*, *Germania* VII, maart 1905, p. 171.
- 175 CHRISTLIEB, M., 'Deutsche Geschichte und Kultur', *Germania* VII, januari 1905, p. 49. Max Christlieb (1862-1914) was een evangelisch theoloog, maar nogal esoterisch gericht. Hij schreef in de conservatieve tijdschriften *Die Wartburgstimmen* en *Die Tat*, vermoedelijk had hij ook wat een hang naar Germaanse mystiek, zoals andere theosofen. Hij vertaalde de populaire essayist Ralph Waldo Trine (1866-1958), een vertaling die zelfs herdrukt is een paar jaar geleden (zie TRINE, R.W., *In Harmonie mit dem Unendlichen, Übersetzung aus dem Amerikanischen von Max Christlieb*, Bielefeld, 2007), WOLFES, M., 'Max Heinrich Christlieb', *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexicon, Band XVI*, Herzberg, 1999, p. 258-261
- 176 WILSER, L., 'Zur Niederländischen Stammeskunde', *Germania* VII, januari 1905 p. 20-31. In dit stuk onderzocht de auteur op een 'antropologisch verantwoorde' manier de herkomst van de (Zuid-)Nederlandse stam vanaf de Keltische tijd, over de periode van de volksverhuizingen (met name die van de Franken) en kwam hij uiteindelijk tot de volgende conclusie: 'So sind, wie wir gesehen haben, in den Niederlanden, in dem Gebiet der beiden Königreiche Holland und Belgien, Teile der drei westlichen Germanenstämme [...] zurückgeblieben, vermehrt durch einen sächsischen Einschlag. Im laufe der Jahrhunderte, besonders seit der Loslösung vom grossen Deutschen Reich, ist aus der Verschmelzung ihrer Mundarten eine neue Sprache, die niederländische, entstanden, die sich, besonders infolge der Entstehung eines selbständigen belgischen Staates, wieder in zwei verschiedene [...] Schriftsprachen, Holländisch und Flämisches, gespalten hat.' Hoewel hij een uitzondering maakte voor de Friezen, dient het toch gezegd dat de auteur er een niet correcte redenering op nahield: De uniforme Noord-Nederlandse 'Schriftsprache' begon zich immers te ontwikkelen na de *de facto* scheiding van het Huis Habsburg. Ze kon zich derhalve niet 'opnieuw' opsplitsen in 1830, daar er op dat moment geen eenheidstaal was. Leden van het Nationaal Congres hadden het over het Vlaams en andere Zuid-Nederlandse streektaalen als respectabel en interessant, maar anderzijds was het voor hen een conglomeraat van 'dialecten', beslist ongeschikt als schrijftaal, louter boeiend voor archeologie of filologie, Stengers en Gubin wezen erop dat de eenmaking van de Nederlandse taal nog geruime tijd op zich liet wachten, STENGERS, J., GUBIN, E., *Le grand siècle de la nationalité Belge*, Brussel, 2002, p. 58-59. Men leze ook WILS, L., *Van Clovis tot Di Rupo*, Antwerpen, 2005, p. 159; DEPRez, K., 'De taal van de Vlamingen' in: DEPRez, K. en VOS, L. (red.) *Nationalisme in België: identiteiten in beweging 1780-2000*, Antwerpen, 1999, p. 105-106 over de standaardtaal (en het gebrek daaraan). Let wel: de Belgische regeringen hebben nooit geprobeerd het Nederduits/Nederlands uit te roeien; zie STENGERS, J., GUBIN, E., *Le grand siècle de la nationalité Belge*, Brussel, 2002, p. 52-53. Ook WITTE, E. et al., *Nieuwe Geschiedenis van België: Deel I, 1870-1905*, Brussel, 2005, p. 195-198 is een interessant artikel hieromtrent. Meer specifiek en exhaustief is ook Lode Wils in *Waarom Vlaanderen Nederlanders spreekt*, Leuven, 2001, p. 26-39. Belangrijk om aan te stippen is dus dat voor Wilser de Belgische onafhankelijkheid het Nederlands zogezegd opgedeeld had, terwijl sedert de jaren 1840 Belgische filologen net het Nederlands gingen herontdekken. Overigens bewijzen zulke passages ook dat de rassenkunde en filologie met elkaar vermengd waren (waarbij de laatste meestal de bedenkelijke eer toebedeeld kreeg om als hulpwetenschap de 'exacte' rassenkunde van dienst te zijn).
- 177 WILSER, L., 'Germanen und Slaven', *Germania* V, augustus 1903, p., p. 697.
- 178 Dit bevestigt de stelling van Bruno De Corte: «men kan zich niet van de indruk ontdoen dat het door de flaminganten zo vaak gebruikte 'ras' dichter bij het Franse 'race' stond dan bij het strikter biologisch op te vatten Duitse 'Rasse'», DE CORTE, B., 'Duitse extreem-rechtse invloeden in de Vlaamse Bewe-

- ging (1870-1914)' in: DE SCHAMPELEIRE, H., THANASSAKOS, Y. (red.), *Extreem-rechts in West-Europa - l'extrême droite en Europe de l'Ouest, Acta van het colloquium te Antwerpen (29 maart 1990)*, Brussel, 1991, p. 154.
- 179 WATTEZ, O., 'Latijnen en Germanen', *Germania* VII, september 1905, p. 515-518.
- 180 *Ibidem*, p. 503-506.
- 181 *Ibidem*, p. 509; p. 512-513.
- 182 'Die politischen Ergebnisse der Rassenforschung', *Germania* VII, september 1905, p. 520. Vlaanderen was een 'Germaans land' en onderging, aldus Wattez, de aanval der Latijnen, net als 'overall elders' (zoals in Tirol of in de Elzas), WATTEZ, O. 'Latijnen en Germanen', *Germania* VII, september 1905, p. 515-518.
- 183 HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 145.
- 184 PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'De aanslag van de Brusselse tuchtraad tegen de taalvrijheid van de advocaat', *Germania*, V, maart 1904, p. 372-374 en april 1904, p. 387-396.
- 185 PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Die vorgeschlagene Umwälzung der niederländischen Sprachlehre', *Germania*, V, juni 1903, p. 566-567; cf. PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'Vlaanderen contra Kolléwijn', *Germania* VI, juli 1904, p. 579-595.
- 186 Als het nodig werd, zo tekende Prayon op, zou het Vlaamse volk de Brusselse tuchtraad wel eens leren wie de baas was: de [Belgische] natie (waarvan hij het bestaan eerder niet uitgesproken verdedigd had) of de 'taalaristocraten', PRAYON-VAN ZUYLEN, A., 'De aanslag van de Brusselse tuchtraad tegen de taalvrijheid van de advocaat', *Germania*, VI, april 1904, p. 393.
- 187 Reismann-Grone tekende als vanouds, voor een aantal stukken (meer bepaald 'Eine gemeinsame hochdeutsch-niederdeutsche Rechtschreibung', *Germania*, III, september 1901 p. 120-123; 'Epilog zum Burenkrieg', *Germania*, IV, juni 1902, p. 516-539; 'Zur Wirtschaftspolitik Mitteleuropas', *Germania*, V, februari 1904, p. 338-352; 'Die Fragen der deutschen Schrift', *Germania*, V, april 1903, p. 399-408). Cf. ook BREMER, O., 'Bildet die reichsdeutsche Staatsgrenze gegen die Niederlande und Belgien eine Sprachscheide?', *Deutsche Erde*, 10de jaargang, 1902, nr. 1, p. 1-4. In dit artikel betoogde de auteur dat de geschreven taal Vlaanderen en Nederland weliswaar van Nederland scheidde, maar dat dat niet altijd zo geweest was. Bij een meer grondige studie van de gesproken taal kwam men volgens Bremer tot het besluit dat door hun geschiedenis en taal de *Niederdeutschen* zich onlosmakelijk met de Duitsers verbonden. De Rijksduitsers waren maar willekeurig van hun stambroeders afgescheiden. *Deutsche Erde* was het wetenschappelijk tijdschrift van de *Alldeutschen*, door geograaf Paul Langhans in opdracht van de ADV-leiding uitgegeven, HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 5; Paul Langhans (Gotha) werd door Hartwig omschreven als een fanatieke Alduitser. Hij gaf naast de *Alldeutscher Atlas (infra)* ook andere cartografische werken uit, zoals de *Karte der fremden Volksstämme im Deutschen Reich*, de *Karte der Verteilung von Deutschen und Slawen in Österreich, 1899*, de *Karte der Verbreitung der Organisationen des Alldeutschen Verbandes* e.a., zie *Ibidem*, p. 148-149. Otto Bremer (1862-1936) was een germanist, zie BASLER, O., 'Otto Bremer', *Neue Deutsche Biographie, herausgegeben von der Historischen Commission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Band 2, Berlijn, 1953, p. 581-582.
- 188 Volgens Luc Vandeweyer vond het rasdenken in Wattez een adept. Hij ging sterk in op wat Vandeweyer treffend omschrijft als een 'Germaanse beroezing', VANDEWEYER, L., 'Het verschil tussen Latijnen en Germanen', in: BEYEN, M., VANPAEMEL, G., *Rasechte Wetenschap ...*, Leuven, 1998, p. 157.
- 189 WATTEZ, O., 'Germaanse Beschaving', *Germania*, IV, februari 1902, p. 272-273; p. 277-279.
- 190 WATTEZ, O., 'Vlaams-Germaans of Vlaams-Europees? Naar aanleiding der kritiek over mijn 'Germaanse Beelden'', *Germania* VII, december 1905, p. 697; p. 705-707.
- 191 [WATTEZ, O.], 'Redevoering - uitgesproken op het Nederands letterkundig Congres gehouden te Kortrijk de 20-23 augustus 1902', *Germania*, IV, pp. 25-27; WATTEZ, O., 'Germaanse Beschaving', *Germania* IV, februari 1902, p. 273; WATTEZ, O., 'Vlaams-Germaans of Vlaams-Europees? ...', *Germania* VII, december 1905, p. 698-699; p. 707-708.
- 192 WATTEZ, O., 'Vlaams-Germaans of Vlaams-Europees? [...]', *Germania* VII, p. 696-699; p. 707-708.
- 193 Wie zich wél op de golflengte van Wattez bevond, was Leonard Buyst. Die had Maurice Maeterlinck (1862-1949), de latere Nobelprijswinnaar voor literatuur (1911), als een 'volksverrader' afgeschilderd. *Germania* nam zijn schimpschrift uit *Het Vrij Weekblad* gretig over. De 'zoon der Artevelden' - Maeterlinck was een Gentenaar - noemde hij een persoon die aan zijn stam verzaakte, een 'stamverrader' schrijvend in 's vijands taal. Hij ondersteunde zo de 'dolle franselarif'. Een echte Vlaming, aldus Buyst, bleef zijn stam en spraak getrouw. Tot hiertoe was het gewoon radicaal flamingantisme, maar in *cauda venerum*, immers: 'De Vlaming is van Dietsen bloede, de Vlaming is Germaan: ondanks uw [Maeterlincks] franskiljonnewoede, zó blijft hij voortbestaan', zie BUYST, L., 'Aan een Stamverrader', *Vrij Weekblad* (6 juli 1902), opgenomen in *Germania* IV, juli 1902, p. 636. Illustratief voor de parallelen tussen Wattez en het *völkische* denken zijn de gelijkenissen tussen Gerstenhauer en Wattez. Later nog zou Gerstenhauer verklaren dat hij, net als Wilhelm II, vond dat Duitse *Gymnasien* geen jonge Romeinen en Grieken, maar jonge Duitsers moest opleiden. (dit was wat Wattez ook verklaarde m.b.t. de Grieks-Latijnse). Ook had Gerstenhauer, net als Wattez, een sterke afkeer van het kosmopolitisme, 'of dat nu christendom of humanisme of internationaal socialisme noemde', GERSTENHAUER, M.R., *Der völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft, aus der Geschichte der völkischen Bewegung*, Leipzig, 1933, resp. p. 10 en p. 12. Voor de uitspraak van de keizer zie ELEY, G., *Reshaping the German right*, New Haven/Londen, 1980, p. 170.
- 194 'Hochdeutsch' verwijst naar de Duitstaligen die in België woonachtig waren.
- 195 PERTHES, J., *Alldeutscher Atlas, bearbeitet von Paul Langhans*, Gotha, 1905 (derde oplage), p. 1.
- 196 Hij had het meerbepaald over het zogenaamd nationaal congres, 'J. JANSONE' [= M. JOSSON], 'De Omwenteling van 1830', *Germania* V, oktober 1902, p. 16.
- 197 JANSONE, J., [= M. JOSSON], 'De Omwenteling van 1830', *Germania* V, oktober 1902, p. 15.
- 198 WILLEMS, L., 'Over twee antivlaamse brieven, toegeschreven aan Minister Rogier', *Germania*, V, april 1903, p. 387-399.
- 199 Vanaf 'de cette manière' begon, aldus Willems, de kritiek van de Gerard op de 'brief' ('Schrijver dezes [Rogier] meent [= de mening van Gerard] dat de Vlamingen op die manier, daar ze tijdelijk verstoken zullen blijven van de voordelen verbonden aan deze ambten, verplicht zullen worden om het Frans te leren...').
- 200 WILLEMS, L., 'Over twee antivlaamse brieven, toegeschreven aan Minister Rogier', *Germania* V, april 1903, p. 387-399. Overigens bleek in de *Beurzen-Courant* een orangisme en zelfs een anti-belgicisme niet van de lucht. Zo schreef het blad in 1861 - enkele jaren voor de opgenomen toespraak van Gerard - 'Wij moeten en willen Nederlanders blijven en in en met een België; - zoniet Nederlanders bij de Nederlanders!', geciteerd in FREDERICQ, P., *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, Eerste Deel, Gent, 1906, p. 72. Deze houding biedt een kader in dewelke we de propagandistische actie van iemand als Gerard moeten situeren.
- 201 WILLEMS, L., 'Over twee antivlaamse brieven, toegeschreven aan Minister Rogier (deel II)', *Germania* V, mei 1903, p. 460-470. In dit artikel vindt men ook de bewijsvoering van de auteur aangaande het apocriefe karakter van de brief van Rogier aan Lord Palmerston waarin zou staan 'que les efforts de notre gouvernement doivent tendre à la destruction de la langue flamande pour préparer la fusion de la Belgique à notre grande patrie, la France'. De enige bron voor die vermeende brief van Rogier was een Engels boek, waarvan niemand de oorsprong kende en waarvan degene die ernaar verwezen had zich omtrent de genese ervan gewend had tot ene heer De Quecker, die de titel van dat boek vergeten was. Bovendien waren de brieven, zo merkte Willems op, toch wel erg laat aan de Vlaamse Beweging bekend. Op het Gents 'Vlaams Banket' van 1841 werd door flaminganten (David, de Laet, Ledeganck et. al.) zelfs getoast op Rogier (!) Zouden zij zoiets gedaan hebben indien ze op de hoogte waren van die 'brieven'? (*Ibidem*).
- 202 'GOUPIEL' [= F. REINHARD], 'Brief van een Belgisch vaderlander - in het Frans gericht aan M. Ed. Daille, *membre de l'institut de France* en M. Henry Houssaye, *membre de l'Académie française*', bijschrift in voetnoot (1) 'naar aanleiding van het oprichten te Waterloo van een gedenkteken ter ere der gesneuvelde Fransen in 1815', *Germania* VI, september 1904, p. 707-717.
- 203 Jef Hinderdael heeft een pak artikels voor het tijdschrift geleverd. Enkel in de jaargang 1901-1902 al tekende hij voor een kritische bespreking van een toneelstuk (HINDERDAEL, J., «Scheltjens visser-scheer», *Germania* IV, november 1901, p. 105-119, een stuk dat hij tekende met «in *Nibelung 1901*» en waarin hij zeer kritisch was voor de auteur. We leren er ook uit hoe hij tegenover kunst stond: «het is de plicht van de kunstenaar slechts het beste aan zijn volk te schenken», *Ibidem*, p. 119). In het artikel «Louw en Plokhooog», resp. een veldkornet en een ondercommandant bij de Boeren in Zuid-Afrika die in Vlaanderen voordrachten kwamen geven ten voordele van de «ongelukkige boerenvrouwen en kinderen in de Engelse moordkampen», haalde hij uit naar de Engelse politiek in Zuid-Afrika (HINDERDAEL, J., «Louw en plokhooog», *Germania* IV, december 1901, p. 131-139). Meer op kunst geconcentreerd waren HINDERDAEL, J., «Gedachten over toneel», *Germania* IV, maart 1902, p. 344-354. Voorts waren er ook stukken van zijn eigen hand, zoals HINDERDAEL, J., «De nieuwe geest, drama in drie bedrijven», *Germania* IV, april 1902, p. 395-412.
- 204 HINDERDAEL, J., *Staat en Volk - een natuurfilosofische verklaring en bevestiging van het Vlaamchse aktivisme*, Antwerpen, 1918, (geschreven in 1917 in Nederland), p. 29-31.
- 205 GOUPIEL [= F. REINHARD], 'Brief van een Belgisch vaderlander [...]', *Germania*, VI, september 1904, p. 716-717.

- 206 Reinhard publiceerde, als medewerker aan het blad, nog stukken in *Germania*, zo onder andere het «Verzoekschrift van het Nationaal Vlaams Verbond», *Germania* VI, januari 1904, p. 195-201. Dat was een pleidooi voor een tragsgewijze maar grondige herinrichting van het «*hogere onderwijs in Vlaams-België*», met het oog op het gebruik van het Nederlands. Het verzoekschrift stelde meerbepaald een «*geleidelijke herinrichting van de Gentse Hogeschool*» voor, de bedoelde herinrichting moest vanaf 1905 beginnen. Reinhard had dit stuk samen met de advocaat Julius Obrie (1849-1929), die ook in het activisme zou terechtkomen, opgesteld.
- 207 SABBE, J., 'Peter Benoit, de Vlaming', *Germania*, IV, oktober 1901, p. 3; *Ibidem*, november 1901, p. 67; p. 76.
- 208 DE CORTE, B., *Het Tijdschrift Germania*, Leuven, 1982, p. 20-23.
- 209 DE CEULENEER, A., 'Wetsvoorstel Coremans betreffende het vrij middelbaar onderwijs', *Germania* V, december 1903, p. 131-142; DE CEULENEER, A., 'Wetsvoorstel Coremans betreffende het vrij middelbaar onderwijs (II)', *Germania* V, januari 1903, p. 208-220 en p. 218 voor het citaat. In die lijn ligt ook V.V., 'De verwaalsing van het Gentse conservatorium', *Germania* IV, juli 1902 p. 607-612, 'Bezwaren tegen het onderwijs door het Frans in de Vlaamse scholen, voordelen van het onderwijs in het Nederlands', *Germania* VII, augustus 1905, p. 435-447, WASTEELS, J., 'Nadelige invloed van de Franse voertaal', *Germania* VII, augustus 1905, p. 216-218.
- 210 DOSFEL, L., «Vlaamse Belangen», *Germania* VII, oktober 1905, p. 567-580. Het ging om een overname van een artikel uit de *Dietsche Warande en Belfort* - Eerste Halfjaar, Antwerpen, 1905, p. 361-375 (gedagtekend op 13 maart 1905).
- 211 VAN DEN BORRE, K., 'Vlaams Gevoel', *Germania*, VII, mei 1905, p. 255. 'Voorgedragen in het Het Vlaams Pleitgenootschap der Brusselse Balie bij de openingszitting, de 23 november 1901' (voetnoot (1) op p. 251).
- 212 VAN DEN BORRE, K., 'Vlaams Gevoel', *Germania* VII, mei 1905, p. 251-252; p. 255-273. Over de verfransing zegt Lode Wils dat 'in [1830] in grote lijnen de taalregeling hersteld [werd] die in het Ancien Régime had bestaan vanaf de Bourgondische Tijd: een Franstalig centraal bestuur en vrijheid voor lokale en provinciale overheden en instellingen', *Van Clovis tot Di Rupo, De lange weg van de naties in de Lage Landen*, Antwerpen, 2005, p. 157; BEUCKERS, J., 'Oorsprong en Bijzonderheden der Belgische Grondwet (voortzetting)', *Germania* VI, juli 1904, p. 623. (Hier zei Mr. J. Beuckers dat de 'Franse voorkeur' van de 'mannen van 't jaar 30' welbekend was).
- 213 VAN DEN BORRE, K., *Op. Cit.*, p. 258.
- 214 Voor deze paragraaf en meerbepaald voor het denken van Lodewijk De Raet, zie eveneens BOEHME, O., *Greep naar de Markt*, Leuven, 2008, p. 63-92.
- 215 *Germania* besteedde hier in totaal drie artikels aan: *Die Schriftleitung* [Wellicht Reismann-Grone voor het voorwoord tot het artikel] 'Der Kohlenbergbau in den Kämpen und Zukunft des vlamischen Nordbelgiens', *Germania* VI, december 1903, p. 131-141; DE POTTER, F., 'Steenkolen in Vlaanderen', *Germania*, VI, april 1904, p. 401-412 en het eveneens uit *Glückauf* overgenomen 'Das Kolenbecken der Kempen', *Germania* VI, augustus 1904, p. 654-660.
- 216 *Die Schriftleitung* [Wellicht Reismann-Grone voor het voorwoord tot het artikel], «Der Kohlenbergbau in den Kämpen und Zukunft des vlamischen Nordbelgiens» *Germania* VI, december 1903, p. 131.
- 217 *Ibidem*, p. 131-132.
- 218 We hebben zelf de kleuren (*) op deze kaart aangebracht.
- 219 Voor een levensschets van Lodewijk de Raet van 1870 tot 1905, zie LAMBERTY, M., *Lodewijk de Raet, grondlegger van een Vlaamse volkspolitiek*, Antwerpen, 1951, p. 15-70.
- 220 Olivier Boehme merkt op dat De Mont al vóór de oorlog te kennen gegeven had dat hij de 'nieuwe marsrichting' van De Raet begrepen had, BOEHME, O., *Greep naar de Markt*, Leuven, 2008, p. 81.
- 221 Zie bijv. HOFFMANN, O., 'Die vlamische Bewegung und die Umgestaltung der Genter Universität', *Germania* IV, april 1902, p. 387-394. Zie voor artikelen van Nederlandstaligen hierover o.a. J.J. JUSTUS, 'Omtrent de Vlaamse Hogeschool', *Germania* II, december 1899, p. 170-178; E.V., 'De zwaarste grief der Vlamingen', *Germania* VII, juni 1905, p. 313-320.
- 222 Cf. bijv. het artikel «Der Kampf um eine vlamische Hochschule», *Alldeutsche Blätter*, nr. 15, Berlijn, 1901, p. 179, waarin medegedeeld wordt dat Haller von Ziegesar in het Brusselse tijdschrift *Flandria* de noodzaak van een Vlaamse Hogeschool bewezen zou hebben, het artikel was ondertekend door 'Z.', hetgeen vermoedelijk gewoon een afkorting was van Haller von Ziegesar.
- 223 Desbetreffend artikel van Lodewijk de Raet werd in juni-juli 1904 gepubliceerd in *Neerlandia* en in september 1904 overgenomen in *Germania*, LAMBERTY, M., *Lodewijk de Raet in het perspectief van zijn tijd*, Gent, 1960, p. 402.
- 224 Ook in andere artikels merken we een Germaansvoelendheid bij De Raet. Zo had hij het in 1906 over

- het verzwakkende stambewustzijn bij Vlamingen die twee of drie generaties in Wallonië woonden. Dit weet hij o.a. aan het 'groot aanpassingsvermogen bij Vlamingen en Germanen in 't algemeen'. Boehme gewaagt van een genetisch determinisme en een duidelijk sociaal-deterministisch en raciaal referentiekader bij De Raet, BOEHME, Greep naar de Markt, Leuven, 2008, p. 69-70.
- 225 DE RAET, L., 'Vlaanderens economische ontwikkeling en toekomst', *Germania* VI, september 1904, p. 730-732.
- 226 DE RAET, L., *Ibidem*, p. 735-743. Verhinderd moest worden dat de vergunningen ter exploitatie van de steenkoolmijnen naar maatschappijen gingen die de Zuid-Belgische mijnbeheerders beheerden (o.a. *Société Générale, Mariémont, Cockerill*).
- 227 [Ligue nationale pour l'unité belge], *Les Archives du Conseil de Flandre (Raad van Vlaanderen)*, Brussel, 1930, p. 283-284. Gewag wordt gemaakt van verschillende voorstellen langs Duitse zijde, waaronder allereerst een totale beslaglegging van Duitse ondernemers op de Limburgse mijnen. Verscheidene activisten aanzagen dit als 'diefstal' en oordeelden dat het lot van de Vlaamse Beweging lijnrecht verbonden was met dat van de Limburgse mijnen. Eind april 1918 kwamen de Duitsers met een andere (en tactisch handigere) oplossing: de onteigening van alle Limburgse mijnen ten bate van een Duits-Vlaams Genootschap, waarbij de vier Vlaamse provincies zouden beschikken over 49% van het kapitaal en de Duitse investeerders over 51% van het kapitaal. De Vlaamse gevolmachtigde (ver Hees, zie besluit Hoofdstuk III) liet geen twijfel bestaan wie die 'Duitse kapitalisten' waren: 'Le groupe allemand serait constitué par le groupe Rhéno-Westphalien qui a l'habitude d'employer la manière forte' (p. 284). Ook hiertegen rees protest van de activisten: de Duitsers moesten de Vlamingen minstens 65% geven en de onafhankelijkheid van Vlaanderen [officieel] erkennen! Een derde plan van de Duitsers bestond er ten slotte in om (ter wille van de activisten niet voor het hoofd te stoten) een gezamenlijk Vlaams-Duits genootschap op te richten dat enerzijds de 'Vlaamse staat' zou vertegenwoordigen en anderzijds de Duitse (lees: Rijnlandse) kapitaalkrachten.
- 228 DE RAET, L., *Over Vlaamsche Volkskracht - De vervlaamsching der Hoogeschool van Gent*, Brussel, 1906, p. 74.
- 229 *Neerlandia* was het verbondstijdschrift van het ANV. In 1907 zou Lodewijk de Raet binnen de schoot van het ANV-België trouwens deel uitmaken van een hogeschoolcommissie, VAN HEES, P., DE SCHEPPER, H., *Tussen cultuur en politiek: het Algemeen-Nederlands Verbond (1895-1995)*, Hilversum, 1995, p. 60.
- 230 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 300.
- 231 Hiel stierf in 1899 en werkte niet meer mee aan *Germania*. Wel kreeg deze vriend van Duitsland een portret met een rouwband errond en een erbetoon in het tijdschrift, zie «Redactie», «Emmanuel Hiel», *Germania* I, september 1899, p. 744-745.
- 232 In deze studie hebben we de gedichten in *Germania* niet systematisch bestudeerd. Alle auteurs stonden op de medewerkerslijst van *Germania*. Stijns en De Tière, waren - samen met Loveling en Hinderdael - verantwoordelijk voor een pak proza dat in het tijdschrift verscheen. De Tière was, naar wij vermoeden, zelfs persoonlijk bevriend met medewerker Reinhard. Dat verklaart alvast de «Feestzang» die hij in 1901 wijdde aan de zilveren bruiloft van laatsgenoemde. Hoogstaand werk was het niet («De Roepstem klinkt! [...] tot in de ziel des jongen mens: 'O man, met diep verstand, O man, met 't vurig woord, Uw land, uw Vlaanderenland! [...] Ontroerd vat hij zijn eega bij de hand: 'O vrouwen uitgelezen, ten strijd, ten strijd, niet waar? Heur blikken zoet, zo zoet en klaar. Zij vlammen thans! - En stout en bout: 'Heb vrouw en kind'ren lief, maar Vlaanderen boven al!» DE TIÈRE, N., «Feestzang», bij de zilveren bruiloft van Frans Reinhard en Rosa Locher Van Kock», *Germania*, oktober 1901, p. 48-50.
- 233 Wij hebben in de lopende tekst «baron Von Ziegesar» geschreven. Max Lamberty vermeldde die voornaam niet, maar A.J.A. Von Ziegesar was op dat moment atheneumleraar in Brussel (waar De Raet les volgde). Zijn adoptiefzoon Haller von Ziegesar komt sowieso niet in aanmerking: die was zelf nog student in Gent en droeg in 1888/9 niet de naam van Ziegesar, daar hij pas in 1895 geadopteerd werd (*supra*). LAMBERTY, M., *Lodewijk de Raet, Grondlegger van een Vlaamse Volkspolitiek*, Antwerpen, 1951, p. 20-21. Overigens kende De Raet ook Frans Reinhard, met wie hij - net als met *Germania*-medewerker Josson - al in 1892 binnen de Vlaamse Volkspartij samengewerkt had, *Ibidem*, p. 37-38; p. 67. De andere figuren die de jonge De Raet kende, speelden in het *Germania*-verhaal niet de eerste viool en baron Von Ziegesar was op het moment van het schrijven van het stuk overleden.
- 234 Debat gevoerd op 15 november 1974, *De Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog, Handelingen van het colloquium ingericht te Leuven op 15 en 16 november 1974 door de afdeling Geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw: Departement Geschiedenis - Katholieke Universiteit Leuven*, Leuven, 1974,

- II B 33.
- 235 TIRPITZ, A., *Mémoires du Grand-Admiral von Tirpitz*, Parijs, 1930, (eerste uitgave in 1919), p. 195-196. Het idee dat het Verenigd Koninkrijk al honderden jaren bezig was met het voeren van een politiek om de kusten overal op aarde en in het bijzonder dicht bij Engeland zwak te houden, vinden we ook bij Reismann-Grone terug. Opvallend is de parallel tussen wat Tirpitz en Reismann in 1919 opperden: 'Sie [die Küsten] [aldus Reismann] dürfen keinen Widerstand leisten, d.h. seine Kraftquellen in sich oder hinter sich haben, und der älteste Grundsatz der englischen Politik ist daher, die Küstenländer von der schweren Scholle ihres Hinterlandes zu lösen - dies ist die erste und dringlichste Aufgabe, woraus dann in manchen Fällen sich nach Durchlaufen dieses Zwischenstadiums die Möglichkeit ergibt, sie in englische Beherrschung und schließlich in englische Besiedelung überzuführen', REISMANN-GRONE, TH., *Der Erdenkrieg und die Alldeutschen*, Müllheim, 1919, p. 6. Zonder twijfel waren beiden beïnvloed door de theorie van Paul Dehn en Alexander von Peez die in hun boek *Englands Vorherrschaft - Aus der Zeit der Kontinentalperre* (Leipzig, 1912) betoogden dat de Engelse politiek tegenover het continent gedurende de laatste honderden jaren analyseerden. Tirpitz heeft trouwens in zijn mémoires naar dit werk verwezen (TIRPITZ, A., *Op. Cit.* p. 340 en voetnoot 1 aldaar). Om meer precies te weten wat Tirpitz precies bedoelde, consulteerden we ook het origineel van zijn *Erinnerungen*, waar hij ook de exacte pagina (346) in het werk van Dehn/von Peez vermeldde. Hij deed dit in de context van de Amerikaanse politiek: 'Soll doch schon vor einem Jahrhundert (1815) der Präsident der Vereinigten Staaten [...] in einer Botschaft das Wort gesprochen haben: 'Den Kern der in Deutschland liegt, nicht zur Entwicklung kommen zu lassen, wird das Ziel einer entschlossenen Staatskunst sein.', TIRPITZ, A., *Erinnerungen*, Leipzig, 1919, p. 283; Deze uitspraak vonden we inderdaad terug in DEHN, P., VON PEEZ, A., *Op. Cit.*, p. 346-7, wat suggereert dat Tirpitz het werk grondig gelezen heeft. Toen het boek verscheen noemde oud-Germania-man Kurd von Strantz het trouwens een geniaal werk (Men leze STRANTZ, K. VON, «Belgien ein schlimmeres Marokko», *Der Türmer*, Jg. 14, Nr. 8, Berlijn, 1912, p. 157). Overigens verwees ook Fritz Bley in *Die Weltstellung des Deutschtums* herhaaldelijk naar de theorieën van Von Peez (*Op. Cit.*, p. 12, 'In der That sind, wie Dr. Alexander von Peez in seinem Werke 'Zur neuesten Handelspolitik' treffend ausführt, die Kriege der Festlandvölker solch ein 'Segen' für England und die Beförderung festländischer Zwistigkeiten ein Gebot der 'Klugheit' aller britischen Staatsmänner geblieben', cf. ook *Ibidem*, p. 18 en p. 20).
- 236 N. Davies wijst er terecht op dat de Duitse sympathie - beter gezegd: de sympathie van een bepaald deel van de publieke opinie - voor de Boerenrepublieken de oorlog voor de Britten compliceerde, *Europe, a History*, Oxford, 1997, p. 853.
- 237 Eduard von Hartmann (1842-1906) frekwenteerde overigens theosofische kringen, waar we ook nog Graevell en Von Pfister zullen terugvinden (zie Hoofdstuk VI). De voorzitter van het eerte Duitse theosofische genootschap (1884-1885), Wilhelm Hübbe-Schleiden - die overigens in Hamburg een hoge ambt bekleedde in de koloniale administratie - publiceerde van 1886 tot 1895 *Die Sphynx*. Met dat maandblad voor spiritisme, psychisch onderzoek en paranormale fenomenen vanuit « wetenschappelijk » oogpunt leverde hij een belangrijke bijdrage voor de promotie van het occultisme in Duitsland. Hübbe-Schleiden verkreeg daarvoor de medewerking van psychologen, filosofen en eminente historici. Onder de filosofen bevond zich Eduard von Hartmann, die een filosofie van het individualisme uitwerkte. Volgens die zou het «ego» na de dood in een «gedesincarneerde» staat overleven, GOODRICK-CLARKE, N., *Op. Cit.*, p. 34.
- 238 Het ging hier, om de *Alldeutscher Atlas*, uitgegeven door J. Perthes (en van P. Langhans), Gotha, 1900 (prijs in Duitsland: 1 RM), zie 'New Maps' in *The Geographical Journal*, Vol. 15, nr. 3, maart 1900, p. 307. Men notere dat de uitgeverij niet zomaar een obscuur drukkertje was. ('Two Cartographic Productions', *Journal of the American Geographical Society of New York*, Vol. 32, nr.5, 1900, p. 507). De *Alldeutschen* hadden blijkbaar geen moeite om grote drukkers te overtuigen om hun visies op het Germaanse Europa van hun persen te laten rollen, wat toch op een zekere tolerantie van hun ideeën in de Duitse samenleving wijst.
- 239 'German anticipations', *The Times*, 15 februari 1900, p. 3; *The Times*, 16 februari 1900, p. 9; 'Holland and the Pan-Germanic anticipations', *The Times*, 21 februari 1900, p. 4.
- 240 «Bulletin de l'étranger - Conjectures et pronostics», *Le Temps*, 18 februari 1900, p. 1.
- 241 Kaart nr.2, Deel I, uitgevroot. Zwarte rand rond kader niet in oorspronkelijke versie. Over de 'Grenze Deutsch-Österreichs nach dem Linzer Programm' (verklarend kader, rechts), zie *supra*. Uit Julius Perthes' *Alldeutscher Atlas, bearbeitet von Paul Langhans*, Gotha, 1905 (derde oplage).
- 242 'Germany and Holland' - to the editor of the Times', waarbij een lezer de Britten waarschuwde, *The Times*, 27 februari 1900, p. 15.
- 243 *The Parliamentary Debates (authorised edition), Fourth Series, Being the Seventh Session of the Twenty-Sixth Parliament of the United Kingdom of Great Britain and Ireland, 63 Victoriae, Volume LXXIX, Comprising the period from the fifteenth day of Februari to the second day of March 1900, Second Volume of Session, printed and published under contract with her Majesty's Stationery Office*, Londen, 1900. Verslag van 26 februari 1900 (ochtendvergadering).
- 244 Een kwart Penny, het kleinste betaalmiddel dat het Verenigd Koninkrijk tot 1960 kende.
- 245 'Coast Defense', *The Times*, 27 februari 1900, p. 13-14.
- 246 DE CORTE, B., *Het Tijdschrift Germania*, p. 315-324; 'Germany and Holland', *The Times*, 6 maart 1902, p. 5; Hans-Ullrich Wehler noemde Ernst von Halle de 'Chefideolog' van Tirpitz, WEHLER, H.U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Dritter Band, von der 'Deutschen Doppelrevolution' bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges (1849-1914)*, München, 1995, p. 1138.
- 247 SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 114.
- 248 ANTON, G.K., *Ein Zollbündnis mit den Niederlanden*, Dresden, 1902, *passim.*; «Aux Pays-Bas - La Hollande et les alliances», *Le Temps*, 20 september 1902, p. 1-2.
- 249 DE CORTE, B., *Het Tijdschrift Germania*, p. 312-324. De Corte gaf eveneens een bespreking van de effecten van het artikel van Hartmann. Wij hebben deze bespreking uitgediept en onze bevindingen met de dagbladers geconfronteerd.
- 250 KENNEDY, P.M., 'German World Policy and the Alliance Negotiations with England, 1897-1900', *The Journal of Modern History*, Vol. 45, nr. 4, december 1973, p. 623-24.
- 251 *Ibidem*, p. 608.
- 252 Men neme er nota van dat zulk een overeenkomst sedert 1872 reeds bestond tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije (*Deutsches Reichsgesetzblatt, Band 1873, nr. 1, p. 1 - 36*).
- 253 REISMANN-GRONE, TH., 'Postübereinkommen zwischen den Niederlanden und dem Deutschen Reiche', *Germania V*, november, 1902, p. 67-71.
- 254 Nochtans had op 18 maart 1902 de Duitse ambassade in Den Haag aan Berlijn laten weten dat het vraagstuk van een Duits-Nederlandse tolnie door publicaties van de professoren Anton en von Halle opnieuw in de belangstelling was komen te staan, SCHILLING, K., *Op. Cit.*, p. 114.
- 255 Men leze bijvoorbeeld 'Aus Deutschland', *Germania V*, mei 1903, p. 496 e.v.; 'Niederländische Zoll-politik', *Germania VI*, oktober 1903, p. 63-64; 'Die Emshäfen in Wettbewerb gegen Rotterdam und Amsterdam', *Germania VI*, februari 1904, p. 298-306; 'Die Fortschritte des Dortmund-Ems-Kanals', *Germania VI*, juni 1904, p. 534-543. Zonder uitzondering redactionele artikels, trouwens.
- 256 Paul Samassa (1868-1941), 1890 Dr. med., 1891 Dr. phil. 1893 habil. voor Zoölogie Univ. Heidelberg, 1897. Was kort professor te Heidelberg, nadien enkele jaren hoofdredacteur van de zeer invloedrijke conservatief-nationalistische *Münchner Neueste Nachrichten*. Daarna begon hij aan een loopbaan als publicist. Samassa schreef veel in de *Alldeutsche Blätter* en was het bindteken tussen Duitse en Oostenrijkse Alduiters. Hij was overigens ook een aanhanger van een Duits-Habsburgs *Mitteleuropa*. Samassa trachtte het ADV in anti-Slavische richting te duwen.. Dat bracht regelmatig wrijvingen mee met Reismann-Grone, die in de traditie van Bismarck handelde en bovendien geen vertrouwen had in de Donaumonarchie. Het vermoeden dat Samassa meer toegang had tot (Oostenrijkse) regeringskringen (zie o.a. HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 180) en daardoor meer invloed in het ADV had dan Reismann-Grone dringt zich op. Samassa schreef artikels, pamfletten etc. over de positie van de Duits-Oostenrijkers in het Habsburgse Rijk, men leze SCHÖDL, G., *Paul Samassa. Ein biografischer Beitrag zur Vorgeschichte des 'extremen Nationalismus' in Deutschland und Österreich*, in: *Südostdeutsches Archiv* 21, 1978, p. 75-104. Samassa was ook uitgever van de *Alldeutsche Blätter*, CHICKERING, R., *Op. Cit.*, p. 69.
- 257 SAMASSA, P. 'Volkstum und Staatstum', *Germania IV*, oktober 1901, p. 52-59.
- 258 'Deutschlands Handel mit Belgien und den Niederlanden im Jahre 1902', *Germania VI*, december 1903, p. 160-161.
- 259 Naast het Verenigd Koninkrijk viseerde *Germania* ook de andere, Duitse 'erfvijand': Frankrijk. De redactie onthaalde het idee om de haven van Duinkerken op hetzelfde niveau te brengen als Antwerpen - een idee dat nochtans leefde in Franse ministeriële kringen - op hoongelach. Iedere poging om het 'Vlaamse Antwerpen' ten voordele van Frankrijk te verzwakken, was trouwens tot falen gedoemd: zelfs de Fransgezinde Belgen noemden dit 'une folle entreprise'. In werkelijkheid echter was de Franse handel in Antwerpen gedurende de laatste twee decennia geweldig teruggegaan. De Duitse zege van 1870 had er inderdaad, zo verkondigden de Duits-nationalisten, voor gezorgd dat België economisch gezien geen satelliet van Frankrijk geworden was. Het ene imperialisme was echter het andere niet, want de Franse Generaal-Consul te Antwerpen zou regelmatig berichten van de 'dreigende' overmacht van de Duitse kolonie in de haven die eertijds door Napoleon gesticht was, 'Baudin, Antwerpen und Dünkirchen?', *Germania VI*, maart 1904, p. 362-366.

- 260 SAMASSA, P. 'Volkstum und Staatstum', *Germania* IV, oktober 1901, p. 52-59. We herinneren eraan dat het blad zich in 1898 nog tegen een 'verhoogduitsing' uitgesproken had, een belofte die dus vals bleek te zijn.
- 261 Op 'etnografisch' gebied viel dan weer op te tekenen dat er, voor het merendeel op Vlaamse bodem, 50.000 Duitsers in België woonden, niet in het minst in Antwerpen. Dat de Duitse Antwerpenaars voor het overgrote deel Franstalig waren, werd door de auteur zedig verzwegen, LAMPRECHT, K., 'Die Westgrenze des europäischen Germanentums', *Germania* VI, oktober 1903, p. 3-4: p. 8-14.
- 262 *Ibidem*.
- 263 SAMASSA, P., 'Volkstum und Staatstum', *Germania* IV, oktober 1901, p. 52-59.
- 264 LAMPRECHT, K., 'Die Westgrenze des europäischen Germanentums', *Germania* VI, oktober 1903, p. 3-4; p. 8-14.
- 265 SAMASSA, P. 'Volkstum und Staatstum', *Germania* IV, oktober 1901, p. 52-59.
- 266 Eigen onderzoek toont aan dat vooral het *Utrechtsch Dagblad* de reputatie had 'zeer Duitsgezind' te zijn. Zie bijvoorbeeld het artikel 'Nederland onder Duitse vleugels', *De Leeuwarder Courant*, Tweede Blad, 17 mei 1902 p 2, dat het had over de 'proefballonetjes' van Duitse zijde zoals een postunie, een tolunie of zelfs een militair verbond. Het katholieke blad *Het Centrum* deed dan weer alle stemmen voor een Duits-Nederlandse toenadering af als 'trouwe echo's op hetgeen sinds enige jaren van alleduitse zijde herhaaldelijk verkondigd wordt', zie de overname in het artikel 'Duitsland en Nederland', *Maas- en Roerbode*, 17 september 1902, p. 1-2.
- 267 De hierna volgende artikels zijn uit *Germania* afkomstig.
- 268 'Die Stellung der Niederlanden zur Weltpolitik', *Germania* VII, april 1905; Voor de integrale weergave van het artikel, zie *Ibidem*, p. 205-211.
- 269 *Ibidem*, p. 191-192.
- 270 'Deutschland und die Niederlanden' in: 'Die Stellung der Niederlande zur Weltpolitik', *Germania* VII, april 1905, p. 197-205. De *Standaard* (Kuyper, ARP) hield zich wat meer op de vlakke, maar merkte toch op dat Nederland zichzelf niet kon verdedigen en zich erover verwonderde dat de pers, op *De Telegraaf* en *Het Utrechtsch Dagblad* na (twee Duitsgezinde bladen dus, waarmee Eerste Minister Kuyper eigenlijk zijn sympathie verraadde), zich op de vlakke hield omtrent deze kwestie (*Ibidem*, p. 205-205).
- 271 *Ibidem*, p. 192-197.
- 272 'Neutralität der Niederlande', *Op. Cit.*, p. 211-212.
- 273 'Die Stellung der Niederlande zur Weltpolitik', *Germania* VII, april 1905, p. 212-216.
- 274 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 324-327 en p. 330-331; OUD, P.J. *Honderd Jaren - Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*, Assen, 1979, p. 187-191.
- 275 Wel zat er een pleidooi in vervat voor individuele tweetaligheid (Nederlands-Duits) bij de 'ambtenaars van zekere rang' en werd Nederland afgeschilderd als het land waardoor Vlaanderen aan de Germaanse beschaving deelachtig werd, 'Nederland en België', *Germania* VII, maart 1905, p. 156-160.
- 276 Een uitzondering hierop vormt het artikel 'Nationale Bildung' in *Germania* VII, mei 1905, p. 631-647. Hierin werden de denkbeelden beschreven zoals uiteengezet in een toespraak van Richard Lieske, die 'nuttig zouden zijn vooral voor de lezers van *Germania*'; Een interessant citaat hierin dat het hoogdravende karakter ervan perfect illustreert, is ongetwijfeld: 'Allerdings ist es notwendig, dass die stolze Germania kommenden Völkerstürmen in voller Waffenrüstung entgegengieht, doch hoffen wir, dass in diesen Stürmen die Tugenden unseres Volkes ihre Brust beleben und das Licht das deutschen Genius ihr lorbeergröntes Haupt umstrahlt.', *Ibidem*, p. 646. Van deze persoon vonden we geen informatie terug, buiten het feit dat hij enkele jaren eerder het bondige werk (27 blzn.) *Die wirtschaftliche Selbständigkeit des deutschen Nationalstaates* (Berlijn, 1901) geschreven had.
- 277 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 329.
- 278 Ook vond hij dat ze onderhevig was aan door Frankrijk opgestookte agitatie in Tsjechische en Hongaarse kringen (wat dat betrof had hij trouwens niet helemaal ongelijk), cf. WALTERS, E., 'Franco-Russian Discussions on the Partition of Austria-Hungary, 1899', *The Slavonic and East European Review*, Vol. 28, nr. 70, november 1949, p. 192.
- 279 VON STRANTZ, K., 'Der Dreibund und der Reichskanzler', *Germania* IV, mei 1902, p. 451-454, een artikel dat zeer kritisch was voor de triple alliantie, maar waarin de auteur niettemin meende dat Duitsland bij een 'Rückendeckung' van deze twee 'zwakste grootmachten', niet gering moest schatten, maar zijn lot er niet van moest laten afhangen.
- 280 REISMANN-GRONE, TH., 'Zur Wirtschaftspolitik Mitteleuropas', *Germania* VI, maart 1904, p. 338; SCHWEBS, P., 'Die Skandinavien und die germanische Zukunft', *Germania* IV, juli 1902, p. 605
- 281 REISMANN-GRONE, TH., 'Zur Wirtschaftspolitik Mitteleuropas', *Germania* VI, maart 1904, p. 339-340, p. 351.
- 282 PERTHES, J., *Alldeutscher Atlas, bearbeitet von Paul Langhans*, Gotha, 1905 (derde oplage), p. 1.
- 283 Meer bepaald van 'Seestrategischer Natur', die te maken hadden met de bescherming tegen Engelse of Russische aanvallen over zee.
- 284 We bedoelen hier geannexeerd door Rusland, naar het voorbeeld van Finland dat vanaf 1809 deel was gaan uitmaken van Rusland (hoewel het tevoren tot Zweden behoorde). VERNADSKY, G., *A source-book for Russian History from early times to 1917, V. III, Alexander II to the February Revolution*, Londen, 1972, p. 701 e.v. over de inperking van de Finse autonomie.
- 285 SCHWEBS, P., 'Die Skandinavien und die germanische Zukunft', *Germania* IV, juli 1902, p. 597-605.
- 286 *Ibidem*, p. 606.
- 287 Men leze voetnoot (*) aangegeven door de Opstelraad bij *Ibidem*, p. 596.
- 288 REISMANN-GRONE, TH., 'Zur Wirtschaftspolitik Mitteleuropas', *Germania* VI, maart 1904, p. 341-343; p. 351-352; 'Vom mitteleuropäischen Wirtschaftsverein', (*Germania* VI, april 1904, p. 396-400), ging op het ingeslagen pad verder.
- 289 De *Weltpolitik* was bovendien niet alleen een verlengstuk van het *Mitteleuropa*-concept, maar, op zijn beurt, ook een direct gevolg van het agressieve racisme. Hoewel zijn artikel aangaande het zogenaamde 'nationaal karakter' te veralgemenend is, weet J.C. Charlesworth een interessante definitie te formuleren van dit Duits-Germaanse racisme, die hij omschrijft als 'Herrenvolkism', 'Herrenvolkism, or arrogant racism, is usually attributed to Germanic peoples, and is generated by a group of dogmatic anthropologists and anthropogeographers who profess to see Indo-European and Western civilization as the achievement of Nordic strains which have invaded France and northern Italy and have dominated north-western Europe. The political effects of this feeling are cruelty in colonial affairs, an emphasis on military expansion, and a neglect of the political, economic, and social welfare of the working classes at home.', cf. CHARLESWORTH, J.C., 'Character in the Perspective of the Social Sciences', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 370, maart 1967, p. 26.
- 290 Genoemd citaat is een bedenking van de redactie bij LIESEGGANG, E., 'Die Reise Kaiser Wilhelms nach Kopenhagen und das germanische Gemeingefühl', *Germania* V, mei 1903, p. 471. Dr. Erich Liesegang (1860-1931) was directeur van de belangrijke *Nassauischen Landesbibliothek* te Wiesbaden. Hij was bibliothecaris en historicus. Liesegang schreef veel artikels, o.a. over Ernst Moritz Arndt. Hij was overtuigd aanhanger van het *Alldeutscher Verband* en stak dat niet onder stoelen of banken. Liesegang had contacten met de Belgische historicus en Pirenne-leerling Guillaume des Marez die in Duitsland gestudeerd had, (WILS, K., *De omweg van de wetenschap: het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur, (1845-1914)*, Amsterdam, 2005, p. 292) en de gekende Karl Lamprecht, (CHICKERING, R., *Karl Lamprecht: a German academic life (1856-1915)*, New Jersey, 1993, p. 226). In september 1900 had Erich Liesegang Paul Fredericq (namens de Pruisische regering) gevraagd of hij en Kurth ervoor te vinden waren de 'rothen Adler' in ontvangst te nemen. Fredericq, weigerde en de zaak ging niet door. (COPPENS, E.C., 'Bij een brief van Dr. Reismann-Grone - Paul Fredericq en het pangermanisme', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober 1973, kol. 220. In zijn Fredericq-biografie heeft Coppens niet meer herhaald dat Liesegang dit op vraag van de Pruisische regering deed, zie COPPENS, E.C., *Paul Fredericq*, Gent, 1990, p. 184. Vast staat volgens de biograaf dat na 1898 Fredericq afstandelijker stond tegenover het keizerrijk. Haaks op deze vaststelling staat de dromerige bespiegeling van de historicus die in zijn *Schets...* het vertrek van Wilhelm II uit Antwerpen met een Wagneriaans tafereel vergeleken had, zie Hoofdstuk II).
- 291 'Engelse eerloosheden', *Germania* IV, februari 1902, p. 259-264.
- 292 De reiziger en publicist Wilhelm Vallentin (1862-1913) valt nog het beste te beschrijven als een soort nationalistische Cees Noteboom. Vallentin schreef over Latijns Amerika en de Duitse aanwezigheid aldaar. Hij engageerde zich zwaar voor de zaak van de Boeren in Zuid-Afrika, waarover hij verschillende werken schreef die zich kenmerkten door een scherpe anti-Engelse toon, o.a. *England und die Buren*, (Berlijn, 1899), *Die Geschichte der Süd-Afrikanischen Republik* (Berlijn, 2de uitgave 1902). *Der Burenkrieg* (Wald-Gödingen, 1903). Het werden bestsellers. Hij onderhield goede contacten met de Zuid-Afrikanen en verbleef daar gedurende een gedeelte van de oorlog. Berucht was zijn wijd verspreid pamflet *Hummen in Südafrika* (1902) waarin hij de Britse oorlogsmisdaden aanklaagde. In Duitsland gold hij als de kenner van de Boerenrepublieken. Vallentin werkte samen met het ADV, KROELL, U., *Die internationale Buren-Agitation 1899-1902. Haltung der Öffentlichkeit und Agitation zugunsten des Buren in Deutschland, Frankreich un den Niederlanden während des Burenkrieges*, Münster 1973, *passim*.
- 293 'Das 'humane' England - Betrachtungen über englische Politik und Kriegsführung in Süd-Afrika' von

- Dr. W. VALLENTIN (*Fortsetzung*), *Germania IV*, augustus 1902, p. 663-671.
- 294 Bruno Weyer (1857-1936) was Kapitein (militaire graad: *Korvettenkapitän*) in de keizerlijke marine. Weyer was een kennis van Reismann-Grone. Hij de militaire dienst verlaten om zich te engageren bij het *Flottenverein* (hij stond hoogstwaarschijnlijk op de *payroll* van het *Reichsmarineamt*) en het ADV. Weyer was een goed spreker en zeer populair in het conservatieve Duitsland. Hij gaf het *Taschenbuch der deutschen Kriegsflotte* (München, 1900) uit, met een oplage van 50.000 stuks en talrijke herdrukken. Als men over de vloot iets moest weten, greep men naar de 'Weyers'. Het boekje wordt trouwens nog steeds herdrukt als naslagwerk voor marinieliefhebbers, BONHARD, O., *Geschichte des Alldeutschen Verbandes*, Leipzig, 1920, p. 107.; ELEY, G., *Reshaping the German right*, New Haven/Londen, 1980, p. 70.
- 295 WEYER, B., 'Kann Grossbritannien seine heutige Übermacht zur See dauernd behaupten?', *Germania IV*, juli 1902, p. 612-622.
- 296 Dat verklaart natuurlijk de interesse van Zuid-Afrika die minstens even *völkisch* als koloniaal was. Gerstenhauer had al opgemerkt dat naast Nederlanders, Vlamingen, Oostenrijkers en Duitstalige Zwitsers ook de Boeren Duitsers waren.
- 297 'Deutsche Kolonialpolitik', overname van een bijdrage van Carl Peters in de *Finanz-Chronik, Germania VII*, mei 1905, p. 676-679; vgl. voor de werkelijke situatie SMITH, W.D., *The German Colonial Empire*, Chapel Hill, 1978, p. 45-47; p. 183-187.
- 298 Conrad Bornhak (1861- 1944), was rechter en prof.dr. aan de juridische faculteit van de universiteit te Berlijn (gespecialiseerd in staatsrecht). In 1917 zou hij nog van zich laten horen met zijn pamflet *Belgiens Vergangenheit und Zukunft* (Berlijn, 1917) waarin hij pleitte voor een aansluiting van België en Polen bij Duitsland. Na 1933 werd hij een overtuigde nazi. In 1939 herinnerde bracht hij in herinnering dat hij een oude, bijna «prehistorische» nationaalsocialist was, die de opvattingen van het nationaal-socialisme huldigde *alvorens* er een nationaal-socialistische partij bestond (zie VON LOSCH, A.M., *Der nackte Geist. Die Juristische Fakultät der Berliner Universität im Umbruch von 1933*, Tübingen, 1999, p. 301-302). Bornhak was dus naar alle waarschijnlijkheid geen onbekende voor de Alduitsers.
- 299 BORNHAK, K., 'Die deutsche Politik und die Buren', *Germania IV*, juli 1902, p. 579. Meerbepaald trok de auteur van leer tegen Reismann-Grone: 'Das Juni-Heft der Germania enthält einen Aufsatz 'Epilog zum Burenkrieg' [Germania IV, juni 1902, p. 516-539] von Dr. Reismann-Grone, der, soweit er zu einer vernichtenden Verurteilung der deutschen Politik in der Burenfrage gelangt, nicht ohne Widerspruch bleiben darf.
- 300 BORNHAK, K., 'Die deutsche Politik und die Buren', *Germania IV*, juli 1902, p. 579-582. en meteen erop volgend 'Entgegnung von Dr. Reismann-Grone', *Ibidem*, p. 583-585.
- 301 BORNHAK, K., 'Die deutsche Politik und die Buren', *Germania IV*, juli 1902, p. 579-581; 'Entgegnung von Dr. Reismann-Grone', *Ibidem*, p. 583-585; Van Von Strantz kreeg Bornhak de wind van voren. VON STRANTZ, K., 'Die deutsche Politik und die Buren - Eine Wiederlegung', *Germania IV*, augustus 1902, p. 643-645; p. 647.
- 302 Zo stond in het doorlopend artikel geschreven dat het ANV inzoverre de organisatie het Germaans bewustzijn opwekte 'gewis' de volle steun van een maandblad als *Germania* waard was en verkreeg. Het artikel (in 'wij' vorm) besprak op uiterst kritische wijze een brief van het ANV, 'Groot-Nederland of Klein-Holland', *Germania VII*, juli 1905, p. 375-378.
- 303 'Groot-Nederland of Klein-Holland', *Germania VII*, juli 1905, p. 378. Vreemd genoeg liet de redactie toe dat dit soort stukken samen met artikels die eerder een lofzang op de Duits-Belgische betrekkingen verschenen (en in zekere zin ook op België, dat 'sedert 1830' een enorme sprong voorwaarts gemaakt had (minder analfabeten, beter onderwijs, betere materiële ontwikkeling, verbetering landbouw en toename steenkolenproductie), 'Die Feier der 75-jährigen Unabhängigkeit in Belgien', waarin evenwel ook geschreven stond dat het bevredigend was te vernemen dat de Belgen bij de op til zijnde jubeldagen de naties waaraan ze hun onafhankelijkheid te danken hadden niet vergaten. In voetnoot stond daar echter bij: 'Für kleinere Staaten hat aber die Unabhängigkeit, besonders bei kriegerischen Verwicklungen, auch ihre Schattenseiten; sie tun daher gut daran, sich schon in Friedenszeiten durch Schutz- und Trutzbündnisse mit mächtigen Nachbarn [lees: Duitsland] zu sichern' (*Germania VII*, juni 1905, p. 447-450).
- 304 Dr. Harald Graevell van Jostenooode, «Das Ariertum und seine Feinde», *Ostara, Bücherei der Blondes*, nr. 25, juli 1908, p. 3-16. Graevell had zich in zijn artikel trouwens het idee van *Germania*-medewerker Woltmann, dat alle kerkvorsten en -hervormers 'reine Germanen' waren, verdedigd (p. 5); het bestaan van het zuivere Germanendom als cultuurscheppende kracht had Woltmann ook al in *Germania* verdedigd). Opmerkelijk is ook p. 2: 'Schriften von Dr. Harald Graevell von Jostenooode', waar we in de literatuurlijst als eerste twee boeken werken van Graevell die over de Vlaamse Beweging gaan (*Klassisch oder Volkstümlich? en Die Vlämische Bewegung...*) die we vroeger bespraken, terugvinden.
- 305 LANZ-LIEBENFELS, J., 'Urheimat und Urgeschichte der Blondes heroischer Rasse', *Ostara, Bücherei der Blondes*, s.d., nr. 50, p. 1-17.
- 306 GOODRICK-CLARKE, N., *The occult roots of Nazism: secret Aryan cults and their influence on Nazi ideology: the Ariosophists of Austria and Germany (1890-1935)*, New York, 2005, p. 57-58.
- 307 TOLLEBEEK, J., VANPAEMEL, G., WILS, K. (red.), 'Degeneratie, moderniteit en culturele verandering: een Belgisch perspectief' in: TOLLEBEEK, J., VANPAEMEL, G., WILS, K. (red.), *Degeneratie in België (1860-1940) Een geschiedenis van ideeën en praktijken*, Leuven, 2003, p. 299-311. Het werk dat baanbrekend was in deze 'wetenschapstak' was MOREL, B.A., *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles, et morales de l'espece humaine et des causes qui produisent ces variétés malades*, Paris, 1857. Zie ook NORDAU, M., *Entartung*, Berlijn, 1892-3. (2 Volumes), LOMBROSO, C., *L' uomo delinquente : studiato in rapporto alla antropologia, alla medicina legale ed alle discipline carcerarie; con incisioni*, Milaan, 1876 en van dezelfde auteur *L'Uomo di genio in rapporto alla psichiatria, alla storia ed all'estetica. 5a edizione del 'Genio e follia'*, Turijn, 1888.
- 308 SAERENS, L., *Vreemdelingen in een wereldstad : een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000, p. 97.
- 309 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 24-25.
- 310 Zie van deze auteur *inter alia* VAN DER WEGHE, F., 'De Duitse dichter Lenau (1802-1850), ter gelegenheid van de honderdjarige vernieuwing van zijn geboortedag', *Germania V*, december 1902, p. 146-160 en *Op. Cit.*, januari 1903, p. 228-235.
- 311 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 257.
- 312 In een werk van hem uit 1905 zou hij daar overigens nog op terugkomen. België schilderde hij daarin af als een onnatuurlijke staat. Voor Nederland bleef het maar afwachten of dat koninkrijk zijn zelfstandigheid kon bewaren. Die werd overigens, zo Hasse, niet door Duitsland maar wel door de *Entente* bedreigd. In zijn boek verwees hij overigens expliciet naar het tijdschrift *Germania*, wanneer hij het had over de bevolkingssamenstelling van België, HASSE, E., *Deutsche Politik, Erster Band: Heimatpolitik*, München, 1905, p.89-92. Voor de verwijzing naar *Germania*, zie *Ibidem*, p. 89-90 (*) in voetnoot.
- 313 De geograaf sprak met een zichtbare minachting over «Kleinstaaterei»: «Sie [die Kleinstaaten] entbehren der kräftigen Nahrung grosser natürlicher Vorteile, versumpfen in ärmlicher Selbstgenügsamkeit. Unsere Kleinstaaten [België, Nederland en Denemarken] haben unsere Ströme und Küsten lahmgelegt und das hat die mehr als alles unmöglich gemacht», RATZEL, F., *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, (2de druk), Leipzig, 1903, p. 400-401.
- 314 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 289-296. M.b.t de "naslept" van *Germania*, zie onder andere GANDAVUS, A., *Le flamingantisme et l'Allemagne*, sl., s.d., p. 5-12 en inzonderheid p. 7. Gandavus bestreed de vervaamsing van de universiteit van Gent. We lezen we dat *Germania* het meest duidelijke bewijs was van de innigheid die flaminganten met pangermanisten verbond. *Germania* was volgens het vlugschrift in 1880 in Brussel gesticht (wat niet klopte). Een passage uit een artikel uit een reeks van Omer Wattez - nochtans geen activist - uit 1900 ('In en om de Vlaamse Beweging') werd opgerakeld en daar was dan vetjes in aangeduid dat 'We Vlamingen dus Germanen zijn'. H.F. Blunck zou in 1915 nogmaals de démarche van Brans ('Gij Broeders uit het Oosten') in herinnering brengen, daarbij ook verwijzend naar Hansens Aldietserij. Ook Hiel, Van Oye en Rodenbach kregen een ereplaats toebedeeld. En had Haller von Ziegesar in 1892 al niet gezegd: 'Naar Oostland willen wy varen! Uit Vlaanderenland ten verren strand en roemmend onze stemmen paren, by die der dichten broederscharenn ten feest gestroomd naar Helgoland?', BLUNCK, H.F., *Belgien und die niederdeutsche Frage*, Jena, 1915, p. 10-18 Domela Nieuwenhuis zag het zo: 'Heel Vlaanderen mischien met uitzondering van de oosthoek van Brabant, en met terzijdestelling van de zeer verbiterde aristocratie, plutocratie en hun talrijke ahangelingen voelt zonder erover te redeneren, een onbewuste Algermaansheid en de Duitsers voelen hetzelfde. Zij voelen zich thuis in Vlaanderen, vreemd in Walenland. Bewuste Algermaansheid bestond er ook in de hierboven aangeduide niet bijzonder Duitse betekenis, een Algermaansheid, die zich in Vlaanderen uitprak bij monde van de Fransschrijvende De Lavaley, en Van der Kinderen en van echt Vlaamse mannen als De Ceuleneer, Pol de Mont, Jossou, Obrie, Watez, Jullius Sabbe, J. De Vriendt, Prayon van Zuylen, Haller en anderen o.a. in het tijdschrift "Germania" - een algermaansheid die in alle Germaanse landen leeft', DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Vlaanderen bevrijd van allen zuidelijken dwang*, Amsterdam, 1915, p. 36-37. In een speciale Vlaanderen-editie van de Norddeutsche Monatshefte

(augustus 1916) werd de hele *Germania*-episode in herinnering gebracht. Er werd herinnerd aan de *Alldeutsche Verbandstag* van 1898 waar erop gewezen werd dat het *Alldeutscher Verband* enkel *völkische*, maar geen politieke doeleinden nastreefde. Op dat standpunt, zo schreef de auteur, was het ADV sedert 1894 tot op het moment van dat schrijven gebleven. Verwezen werd ook naar de werken van Fritz Bley en, natuurlijk, naar de stichting van het maandblad *Germania* in 1897 (sic). Er werd niet verholen wie de stichters waren: 'de leiders' van het ADV. En alle leiders van alle Vlaamse partijen hadden het ondersteund en geleid (sic!). *Germania* had de gewenste samenwerking tussen de Duitse en de Vlaamse cultuur hersteld. Wel verweet de schrijver de Duitse regering afwijzendheid, 'Deutsche Kulturpolitik', *Norddeutsche Monatshefte*, jg. 3, 1916, p. 401-403. Muchau stelde dan weer in 1918 dat de bevrijding van de Vlamingen van de 'Duitse vrienden' kwam. Alleen van die staat kon hulp komen tegen de opdringerige *Französlinge*. Een begin daarvan was al gemaakt met de oprichting van het Vlaams-Duitse tijdschrift *Germania* in 1897 (sic). De meeste Duitse medewerkers van dat tijdschrift, zo Muchau, stonden ook vandaag (in 1918) nog in contact met de Vlamingen. Het zou langs Vlaamse kant makkelijk zijn om de groep van personen, die eertijds rondom *Germania* verzameld hadden, opnieuw te organiseren. Belangrijk daarbij is dat het om werkelijk leidende personen, vertegenwoordigers van alle strekkingen en partijen ging. 'Ich entnehme diesen Bericht einer Vereinschrift die für die engere Verbindung der Deutschen und Vlamen zu werben bemüht ist', zo stelde hij nog. Zie MUCHAU, H., *Die Befreiung der belgischen Vlamen vom französischen Joch, ein Ehrenpflicht des deutschen Volkes - Ein Weckruf an das deutsche Gewissen im Anschluß an den Beweis der germanischen Abkunft der Belgier zu Cäsars Zeit*, Darmstadt, 1918, p. 17 en voetnoot (3) daar, zie MUCHAU, H., *Die Befreiung der belgischen Vlamen vom französischen Joch, ein Ehrenpflicht des deutschen Volkes - Ein Weckruf an das deutsche Gewissen im Anschluß an den Beweis der germanischen Abkunft der Belgier zu Cäsars Zeit*, Darmstadt, 1918, p. 17 en voetnoot (3) daar.

Hoofdstuk 4

- 1 VON DER LANCKEN WAKENITZ, O., *Meine Dreissig Dienstjahre (1888-1918)*, Potsdam-Paris-Brussel-Berlijn, 1931, p. 212.
- 2 RUDIGER, *Suprême espoir allemand de domination en Belgique, d'après des documents de la 'Section Politique' du Gouvernement Général du Grand Quartier Général allemand et de la IVème Armée allemande*, Brussel, 1921, p. 8-9.
- 3 RUDIGER, *Op. Cit.*, Brussel, 1921, p. 10-11; p. 13.
- 4 VON DER LANCKEN WAKENITZ, O., *Op. Cit.*, p. 213.
- 5 Wij verwijzen naar Bijlage 1 voor een bondige studie over de causaliteit van de Eerste Wereldoorlog.
- 6 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg 1969, p. 24-26.
- 7 DAVIDSON, E., *The Making of Adolf Hitler, The Birth and Rise of Nazism*, Missouri, 1997, p. 70-71.
- 8 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 20.; DE SCHAEPRDRIJVER, S., *De Groote oorlog, Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 2008, p. 94-95.
- 9 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Leipzig, 1961, p. 102 e.v.
- 10 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 12.
- 11 ZUCKERMAN, L., *De Verkrachting van België, - het verzwegene verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 35-36; HORNE, J., KRAMER, A., *German war atrocities, 1914, a history of denial*, New Haven-Londen, 2001, p. 115. *Ibidem*, p. 89-225.
- 12 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 21.
- 13 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 132-134.
- 14 VOS, L., GODDEERIS, I., *De Strijd van de Witte Adelaar*, Leuven, 2005, p. 246, JARAUSCH, K.H., *Op. Cit.*, p. 407-423 een vergelijking tussen *Polen- en Flamenpolitik*.
- 15 FISCHER, F., *Op. Cit.*, p. 132-177.
- 16 De figuur en (wisselende) houding van Bethmann-Hollweg werd door de Duitse historicus Völker Ullrich op een zeer fraaie manier geschetst: « *Nicht hegemoniale Eroberungssucht leitete diese Politik, auch nicht eine kalt berechnete sozialimperialistische Krisenstrategie, sondern ein merkwürdiges Gemisch aus übertriebenen Befürchtungen, irrationalen Erwartungen und dilettantischen Fehllechnungen.* », ULLRICH, V., *Als der Thron ins Wanken kam. Das Ende des Hohenzollernreiches (1890-1918)*,

- Bremen, 1993, p. 109.
- 17 FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 758-759; Ook de inboorlingen van de Britse en Franse kolonies dienden tot een opstand aangezet te worden tegen hun koloniale heersers. Bethmann-Hollweg scheen bijzonder geïnteresseerd te zijn in de 'bevrijding' van de volkeren die onder het 'tsaristische juk' gebogen gingen. Hij riep op tot een terugdringen van het 'Russische despotisme' tot aan Moskou. Berlijn smeedt met hopen geld om Baltische baronnen, Finnen, Oekraïners, joden en Kaukasische nationaliteiten - in het geheim - het hof te maken, cf. ook JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 187.
  - 18 CLASS, H., *Wider dem Strom*, Leipzig, 1932, p. 321-322.
  - 19 Het *Denkschrift* vonden we terug in de bronnenpublicatie OPITZ, R., *Europastrategien des deutschen Kapitals (1900-1945)*, Keulen, 1977, p. 226-261 waar het in zijn integraliteit in afgedrukt staat.
  - 20 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Leipzig, 1961, p. 114-115.
  - 21 Cf. ook MÜLLER, T., *Imaginerter Westen, Das Konzept des «deutschen Westraums» im völkischen Diskurs zwischen Politischer Romantik und Nationalsozialismus*, Bielefeld, 2009, p. 154-156. cf. DOLDERER, W., *Op. Cit.*, 84-85.
  - 22 REISMANN-GRONE, TH., *Der Erdenkrieg und die Alldeutschen*, Mülheim, 1919, p. 99.
  - 23 Nochtans heeft Theodor Reismann-Grone na de oorlog volledig brandhout gemaakt van de *Kriegsziele* van «Herr Claß». In zijn analyse van het de *Kriegsziele* schreef hij dat het enige wat waard was om voor te vechten het *Deutschum* in Oostenrijk was. Reismann ging hier wel erg vluchtig over de Vlaamse zaak heen: «*die Befreiung der Vlamen vom französischen Joch, unter dem sie als Volk stierben, wäre ein guter Schlachtruf gewesen, wenn dafür das deutsche Volk vorher Jahrzehnte begeistert worden wäre; die meisten Deutschen hatten aber von den Vlamen überhaupt keine Ahnung.*» Reismann-Grone verweet Claß enerzijds de vergroting van (het door hem gehate) Oostenrijk en anderzijds het feit dat die laatste voor Duitsland minimale oorlogsdoeleinden vooropstelde. De Baltische provincies, wat grenscorrecties bij Metz en een «bevrijding» van de Vlamingen ... in Frankrijk. «*Unter solchen Umständen ist es natürlich nicht anders möglich, als daß ganz Belgien hineingezogen wird, da die Wallonen sich zwischen uns und die Vlamen schieben.*» Duitsland zou zich zo uitstreken van Calais tot Sint-Petersburg. De kustlijn zou in onderhavig geval in vogelvlucht 2000 km. lang worden, terwijl de Duitse zuidgrens zich over amper 200 km. uitstrekte. In oorlogstijd zou Duitsland zich niet kunnen verdedigen en de «*nichtdeutsche*» gebieden waren bovendien ongeschikt voor incorporatie in het Rijk, *Ibidem*, p. 100-105. Een nadere bestudering van de *Kriegsziele* van Claß, toont aan die in het westen weldegelijk zowel de Nederlanden wilde annexeren als een etnische politiek wenste te voeren. Het lijkt er dan ook sterk op dat Reismann-Grone achteraf Claß bewust in een slecht daglicht heeft willen plaatsen om redenen van meer persoonlijke aard. We herinneren er aan dat hij de *Verbandsleiter* in 1912 al een zwakkeling genoemd had (zie Hoofdstuk IV). Zijn biograaf, Stefan Frech, treedt overigens deze mening bij: «*Im Grunde war es vor allem die Selbstherrlichkeit Reismann-Grones und sein alter Richtungsstreit mit Claß, die ihn zum Gegner dieser Kriegsziele machte.*» Medio-september 1914 stuurde Reismann dan maar zijn eigen *Kriegsziele* naar de *Verbandsführung*, waarbij het duidelijk mag zijn dat hij uit was op een open conflict met de voorzitter. Typerend daarvoor is zijn schrijven d.d. 17 oktober 1914 aan het *Deutsche Ostmarkenverein*, met daarin de mededeling dat Claß een onafhankelijk koninkrijk Polen wilde herstellen. Van verzoening wilde hij niet weten en uiteindelijk maakte hij op 20 maart 1915 zijn terugtreden uit het ADV aan de leiding bekend, FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 218-221. Het *Alldeutscher Verband* had trouwens in 1908 de gedachte aan een alliantie met Rusland verworpen en een oorlog met dat land in het vooruitzicht gesteld, HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 158. Dit gegeven verklaart naar ons aanvoelen mede de groeiende onvrede van Bismarckiaan Reismann-Grone met het *Verband*.
  - 24 Dat Reismann-Grone dus al op 24 september 1914 uitpakte met antibelgische artikelen, zoals het voorpagina-artikel van de *Reinisch-Westfälische Zeitung* onder de titel 'Der Mephisto Belgiens' (dat was Charles de Broqueville een 'geboren Fransman' (sic) en de uitgesproken vijand der Vlamingen, die zich verzette tegen de vervlaamsing van de Gentse hogeschool. Hij voerde geen nationale politiek, maar een Franse e.d.m.) hoeft dus geenszins te verwonderen (voor de verwijzing naar het dagblad-artikel zie BUNING, L., 'Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4-5 juli-oktober 1975, kol. 223).
  - 25 FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 224-225, maar op te merken valt wel dat de auteur niet vertrouwd is met de Vlaamse Beweging: zo meent hij bijv. dat het gros van de Vlaamse Beweging vóór 1914 een federaal België nastreefde en ook de keuze van de werken aangaande de V.B. is gedateerd. De auteur gebruikt anno 2009 nog steeds de EVB uit 1973/5 of is beperkt in zijn secundaire literatuur. Frech raadpleegt niet de licentiatsverhandeling van Bruno De Corte (maar wel het oudere artikel van Lammert Bu-

- ning uit *Wetenschappelijke Tijdingen*). Cf. Het voetnotenapparaat van de auteur, *Ibidem*, p. 151].
- 26 VON GERLACH, H., *Von Links nach Rechts*, Zürich, 1937, p. 235. In het *Jenaer Volksblatt*, waar Haekkel in de maand augustus 1914 een aantal stukken publiceerde (zie bijv. HAECKEL, E., 'Englands Blutschuld am Weltkrieg', *Jenaer Volksblatt*, 14 augustus 1914, p. 1), vonden we een opmerkelijk artikel terug, daterende van 13 augustus 1914. De voorpagina was die dag gevuld met een hoofdartikel over de 'Belgische Greuel', maar interessanter voor dit onderzoek is het schrijven in de rechterkolom. De inwoners van België waren volgens het blad verdeeld in 'germanische Flamen' en 'romantische Wallonen'. 'In der flämischen [Einwohnerschaft] [überwiegt] das Niederländisch-Germanische [Element]'. Het Frans domineerde en volgens het dagblad waren de Vlamingen zonder rechten in hun nationaliteit. 'Die Französierung des Belgentums ist ein Erfolg der französischen Politik, ein Vorläufer zur Aneignung des Belgenreiches, die früher oder später doch erfolgt wäre'. De Vlamingen stonden welwillender tegenover Duitsland. Had in 1910 de toespraak van de keizer bij hen geen grote begeestering opgewekt? zie 'Belgische Nationalität und Sprache', *Jenaer Volksblatt*, 13 augustus 1914, p. 1. Het blad was het lokale orgaan van de *Fortschrittlichen Volkspartei*, een in 1910 gestichte links-liberale partij. De sterke man in de partij was Friedrich Naumann, de grote theoreticus van het *Mitteuropa*-concept tijdens Wereldoorlog I, HETTLING, M., *Politische Bürgerlichkeit: Der Bürger zwischen Individualität und Vergesellschaftung in Deutschland und der Schweiz von 1860 bis 1918.*, Göttingen, 1999 p. 202 e.v.
- 27 VON TIRPITZ, A., *Politische Dokumente, II*, Hamburg, 1926, p. 62.
- 28 WILS, L., *Honderd Jaar Vlaamse Beweging - II, Geschiedenis van het Davidsfonds 1914 tot 1936*, Leuven, 1985, p. 23.
- 29 De persoonlijke assistent van de kanselier, Riezler, noteerde midden-augustus dat minister van buitenlandse zaken Jagow België wilde verdelen. Ze hadden de kaart bestudeerd. Het voorstel lag op tafel om een corridor van Antwerpen naar Duitsland te creëren. Het Waalse gedeelte zou blijven bestaan als een klein en zwak land, liefst niet geallieerd met Frankrijk. De militaire vastbeslotenheid noopte Bethmann ertoe om een verdelingsplan tussen Nederland, Frankrijk en Duitsland voor te stellen. Men kan zich afvragen in welke mate een *Flamenpolitik* te Berlijn toen al niet als een instrument gezien werd om een dergelijke visie door te duwen. Op het einde van augustus waren de manifesten van *Alldeutschen* wijdverspreid. Op 21 augustus 1914 opperde Riezler een indirecte heerschappij van Duitsland, via vazalstaten. Hij uitte kritiek op het verdelingsplan van België tussen Frankrijk en Duitsland van de kanselier. Beter ware het, volgens hem, om Frans-Vlaanderen en België - minus Luik, een stuk van Limburg dat naar Nederland zou gaan en de zuidelijke hoek van België, allemaal gebieden die tussen Luxemburg en Pruisen verdeeld moesten worden - als protectoraat in een alliantie bij Duitsland te voegen. Riezler meende ook dat Duitsland Nederland enkel kon krijgen, indien het de vrijheid van dat land respecteerde. Dat zou kunnen door een offensieve en defensieve alliantie met Nederland, het geven van economische voordelen aan dat koninkrijk en koloniale reciprociteit, JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 192-194. Na de Marneslag (9-12 september 1914, er was op dat moment al wel een Flamenpolitik aan de gang) zou Bethmann vrede hebben willen sluiten. Wallonië zou aan Frankrijk afgestaan worden, HAAG, H., *Charles de Brocqueville, Ministre d'Etat, et les luttes pour le pouvoir (1910-1940)*, Brussel, 1990, p. 262. Dit plan lijkt sterk op dat van augustus - met die bedenking dat de compensaties voor Frankrijk groter waren (de Marneslag was dan ook door Duitsland verloren). Deze continuïteit suggereert een nog grotere continuïteit in de Duitse oorlogsdoelinden: de vernietiging van België zou dan al in augustus gepland zijn, en door het stijgen van de *alldeutsche* druk in september de definitieve Duitse zienswijze worden.
- 30 Zie TIRPITZ, A., *Mémoires du Grand-Admiral von Tirpitz*, Parijs, 1930, p. 459-460. De memoires van Tirpitz bevatten een zeer interessant deel persoonlijke aantekeningen, die de Grootadmiraal tijdens de oorlog neerschreef. Ze geven zijn gedachten weer vanaf 18 augustus 1914 tot 27 augustus 1915 (*Ibidem*, 'Appendices', p. 459-582).
- 31 FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 760-762.
- 32 *Ibidem*, p. 746 en voetnoot 21 (a) aldaar.
- 33 JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 188.
- 34 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 31-32. Op 9 augustus 1914 wees ons land verontwaardigd een verzoeningsvoorstel dat uit Berlijn was gearriveerd af. Daarin werd betreurd dat het tot zoveel bloedvergieten gekomen was (door het Belgische verzet) en werd aan koning en regering verzocht om zich alsnog bij de Duitse overmacht neer te leggen. Het Belgisch leger had, zo hette het, zijn moed wel bewezen, DE SCHAEPELDRIJVER, S., *De Groot Oorlog*, Amsterdam, 2008, p. 72.
- 35 JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 198.
- 36 FISCHER, F., *Krieg ...*, p. 740-743.
- 37 FISCHER, F., *Griff Nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 744-746.
- 38 JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 184
- 39 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 111-112; p. 120; en van dezelfde auteur *Krieg der Illusionen*, Leipzig, 1969, p. 767-769. Wie de Duitse manoeuvres al zeer vroeg - begin oktober 1914 - (tenminste ten dele) doorhad was Lord Curzon, de oud-onderkoning van Indië en latere minister van Buitenlandse Zaken van het Verenigd Koninkrijk. Een Reuters-bericht uit Londen, gepubliceerd in de Nederlandse pers, maakte dat duidelijk: 'Lord Curzon zei in een rede te Harrow, dat de inname van Antwerpen een weloverwogen deel uitmaakte van het Duitse oorlogsplan. Duitsland wilde Nederland dwingen hetzij door directe dwang, of anders indirect, om zijn wil te volgen. Het zou dan, tenzij wij ons deden gelden en zijn plannen vrijgelden, zich verder geheel wijden aan zijn groot doel, de vernietiging van Engeland' (Londen, 12 oktober, R.[euters]) (zie bijvoorbeeld 'de oorlog', *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 13 oktober 1914, p. 2)
- 40 Het onderzoek van Antoon Vrints heeft aangetoond dat er contacten waren tussen beide heren. Op 16 april 1915 ontmoette Domela voor het eerst de *alldeutsche* dominee Showalter, waarmee hij sedert maart van dat jaar in contact stond. Domela noemde Showalter «dr. Kuypers vriend» en zei dat hij bij hem door Kuypers aanbevolen was. Showalter moet tussen 15 en 24 november 1914 in Antwerpen aangekomen zijn. Zijn functie was *Gouvernementspfarrer für die Provinz Antwerpen*. In zijn jeugd had hij in Utrecht gestudeerd, hij sprak vloeiend Nederlands en had belangstelling voor Nederland, Vlaanderen en de Boeren. Vrints verhaalt hoe Showalter in 1898 «medelijden» had met de Vlamingen. Die beschikten immers niet over een Duitse staat. Hij vertaalde Conscience's Leeuw van Vlaanderen en «spande Conscience duidelijk voor een anti-Belgisch karretje (anno 1898 !)', aldus de auteur. Het uitroepeten verradt dat Vrints niet op de hoogte is van de *alldeutsche* activiteiten in de 19de eeuw, ondanks het feit dat hij de rol van Gerstenhauer (die mee aan de basis lag van het tijdschrift en erin publiceerde) bespreekt. Vrints zegt ook niets over *Germania*. We menen dat Vrints de zaak correct analyseert wanneer hij opmerkt dat Showalter zich vrijwillig opgegeven had om naar België te komen. In 1916 kwam Showalter in conflict met de *Politische Abteilung*, hij had toen het vaderschap van de *Flamenpolitik* opgeëist, VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 47-51.
- 41 Het liberale Kabinet-De Meester bleef maar een beperkte periode aan de macht (1905-1908). Daarna volgde het christelijke Kabinet-Heemskerck (1908-1909 en 1909-1913). Van 1913-1918 was het (extraparlamentaire) liberale Kabinet-Cort Van der Linden aan de macht, OUD, P.J., *Op. Cit.*, p. 191-223.
- 42 Er waren wel meer verplichtingen die Nederland in die dagen niet nakam: was ook Nederland geen mede-garant van de Luxemburgse neutraliteit (1867)?, PEETERS, F., 'De zomer van 1914', *Vrij Nederland*, 11 augustus 1984, p. 10-11). cf. MOEYES, P., *Buiten Schot - Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)*, Amsterdam/Antwerpen, 2001, p. 83.
- 43 BUNING, L., 'Van Vessem en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 33, nr. 1, januari-februari 1974, kol. 1-2; SMIT, C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, deel 2, Groningen, 1972, p. 133. GIJLSWILT, T.W., 'Neutraliteit en afhankelijkheid - De Nederlands-Duitse politieke betrekkingen tijdens de Eerste Wereldoorlog' in: BOTERMAN, F.W., VOGEL, M. (red.), *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur*, Hilversum, 2003, p. 22-23. Volgens de auteur hadden zowel het Verenigd Koninkrijk als Duitsland belang bij de Nederlandse neutraliteit. in de Duitse invloedssfeer zou raken. Daarbij speelden economische en culturele banden een belangrijke rol. Cf. Ook WILS, L., 'Taal, cultuur en politiek', 'De politieke Groot-Nederlandse beweging', *Colloquium Neerlandicum*, 16 (2006), p. 460.
- 44 Soms ook niet, integendeel zelfs. Zo meldde *L'Indépendance Belge* van 3 oktober 1914 (verschijnend te Oostende) het bericht- onder voorbehoud weliswaar - dat de Duitsers in Borkel het Nederlandse territorium overschreden hadden. Een gevecht, waarbij twee Nederlandse officieren en 34 Duitsers zouden gedood zijn, had zozegzegd plaatsgegrepen, «Hollanden», *L'Indépendance Belge*, 3 oktober 1914, p. 1.
- 45 «Bevestigingen van deze zegepraal», *De Nieuwe Gazet*, 7 augustus 1914, p. 1.
- 46 'De verschrikkingen van de oorlog', *De Nieuwe Koerier (Maas- en Roerbode)*, 8 augustus 1914, p. 1; een gelijkaardig bericht uit hetzelfde blad is getiteld 'burgers en vijandelijke soldaten', 10 augustus 1914, p. 1.
- 47 'Een waarschuwend voorbeeld', *De Nieuwe Koerier*, 10 augustus 1914, p. 1.
- 48 'Stemmen uit de pers', *Limburg's Belang*, 14 augustus 1914, p. 1.

49 'De francitireurs legende', *Ibidem*, 5 september 1914, p. 1-2.
 50 Pas op 8 augustus 1914, toen de stad Luik in Duitse handen gevallen was, sprak de *Nieuwe Koerier* van een 'opluchting': zolang de Duitsers om Luik immers niet over voldoende bewegingsruimte in België beschikten, bleef er gevaar voor een doortocht door Nederland, 'De oorlog in Europa', *De Nieuwe Koerier*, 8 augustus 1914, p. 1.
 51 'De oorlog in Europa', *Ibidem*, 20 augustus 1914, p. 1.
 52 Zie PEETERS, F., 'De zomer van 1914', *Vrij Nederland*, 11 augustus 1984, p. 5; p. 15-16; 'Door oorlogsgeruchten opgeschrikt', *De Nieuwe Koerier*, Tweede Blad, 29 augustus 1914, p. 1.
 53 'Volle kerken-lege hoofden?', *De Gelderlander*, 25 augustus 1914, p. 1.
 54 'Katholieke journalistiek' (gedeeltelijke overname uit het *Katholiek Sociaal Weekblad*), *Limburg's Belang*, 14 augustus 1914, p. 1.
 55 'Das belgische Wappen', *Kladderadatsch*, nr. 34, *Erstes Beiblatt*, Berlijn, 23 augustus 1914, p. 2.
 56 «Door oorloggeruchten opgeschrikt» (overname uit *De Tijd*), *De Nieuwe Koerier* (Tweede Blad), 14 augustus 1914, p. 1.
 57 'Visé', *De Nieuwe Koerier* (overgenomen uit *De Tijd*), 25 augustus 1914, p. 2.
 58 'Over de verwoesting van Leuven en de daar gepleegde Duitse gruweldaden', reportage van L. Mokveld, correspondent van *De Tijd*, *De Tijd* eind augustus (of begin september), 1914, 'online' raadpleegbaar op de zeer interessante website <http://www.wereldoorlog1418.nl>
 59 'Door België', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, , 2 september 1914, p. 2.
 60 DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Uit mijn Oorlogsdagboek*, Den Haag, 1915, p. 40.
 61 «Zeppelin-overval», *Het Centrum*, 26 augustus 1914, p. 1-2.; 'Oorlogstelegrammen', *Het Volk*, 25 augustus 1914, p. 1.; 'Nederland is neutraal' (Officieel schrijven van de Consul der Nederlanden naar de Belgische pers), weergegeven in *Het Centrum*, 27 augustus 1914, p. 4.
 62 «Un avertissement à la Hollande», *La Croix*, 23 augustus 1914, p. 3. Cf. «Leugenberichten in buitenlandse dagbladen», *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 19 augustus 1914, p. 3. Zie ook 'La Belgique oppose à l'Allemagne une résistance héroïque', *Le Matin*, 6 augustus 1914, p. 1.
 63 TAMES, I.M., «Oorlog voor onze gedachten»: oorlog, identiteit en neutraliteit in het Nederlandse publieke debat (1914-1918), Hilversum, 2006 p. 68-70; Het feit dat het hier om Duitse propaganda ging wordt trouwens gestaafd door een bericht uit het *Limburg's Belang* dat stelde dat de kostprijs 3 cent was maar dat *De Toestand* in werkelijkheid gratis verspreid werd, «Pro-Duits», *Limburg's Belang*, 29 augustus 1914, p. 3. Hoewel *De Toestand* zelf niet konden inkijken, vonden we toch een overdruk van het proza dat het blad de das zou omdoen. Het ging om het stuk «Open Brief aan de tegenstanders van Duitsland». Het artikel betoogde dat eeuwige vrede onmogelijk was, dat Duitsland nu de sterkste macht moest doen gelden en, hoewel Duitsland tot nu toe de wil had om vreedzaam aan Engelse zijde in concurrentie te staan met alle volkeren, gold nu: «Wie niet voor ons is, is tegen ons», «Duitse propaganda in Nederland en de Nederlandse pers», *Limburg's Belang*, 31 oktober 1914, p. 2.
 64 'België en Nederland', *De Nieuwe Koerier*, 14 augustus 1914, p. 1. In dit artikel dankten verscheidene Belgen Nederland voor zijn gastvrijheid, cf. ook 'België en Nederland', *Het Centrum*, 4 september 1914, p. 2-3.
 65 'Duitse erkentelijkheid' en 'Een hulde', *De Nieuwe Koerier* (Tweede Blad) van 14 augustus 1914, p. 2. Op 15 augustus 1914 had de Rijkskanselier aan een Deens journalist verklaard dat Duitsland met dankbaarheid de besliste onzijdigheid van de noordelijke landen en Nederland begroette. Het keizerrijk was zelfs bereid met alle middelen die haar ten dienste stonden die onzijdigheid te steunen, 'De Oorlog', *Het Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 20 augustus 1914, p. 1-2.
 66 Voor het schrijven in de *Nieuwe Venlosche Courant*, men leze de brief van ene 'VALUAS' afgedrukt in het *Limburg's Belang* van 29 augustus 1914, p. 3 (rubriek 'Ingezonden stukken').
 67 Een uitstekend voorbeeld daarvan is het artikel «Vom gerechten Kriege und seinen Wirkungen» (*Hochland*, Jg. 12a, München, okt. 1914 - p. 1-13) van de hand van Joseph Mausbach (1861-1931), een uit het Rijnland afkomstige moraaltheoloog, die na Wereldoorlog I nog als *Zentrum*-afgevaardigde in de *Nationalversammlung* van de Weimarrepubliek belandde. In zijn opstel in *Hochland* noemde hij 9 augustus (dag waarop normaal katholieken zouden samenkomen, ware het niet dat er nu oorlog was) een «*Tag des Herrn*». (p. 1-2). Echte liefde moest immers ook smart brengen en straffen om het verdorvene te helen (p. 5). En blijkens zijn geschrift was er voor augustus 1914 heel wat werk aan de winkel en kon de aan de gang zijnde oorlog orde op zaken stellen: 'Wie stark erschüttert war dieser Friede vor dem Kampfe auch im deutschen Gemeinwesen, wie gefährlich bedroht durch revolutionäre Strömungen, soziale Unzufriedenheit, nationale Gegensätze und Reibungen! Und wie rasch hat der Sturmwind des Krieges diese Wetterwolken verjagt, alten Haß und Streit zum Schweigen gebracht!' (p. 8). De vrede was vals en verderfelijke geweest en had in de volksziel heimelijk de laffe liefde voor het

leven, voor een kommerloos bestaan op aarde laten insijpelen (p. 9). Mausbach verdedigde de Duitse aanval op België, daar het natuurrecht volgens hem hoger stond dan het volkerenrecht (p. 7). Over Joseph Mausbach, zie BECKER, W., 'MAUSBACH, JOSEPH', *Kirchenlexikon*, Band V, 1993, kol. 1071-1077. Overigens vonden we ook in het oorlogsdagboek van Domela Nieuwenhuis gelijkaardige toespeelingen terug. Op de trein naar Gent zou een oude, katholieke Fransman hem gezegd hebben diep bedroefd te zijn over Frankrijks afval van God en 's lands diep zedelijk verval. 'Hij had geen hoop voor de einduitslag', aldus Domela, 'en dat deed hem als Frans vaderlander pijn. Heel de oorlog beschouwde hij als een kastijding Gods en zijn gebed was, dat er uit dit lijden een terugkeer van 't Franse volk tot God zou voortvloeien', DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Uit mijn Oorlogsdagboek*, Den Haag, 1915, p. 29-30. Een ander gesprek met een Franse geestelijke lag in dezelfde lijn. 'God zal Frankrijk nog diep vermederen, ons volk, dat de Kerk in het aangezicht geslagen heeft, ons volk, dat haast geen kinderen meer heeft, moet eerst tegen de grond geslagen woorden door de oordelen Gods, vóór dat het zich weer in heerlijkheid opheft als teruggekeerde oudste dochter der kerk', *Ibidem*, p. 54.
 68 In dezelfde lijn lag de verklaring in het *Limburg's Belang* van een in Nederland vertoevende Duitse vrouw. Ze stelde dat Nederland de Duitse vluchtelingen niet uit menslievendheid maar uit plichtsgevoel helpste. De daden van haar vaderland dat een geheel onschuldig land overvallen had, konden niet goedgepraat worden, «Duitslands streven», *Limburg's Belang* (overgenomen uit het *Algemeen Handelsblad*), 14 augustus 1914, p. 1, «De stem van een Duitse», *Limburg's Belang*, 29 augustus 1914, p. 1.
 69 'Aus Großer Zeit', *Deutsche Kriegszeitung 1914, Illustrierte Wochen-Ausgabe herausgegeben vom Berliner Lokal-Anzeiger*, nr. 4, 6 september 1914, p. 6.
 70 'De katholieken en de oorlog', *Het Volk*, 21 augustus 1914, p. 1.
 71 Letterlijk: 'beter 'vrijaf' gegeven werd' Geciteerd in: 'De katholieken en de oorlog', *Het Volk*, 21 augustus 1914, p. 1
 72 'Katholieke journalistiek', *Limburg's Belang*, 14 augustus 1914, p. 1.
 73 Voorbeelden van lezersbrieven zijn te vinden in de rubriek 'Ingezonden stukken' in het *Limburg's Belang* van 14 augustus 1914, p. 3, van 5 september 1914, p. 4 en van 22 augustus 1914, p. 3.; 'De stem van een Frans soldaat', *Het Limburg's Belang*, 29 augustus 1914, p. 1.
 74 WILS, L., *Flamenpolitiek en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 187. Belpaire werd met name geprikkeld door het blad *De Tijd*, een blad dat ze geregeld ontving, BALPAIRE, M.E., *Gestalten in 't Verleden*, Brugge, 1947 p. 187. De memoires werden overigens afgerond in mei 1940 ('tijdens de tweede snode Duitse aanval', *Ibidem*, p. 377)
 75 'Das Geheimnis von Lüttich', *Prager Tagblatt*, 19 augustus 1914, *Morgen-Ausgabe*, p. 1.
 76 'Unsere Truppen in Russland', *Die Neue Zeitung*, (Wenen), 26 augustus 1914, p. 1.
 77 Uit: *Die Neue Zeitung*, 26 augustus 1914, p. 1.
 78 J.G.V., 'Hoe de stemming in Duitsland was', *De Amsterdammer*, 23 augustus 1914, p. 3.
 79 DERKS, J., 'België's Onafhankelijkheid', *De Gelderlander*, 23-24 augustus 1914, p. 1.
 80 'Verschil tussen Walen en Vlamingen', *De Nieuwe Koerier*, Tweede Blad, 22 augustus 1914, p. 3.
 81 Overname uit *De Tijd*, «Buitenland - Algemeen Overzicht», *Het Centrum*, 14 augustus 1914, p. 1.
 82 'De tragiek van een klein volk', *Het Centrum*, 24 augustus 1914, p. 1; 'België's Onafhankelijkheid', *De Gelderlander*, 23-24 augustus 1914, p. 1.
 83 Artikel geciteerd in het stuk 'Het oordeel der Duitsers over Holland', *De Nieuwe Koerier*, Tweede Blad, 29 augustus 1914, p. 2, zie ook 'De Duitsers en Holland', *Nieuwe Gorinchemsche Courant*, 30 augustus 1914, p. 1. *De Nieuwe Koerier* berichtte dan weer in ongunstige termen over het voortbestaan van Luxemburg als onafhankelijke staat, 'In het Groothertogdom Luxemburg', *De Nieuwe Koerier*, 29 augustus 1914, p. 1.
 84 'Het oordeel der Duitsers over Holland', artikel uit *De Tijd*, overgenomen in *De Nieuwe Koerier*, *Tweede Blad*, 29 augustus 1914, p. 2.
 85 BRANS, J., 'De oorsprong van de *Flamenpolitiek* van Bethmann Hollweg', *De Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog...*, Leuven, 1974, p. 26-30. Het probleem hier is natuurlijk dat Brans deze interessante figuren aanhaalde zonder een omkadering te geven (die ons o.a. door de dagbladpers wel gegeven wordt). In 1942 noteerde Jan-Matthijs Brans een negatief oordeel over Martin Spahn. De toenmalige hoofdredacteur van *Volk en Staat* roemde met name Oszwald en Borchling als Duitsers die, naar zijn aanvoelen, klaar zagen in de Germaanse aard van de Vlaamse Beweging. Hij bekleog zich erover dat ondanks de doorgevoerde bestuurlijke scheiding en de vernederlandsing van de universiteit van Gent er nog geen Groot-Germaanse stroming bestond. Martin Spahn sprak zich in 1915 wel uit over de 'Verenigde Europese staten' (SPAHN, M., *Im Kampf um unsere Zukunft*, München-Gladbach, 1915). De Rijksgedachte, aldus Brans, was hem zeker niet vreemd, maar hij wée af in

- liberale inrichting. 'In haar geheel beschouwd, heeft de politieke literatuur uit de wereldoorlog niet veel bijgedragen om het volk te Europees bewustzijn op ons vasteland te versterken. (...) In dat alles ligt ook de verklaring van de mislukking van het activisme als Groot-Germaanse beweging. De activisten hadden voor 1915 geen grootgermaans bewustzijn gekend en vandaar hun eng Vlaamse inzichten tijdens de oorlog zelf, kwam er van Duitse zijde geen enkele stroming om hun politieke bestrevingen van alle belgicistische elementen te zuiveren en om ze in grootgermaanse richting te leiden.', zie BRANS, J., *De Rijksgedachte*, Antwerpen, 1942, p. 163-168. Interessant om weten is dat het artikel dat Brans in 1974 schreef een wetenschappelijkere versie was van de door ons aangestipte passage in zijn boek uit 1942.
- 86 'Nederland en Duitsland', *Limburg's Belang*, 5 september 1914, p. 2.
- 87 'Waarheen?', *Het Volk*, 31 augustus 1914, p. 1.
- 88 'Wij achten het onze plicht onze medeburgers te waarschuwen tegen zekere geruchten, die van Duitse zijde worden verspreid en die ten doel hebben, de goede betrekkingen tussen Nederland en België te verstoren [Een in belang niet te onderschatten passage, volgens de Belgische overheid probeerde Duitsland dus de betrekkingen tussen België en Nederland te schaden. Hoe? Maakte men hier (ook) allusie op de tweespalt die de Duitsers in België probeerden te drijven door Vlaanderen en Antwerpen aan Nederland te beloven?]. Wij stellen er prijs op te verklaren dat onze burens uit het noorden niet opgehouden hebben tegenover ons de meest nauwegezette neutraliteit in acht te nemen. Ten opzichte van onze uitgeweken landgenoten nemen zij een edelmoedige gastvrijheid in acht, en zij bejveren zich ons alle mogelijke diensten te verlenen, die met hun situatie als neutrale mogendheid verenigbaar zijn', publicatie Min. van Buitenlandse Zaken onder de hoofding 'Onze betrekkingen met Nederland' in het *Handelsblad*, overgenomen in *De Nieuwe Rotterdamse Courant*, 31 augustus 1914, p. 4.
- 89 Artikel overgenomen uit *De Tijd* in: 'Het oordeel der Duitsers over Holland', *Ibidem*, 29 augustus 1914, Tweede Blad, p. 1.
- 90 Van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Italië, Nederland en Scandinavië.
- 91 Bovendien was Bethmann-Hollweg ervan had overtuigd dat de annexatie van grotere territoria met vreemde, c.q. Waalse, bevolkingsbestanddelen een enorme verzwakking van Duitsland zou betekenen. (zie JARAUSCH, K.H., *Op. Cit.*, p. 199).
- 92 'De oorlog - een Duitse kijk', *Het Volk*, 27 augustus 1914, p. 5-6.
- 93 FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 752.
- 94 'Het Vaderland zou overigens eind oktober 1914 schrijven over onaangename druk die door Duitse particulieren en door sommige Duitse bladen werd, zie «Duitse propaganda in Nederland en de Nederlandse pers», *Limburg's Belang*, 31 oktober 1914, p. 2.
- 95 'Telegrammen', *De Nieuwe Koerier/Maas en Roerbode*, 1 september 1914, p. 2.
- 96 'Wij begeren niets', *Leeuwarder Courant (overname)*, 5 september 1914, p. 6.
- 97 'Gemengd nieuws', *Texelsche Courant*, 11 oktober 1914, p. 1.
- 98 CHICKERING, R., *We men who feel most German*, Londen, 1984, p. 142.
- 99 OPITZ, R., *Europastrategien des deutschen Kapitals (1900-1945)*, Keulen, 1977, p. 226-261.
- 100 «Ils, [t.t.z. Duitsers die lang als wetenschappers aanzien werden] prétendent [...] à obliger la Hollande d'entrer dans le 'Zollverein'» [...] «L'Allemagne à Anvers, c'est l'asservissement de la Hollande et surtout, par-dessus tout, la menace permanente à la puissance anglaise», DE MARES, R., «La certitude d'une Belgique libre», *L'Indépendance belge*, 24 december 1914, p. 1-2.
- 101 Artikel integraal uit *Het Handelsblad* overgenomen, 'Uit de pers - Geen hyaena', *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 7 september 1914, p. 3.
- 102 'Wij begeren niets', *Leeuwarder Courant*, 5 september 1914, p. 6.
- 103 'Het gewapende Volk', verschenen in het tijdschrift *De Jonge Man*, orgaan van de Amsterdamse jongemannervereniging en overgenomen in het artikel 'Oud-Minister Colijn over de oorlog', *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 8 september 1914, p. 3. Hetzelfde artikel is terug te vinden in de rubriek 'Binnenland', *Nieuwe Amersfoortsche Courant*, 5 september 1914, p. 1. 1) Het is wat vreemd waarom uitgerekend Colijn (1869-1944), die uitspraak deed. De oud-minister was immers voorzitter van de *Bataafsche Petroleum Maatschappij* (°1907, vandaag *Shell Petroleum NV*), een benoeming die hij op 1 april 1914 aanvaard had. (PUCHINGER, G., 'Colijn, Hendrikus', CHARITE, J., (eindredactie), *Biografisch Woordenboek van Nederland, Tweede Deel*, Amsterdam, 1985, p. 98-103. Zie ook VAN DER HORST, H., *Onze premiers (1901-2002), hun weg naar de top*, Amsterdam, 2007, p. 113). Welnu, de B.P.M. was een onderafdeling van het *Frans-Britse Shell*. 2) Soms praatten de Duitse bewindsliden wel érg vrijuit. Toen de socialist Troelstra in Berlijn was, vernam hij dat Duitsland er niet aan dacht om Nederland een verhouding op te dringen die niet te verzoenen was met Nederlands vrije wil. Vooral de commentaar van onderstaatssecretaris Zimmerman aan Troelstra is interessant: 'Ik zou mij kunnen voorstellen dat zich in aansluiting aan de oorlog een economische toenadering tussen

- verschillende staten ontwikkelt en dat Nederland het dan zelf in zijn belang zou achten zich daarbij aan te sluiten, maar ook in zulk een geval zou zoiets tussen ons [Zimmerman had het dus over een Duits-Nederlandse economische unie] en Nederland slechts op vriendschappelijke wijze tot stand komen, 'Troelstra op 't pad', *De Eembode*, 30 oktober 1914, p. 1.
- 104 'Uit Duitse bladen', *Limburg's Belang*, 29 augustus 1914, p. 2. Annexionistische plannen werden niet afgeremd door Berlijn. Officieus distantieerde men er zich nochtans van cf. 'Nederland en de oorlog', *Goessche Courant*, 8 september 1914, p. 1.
- 104a 'La ligue de l'armée', *Le Temps*, 30 januari 1912, p. 2.
- 105 ALETRING, L., 'De Vlaamse Beweging', *De Amsterdamer*, 12 juli 1914, p. 1.
- 105a VON DER GOLTZ, C., *Denkwürdigkeiten*, Berlijn, 1932, p. 335, voetnoot (2).
- 106 'Openhartig!', *De Amsterdamer*, 30 augustus 1914, p. 1.
- 107 Artikel uit *De Vrijzinnig-Democraat* van 29 augustus 1914, integraal overgenomen in het *Limburg's Belang* onder de titel 'neutraliteit', 5 september 1914, p. 1.
- 108 'Vlaamse Beweging', artikel overgenomen uit *De Standaard*, gepubliceerd in *Het Centrum*, 8 september 1914, p. 2.
- 109 ELIAS, H.J., *Vijftig jaar Vlaamse Beweging*, I, Antwerpen, 1969, p. 16-17
- 110 WILLEMSSEN, A.W., *Op. Cit.*, 1969, p. 29.
- 111 WILS, L., *Flamenpolitiek...*, p. 51-52.
- 112 Voor wat nu volgt, zie, behoudens anders aangegeven, VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 18-20; p. 41.
- 113 «Vulgarisateurs», zo schrijft Vanacker, «waren leden van de Association flamande pour la vulgarisation de la langue flamande [...] Deze organisatie was gesticht als een gezelschap dat de kennis van het Frans in Vlaanderen wilde bevorderen, maar ontpopte zich in de praktijk als een anti-Vlaamse actiegroep», VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 4 en voetnoot (a) aldaar.
- 114 Dat geldt dus ook voor de kritische Wils in *Flamenpolitiek en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 20, voetnoot 25 ; p. 22, voetnoot 29. Zijn analyse snijdt hout (resp. dat Colleye door de Belgische censuur teruggefloten wordt, dat Maeterlinck in wezen appeleerde op gevoelens van Latijnse solidariteit, en dat de liberale Engelsman Harry niet de incarnatie was voor 'alles wat macht had' (Elias) in de Belgische staat in het 31ste jaar van katholieke regeringen in België. Het is inderdaad zonder meer opvallend dat Vanacker enkel Harry niet meer gebruikt heeft. Van die figuur had Wils immers op de meest overtuigende wijze aangetoond dat men zijn uitspraken niet kon zien in het kader van één of andere anti-Vlaamse perscampagne. De rest had Wils weliswaar goed gecontextualiseerd, maar vaagheid bleef toch hangen - wellicht omdat er te weinig citaten uit originele artikels gebruikt waren. Hetzelfde geldt ook voor 4) *La Vérité sur la Capitulation d'Anvers* waar Wils *Activisten*, p. 3 en (vooral) de gedenkchriften van Frans Van Cauwelaert (p. 219) als bron gebruikte, alsook *Antwerpen Boven*, april 1915 en *De Vlaamse Stem*, 14 februari 1915 citeert, *Ibidem*, p. 52 en voetnoot (3) aldaar. Bij Elias was er van enig kritisch bronnenonderzoek minder sprake. Voor de drie genoemde auteurs verwees hij naar teksten in *Aan het Vlaamsche Volk, Activisten*, het al geciteerde werk van Faingnaert, CORDEMAN, M., *Dr. Aug. Laporta en De Student* (s.l. 1959), *Dr. A. Van de Perre's oorlogsjaren 1914-1918*, Wetteren, 1963, BASSE, *Op. Cit.*, p. 116., (ELIAS, H.J., *25 Jaar.I*, p. 17, voetnoot 7 en 8). Voor een zeer eenzijdige en gekleurde lezing van het stuk van Colleye, leze men CORDEMAN, *Dr. A. Van de Perre's oorlogsjaren 1914-1918*, Wetteren, 1963, p. 173. De schrijver onthoudt bijv. de zin 'het flamingantisme is dood', maar laat na te zeggen dat Colleye dat 66k zei over het wallingantisme.
- 115 Elias, H.J., *Op. Cit.*, p. 17.
- 116 MAETERLINCK, M., 'Pour la Belgique', *Le Figaro*, 2 december 1914, p. 1.
- 117 HARRY, G., «L'Union Morale et Verbale des races», *Le Petit Journal*, 21 december 1914, p. 3.
- 118 Elias heeft deze uitdrukking zonder twijfel ontleend aan de brochure *Activisten*. Daar lezen we: «De beruchte Wallonisant Gerard Harry schreef in *Le Petit Journal* (21 december 1914) over de versmelting der rassen in België: «Er zijn geen Vlamingen noch Walen meer, niets dan Belgen, maar voortaan vastbesloten hun onverbreekbare verstandhouding nog te versterken door een spraaktoenadering, die hen zal verenigen door dit betoverend anti-Germaans verbindingssteken: de Franse taal», *Activisten*, Gent, 1919, p. 85 en voetnoot (1) aldaar. Deze vertaling is iets correcter. Elias heeft maar één woord veranderd. Hij verving «verbindingssteken» door «verband», wat inaccuraat is. (Het boekje *Activisten* doet trouwens uitschijnen dat het om één aaneengesloten zin ging, *quod non*. Zo stond in het dagblad: «Il n'y a plus de Flamands et de Wallons, de Flamingants ni de Wallingants: nous voyons se réaliser dans la communion du sang et des larmes versées côte à côte, la formule idéale et nagnère si platonique, du poète Antoine Clesse [zie Hoofdstuk I]. Flaman, Wallon se ne sont que des prénom, Belge est notre nom de Famille. Tous Belges, rien que Belges, mais résolu désormais à fortifier leur indéfectible entente

- par un rapprochement linguistique qui, sans enlever de sa physionomie originale ou de ses habitudes de terroir, les liera par ce prestigieux trait d'union antigermanique: la langue française», HARRY, G., «L'Union Morale et Verbale des races», *Le Petit Journal*, 21 december 1914, p. 3.
- 119 *Ibidem*; ELIAS, H.J., *Op. Cit.*, p. 17.
- 120 Voor wat volgt zie, behoudens anders aangegeven, COLLEYE DE WEERDT, R., «L'avenir de la Belgique Latine», *The Nineteenth Century and After*, nr. 462 augustus 1915, p. 291-302.
- 121 VERMEYLEN, A., *Kritiek der Vlaamse Beweging*, Bussum, 1905, p. 2. (Het origineel dateerde van 1895).
- 122 In anti-Vlaamsgezinde propaganda van vóór 1914 werden de démarches van Pol de Mont hem zeer kwalijk genomen. Op het moment waarop ons land de 75ste verjaardag van zijn onafhankelijkheid vierde, ging De Mont - een Belgisch ambtenaar - in Dresden voor het *Alldeutscher Verband* vertellen dat de revolutie van 1830 een ramp was, dat hij heimwee had naar de tijd waar Nederlanders en Duitsers onder dezelfde scepter van de Duitse keizer leefden, dat hij wilde dat het oude en prachtige vaderland in zijn eenheid hersteld werd, dat de revolutionairen van 1830 ons aan Frankrijk wilden overleveren en dat er geen Belgische nationaliteit bestond, zo schreef *La Chronique* in zijn commentaar op de *Dresdener Anzeiger* van 12 oktober 1905 (geciteerd in de brochure GROJEAN, O., *La Belgique et le Pangermanisme*, Brussel, 1906). (Hetgeen klopt, zie DOLDERER, W., *Op. Cit.*, p. 23).
- 123 COLLEYE DE WEERDT, R., 'L'avenir de la Belgique Latine', *The Nineteenth Century - and After*, nr. 462, augustus 1915, p. 302.
- 124 *Activisten*, Gent, 1919, p. 118.
- 125 Onbegrijpelijk is toch dat Vanacker in *Het Activistisch Avontuur* naliet de datum van de stukken te vermelden, terwijl Vanackers artikel van enkele jaren vóór de uitgave van zijn boek weldegelijk aantoonde dat hij het precieze tijdstip kende. We citeren Vanacker in 1985: 'Wils behandelde uitvoerig de drie meest klassieke voorbeelden (...): Maeterlinck (december 1914), Harry (eind 1914) en Colleye (augustus 1915)'. VANACKER, D., 'De onmogelijke godsvrede', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 44, nr. 1, januari 1985, p. 2 en voetnoot (3) aldaar.
- 126 VAN DEN OEVER, K., «L'âme Belge», *Het Centrum*, 2de blad, 21 november 1914, p. 1.
- 127 HOSTE, J., «Les Allemands et la question des langues en Belgique», *Journal des Débats*, 16 april 1915, p. 1.
- 128 DE SCHRYVER, R. (red.), VAN CAUWELAERT, F., *Gedenkschriften over Vlaamse Beweging en Belgische politiek - Uit het archief van Frans van Cauwelaert 1*, Antwerpen, 1971, p. 219. (aantekening van 10 augustus 1915).
- 129 WILS, L., *Flamenpolitiek en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 255.
- 130 MOLENAAR, L., *De rok van het universum, Marcel Minnaert, astrofysicus (1893-1970)*, Amsterdam, 2003, p. 516 en eindnoot (21) aldaar.
- 131 WILS, L., *Flamenpolitiek en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 51.
- 132 Zie *Le Temps*, d.d. 5 januari 1915; idem voor *De Tijd*, 28 december 1914.
- 133 *La vérité sur la Capitulation d'Anvers*, s.l., s.d., p. 1; Uit de «Lettre du Havre», *L'Indépendance Belge*, 31 december 1914, p. 2, leren we dat Hymans zich omtrent het jaareinde twee weken lang was gaan vergewissen van de toestand van de Belgische vluchtelingen aldaar.
- 134 «La vérité sur la Capitulation d'Anvers», s.l., s.d., p. 1-3.
- 135 PICARD, L., *Evolutie van de Vlaamse Beweging van 1795 tot 1950*, Deel 3, Antwerpen, 1963, p. 57.
- 136 Voor wat nu volgt, zie, behoudens anders vermeld: JANSZEN, K.-H., *Macht und Verblendung: Kriegszielpolitik der deutschen Bundesstaaten (1914-18)*, Göttingen, 1963, p. 13-15; p. 21-35; p. 234-235.
- 137 Wilhelm II van Württemberg en Friedrich II van Baden stonden wantrouwig tegenover de Beierse plannen. Het zogenaamde *Dallwitz*-plan probeerde aan de eisen van alle betrokken partijen tegemoet te komen door België en de Elzas in een gebiedsverdeling tussen de drie te betrekken. Zo zou Baden bijvoorbeeld het zuidelijke deel van de Elzas toegewezen krijgen volgens dit plan. Dallwitz was de *Statthalter* van Elzas-Lotharingen. Zo mogelijk nog meer uitgesproken waren de denkbeelden van Hertog Johann Albrecht von Mecklenburg, voorzitter van het *Kolonialverein*, die begin 1915 onomwonden verklaarde dat als Duitsland het 'oude Duitse cultuurland' België inlijven wilde, het Rijk de Walen [*die fremdrassige, degenerierte Wallonenbevölkerung*] niet mee overnemen kon, maar ter compensatie aan hun Engelse en Franse 'vrienden' overlaten moest. FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 211-212, p. 114-115; p. 180, p. 193, p. 215, p. 742.
- 138 Overigens zou Pius Dirr (ook een Beier), gewond aan het westelijke front in oktober 1914, eind november 1914 een *Denkschrift* voor Hertling opstellen, met daarin suggesties om de openbare mening in Vlaanderen in pro-Duitse zin te beïnvloeden. Hertling maakte dat over naar het *Auswärtiges Amt*, waarna dat departement het op zijn beurt naar Brussel overmaakte. Een memorandum aangaande

- de propaganda in België stuurde Dirr ook naar kroonprins Rupprecht, met de vraag om het naar het gouvernement-generaal in Brussel over te maken. Het bereikte Brussel omstreeks het tijdstip dat Bethmann-Hollweg zijn instructies aan Von Bissing gaf (16 december 1914, *infra*). Acht dagen later zou hij Von Bissing persoonlijk ontmoeten. DOLDERER, W., *Op. Cit.*, p. 43.
- 139 Voor een goede samenvatting van de *Kriegsziele* van Wilhelm II, zie RÖHL, J.C.G., *Wilhelm II. - Der Weg in den Abgrund (1900-1941)*, München, 2008, p. 1195-1201. De keizer zette zijn levensstijl van vóór de oorlog voort in het *Große Hauptquartier*. Daarbij kwamen ook stemmingswisselingen kijken. Nu eens was hij depressief, dan weer extatisch en begeistert.
- 140 ELIAS, H.J., *25 Jaar Vlaamse Beweging I*, Antwerpen, 1969, p. 18-19.
- 141 *Ibidem*, p. 18.
- 142 Robert Paul Oszwald werd in 1883 geboren te Leipzig. Hij studeerde aldaar omtrent de eeuwwisseling geschiedenis (wat hem in contact bracht met Karl Lamprecht) en ontwikkelde een interesse voor filosofie en economie. In 1907 promoveerde hij en drie jaar later werd hij bibliothecaris en assistent (van Karl Lamprecht) aan het *Historische Institut* van Leipzig. Naar eigen zeggen kwam hij in 1912 in contact met de Vlaamse Beweging, omdat hij zich bezighield met de geschiedenis van Nederland. In juni 1915 kwam hij in de *Zivilverwaltung* van het bezette België terecht. Hij bekleedde ook nog de functies van persensor te Antwerpen en Gent en werd op 1 januari 1917 in de *Politische Abteilung* te Brussel opgenomen. Vanaf 1917 maakte hij propaganda voor de Raad van Vlaanderen en tot 1918 was hij bevoegd voor de «Angelegenheit der flämischen Propaganda», waarbij hij ook in Nederland opereerde. Voor een goede levensschets van Oszwald, zie LAUX, S., «Flandern im Spiegel der 'wirklichen Volksgeschichte', Robert Paul Oszwald (1883-1945) als politischer Funktionär, Publizist und Historiker», p. 248-260 in: DIETZ, B., GABEL, H., TIEDAU, U. (red.), *Die «Westforschung» der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960), Teilband I*, Münster, 2003.
- 143 OSZWALD, R.P., 'Wendung zur Wirklichkeit - Politik und Krieg', in: OSZWALD, R.P. (red.), *Deutsch-Niederländische Symphonie*, Wolfhagen-Scharbeuf, 1937, p. 177-180; Oszwald was meerbepaald met iemand uit Groningen in het huwelijk getreden, BUNING, L., 'Jong-Vlaanderen de von Bissing-Hogeschool', *Het Pennoen*, Jaargang 21, nr. 5, 30 juni 1971, aflevering 195, p. 9; p. 11.
- 144 BAB, J., «Die Belgier», *Die Gegenwart*, jg. 43, Bd. 86, Nr. 35, Berlijn, 29. augustus 1914, p. 547-549.
- 145 E.B., «Über Frankreich und Belgien», *Alldeutsche Blätter*, Jg. 24, nr. 32, Berlijn, 8. augustus 1914, p. 291.
- 146 Von List was geboren te Wenen. In het oude, pre-Romeinse Oostenrijk zag hij een staat geregeerd door priester-koningen en gnostische ingewijden. Sporen daarvan vond hij terug in folklore, het landschap en archeologische sites van zijn land. Hij bestudeerde de Kaballah en hield zich voor dat hij de laatste der armanistische magiërs was. List werkte eerst voor dagbladen, zette dan een zijn carrière stop en stortte zich in de periode 1877-1887 op de literatuur en geschiedenis. Hij publiceerde over het Oostenrijkse platteland en zeden in nationalistische bladen en legde contacten tussen Oostenrijkse en Duitse pangermanisten. In 1888 publiceerde hij *Carnuntum*. Daarin betoogde hij dat in Oostenrijk levende stammen - die net als alle Germanen de Wotancultus als nationale religie van de Germanen aanzagen - in het jaar 375 een beslissende slag geleverd hadden tussen Romanen- en Germanen. Dat was volgens hem het startpunt van de Germaanse invasies, die uiteindelijk zouden culminereren in de val van Rome. De 19de eeuwse Oostenrijkers waren, aldus List, afstammelingen zonder *Mischung* van dat volk; Georg von Schönerer stichtte in 1890 het nationalistische magazine *Ostdeutsche Rundschau*, waaraan List een regelmatige medewerker was, GOODRICK-CLARKE, N., *Les racines occultes du nazisme - les aryosophistes en Autriche et en Allemagne (1890-1935)*, Puisseaux, 1989, p. 47-55.
- 147 De *theosofie* is een sterk op een sekte gelijkende beweging, die zich vormde rond de geschriften van de Russische reizigster, avonturier en occultiste Hélène de Blavatsky (1831-1891). In de jaren 1880 genoot deze beweging populariteit in het Verenigd Koninkrijk, vanwaar ze overwaai naar Duitsland. Blavatsky had in enkele werken haar ideeën neergeschreven. Daaronder viel *Isis Ontsluierd* (1877), waarin ze een sterke nostalgie voor oude religies aan de dag legde, alsook een agnosticisme (als reactie op de wetenschap van de 19de eeuw). Met name Egypte, de 'wieg van de Oude Wereld', fascineerde haar. In 1879 trok ze met haar discipelen naar India. Ze vestigde zich te Madras en schreef daar in 1888 *De Geheime Doctrine*, een als geen ander met mysterieën omweven werk. In het boek pretendeerde ze de activiteit van God sedert het ontstaan van het universum tot het einde te kennen. De Blavatsky schijnt onder de invloed van de rassenkunde te hebben gestaan. Ze deelde de mensheid in vijf moederrassen in, de eerste drie waren proto-humaan, het vierde noemde ze de 'Atlantiden'. Een spirituele regeneratie kondigde zich aan waardoor het Arische ras kon ontstaan. Andere dogma's van de theosofie zijn reïncarnatie, karma en het menselijk individu als minuscula fragment van het

goddelijke wezen. In het kielzog daarvan werden rassenkundige en anti-democratische denkbeelden (elitarisme, klemtoon op hiërarchie) opgehemeld. De aantrekkingskracht lag in een vage belofte van een occulte inwijding. Deze doctrine vond weerklanken in gegoede klassen van verscheidene landen. De theosofie raakte zo in Duitsland in de mode, waar het dient geplaatst te worden binnen het kader van de *Lebensreform*. Daardoor en door zijn antipositivisme, door de klemtoon op oude religies en concepten ontleend aan Darwin's evolutie-leer, vertoonde het raakpunten met de *völkische* beweging. De beweging had een niet te veronachtzamen invloed op de heropleving van het occultisme in het keizerrijk, *Ibidem*, p. 26-34. Het zij genoteerd dat Julius Langbehn, de auteur die in 1890 in Duitsland de belangstelling voor de Nederduitsers weer deed opflakkeren in zijn ideeën sterk beïnvloed was met de theosofie, met dien verstande dat hij zijn mystieke verbinding van de wereld van het individu en de spirituele wereld beperkte tot *Niederdeutschland*, zie MOSSE, G.L., *The crisis of German ideology*, p. 41-47; Voor de visie van dezelfde op Guido von List, zie *Ibidem*, p. 73 e.v. (Deze visie wijkt niet af van die van Nicolas Goodrick-Clarke. Wel heeft die laatste de theosofie en de figuur van Guido von List veel uitvoeriger en grondiger bestudeerd).

148 GOODRICK-CLARKE, N., *Op. Cit.*, p. 60-61.

149 In 1896 had Graevell en in 1897 Fritz Bley geopperd om het Duits de taal van het Belgische leger te maken en Nederduits de taal van de vloot, zie Hoofdstuk II.

150 Er komt nogal wat puzzelwerk aan te pas waar Graevell en Von Pfister in 1914 mee bezig waren. Voor de agitatie van beiden dient men het artikel van F. Passelecq, «*L'effort de l'Allemagne pour diviser et teutoniser la Belgique*», *Le Correspondant, Religion-philosophie-politique-histoire-sciences-économie sociale- voyages - littérature - beaux arts*, 87ste jaargang, Deel 260, Parijs, 1915 en meerbepaald p. 847-848 te lezen. Het artikel (p. 839-872) is van Belgisch-propagandistische inslag, maar zeker niet zonder wetenschappelijke verdienste. Het vormt een belangrijk document m.b.t. de ontluikende *Flamenpolitik* in de periode september 1914-juli 1915 en is zeer nauwkeurig waar het gaat om het citeren van bronnen en werken. Het verscheen ook als boekje in een *separatim*-uitgave. Ook interessant om vast te stellen is dat in het spoor van Oswald andere Duitse professoren in de herfst van 1914 stukken m.b.t. België publiceerden. Zo publiceerde Dr. Hermann J. Losch in de *Annalen des Deutschen Reichs* (1914/11) het stuk «*Die Sprachen der Belgier*». Daarin benadrukte hij het feit dat de Belgische staat een artificiële en willekeurige creatie was, gespeend van eenheid en nationaal leven. Politiek en regering waren er «Frans-Waals», België verdruchte het Vlaamse volk en opteerde buitenlands - althans wat het Waalse bevolkingsdeel betrof - voor Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (*Ibidem*, p. 844). Het gaat hier zonder twijfel om de statisticus Hermann Julius Losch (1863-1935), zie MARCON, H., STRECKER, H., RANDECKER, G., *200 Jahre Wirtschafts- und Staatswissenschaften an der Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Leben und Werk der Professoren*, Stuttgart, 2004, p. 402. Van zijn hand verscheen ook *Der Mitteleuropäische Wirtschaftsblock und das Schicksal Belgiens*, Leipzig, 1914. Van een belangrijk hoofdstuk in deze brochure vonden we een overdruk terug in een oorlogseditie van *La Libre Belgique* («*Le sort de la Belgique*», *La Libre Belgique*, 21 juli 1941, p. 6). In hoofdstuk 5 van het in december 1914 verschenen werk hield Losch een pleidooi voor een incorporatie van België in een Centraal-Europees blok. De Belgische kust moest, net als alle versterkte plaatsen in ons land - inzonderheid Luik - onder Duitse voogdij komen. Aan de artificiële hereniging van Vlamingen en Walen moest een einde gesteld worden (wat dus de vernietiging van België impliceerde). De «proclamatie aan het Vlaamse volk» staat integraal afgedrukt in CLAES, J., *The German Mole, A study of the art of peaceful penetration*, Londen, 1915, p. 106-114. Daaruit vernemen we ook dat *The Observer* het stuk van Graevell al op 20 december 1914 gepubliceerd had onder de titel «*Dream of Deutschtum*». Zie ook HEYSE, TH., *La propagande allemande avant la guerre*, Brussel, 1925, p. 16-17. Volgens hem had het stuk Von der Goltz bereikt. («*Quant au Dr. H. Graevell, il fut pendant la guerre mis en contact avec le maréchal von der Goltz (...) il prépara un programme d'action allemande, comportant les «mesures propres» à gagner les Flamands à l'Empereur et à l'Empire*»). We vonden ook nog het stuk «*La Belgique envahie - le rêve allemand*» in het Parijse *Le Temps* (29 december 1914, p. 2) terug. Graevell begon zijn brief aan Von der Goltz met te stellen dat «zoals uwe excellentie weet het Vlaamse volk moeilijk te behandelen is». Deze passage komt haast letterlijk overeen met wat Von Bissing later in zijn politiek testament zou stellen toen hij het had over de «niet makkelijk beheersbare Nederduitse levensstijl van de Vlamingen», *General von Bissing's testament, A study in German ideals*, New-York-Londen, 1918, p. 25. Over de datering valt nog het volgende te stellen: In *The German Mole* vonden we de datum van 27 september 1914 terug. Aannemelijker echter is het bericht van *De Nieuwe Rotterdamse Courant* van 11 december 1914 (dus vóór de artikelen in *Le Temps* en in *The Observer*) waarin een ooggetuige («*Helaas, ik heb het niet machtig kunnen worden, maar gezien heb ik het met eigen ogen*») die de documenten blijkbaar toevalligerwijs kon bekijken («*door een zeer bijzonder toeval*»), de

inhoud accuraat beschrijft en de datum van 8 september 1914 opgeeft («*De Oorlog*», *De Nieuwe Rotterdamse Courant*, Avondblad, 11 december 1914, p. 1). Immers, het tomeloze optimisme dat uit het stuk spreekt, doet vermoeden dat het nog vóór de Marneslag opgesteld is.

- 151 VON DER LANCKEN WAKENITZ, O., *Meine Dreissig Dienstjahre (1888-1918)*, Berlijn, 1931, p. 213.
- 152 ELIAS, H.J., *25 Jaar Vlaamse Beweging*, Antwerpen, 1969, p. 18; WILS, L., *100 Jaar Vlaamse Beweging*, Leuven, 1985, p. 17.
- 153 Lode Wils maakte deze opmerking m.b.t. de chronologie, *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 36.
- 154 FAINGNAERT, A.L., *Verraad of Zelfverdediging? Bijdrage tot de Geschiedenis van Vlaanderen tijdens de oorlog van 1914-1918*, Antwerpen, 1933, p. 27-28.
- 155 Lode Wils heeft op een prachtige manier komaf gemaakt met dit Duitse propagandafabeltje, zie *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 35-36.
- 156 FAINGNAERT, A.L., *Verraad of Zelfverdediging? Bijdrage tot de Geschiedenis van Vlaanderen tijdens de oorlog van 1914-1918*, Antwerpen, 1933, p. 36; p. 346-347. Lode Wils bespreekt dit ook in *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 74 (zie ook voetnoot (2) aldaar). Ook te Brussel ontstond het aktivisme o.i.v. de Duitsers, *Ibidem*, p. 84-85.
- 157 MOMMAERTS, H.D., «Van vooroorlogse Vlaamse Beweging naar aktivisme», *De Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog, Mededelingen van het colloquium ingericht te Leuven op op 15 en 16 november 1974 door de afdeling Geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw, Departement Geschiedenis - Katholieke Universiteit te Leuven*, Leuven, 1974, p. 95.
- 158 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 74.
- 159 FAINGNAERT, A.L., «Levensschets van Lodewijk De Raet», *Op. Cit.*, p. 45-52.
- 160 BUNING, L., «Aan de vooravond van het begin van het radicale aktivisme te Gent», *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober 1973, kol. 199-200.
- 161 LAMBERTY, M., *Op. Cit.*, p. 332.
- 162 *Ibidem*, p. 331.
- 163 FAINGNAERT, A., *Op. Cit.*, p. 450-455. De Wagneradoratie van De Raet is geen verzinsel van Faingnaert, vergelijk hiermee LAMBERTY, M., *Op. Cit.*, p. 19, p. 23, p. 34-35. Men lette ook op zijn taalgebruik: het Vlaamse volk noemde De Raet bijvoorbeeld, geheel in de lijn van het Wagnerisme, het «*uitverkoren volk*», zie *Ibidem*, p. 42. Bovendien verklaart dit mede de interactie tussen De Raet en *Germania* (zie Hoofdstuk III).
- 164 Zeker is, dat de ideeën van De Raet tijdens de Eerste Wereldoorlog door activisten gebruikt werden, zie BOEHME, O., *Greep naar de Markt*, Leuven, 2008, p. 83.
- 165 Voor wat nu volgt verwijzen we - tenzij anders aangegeven - o.a. naar VAN DE VELDE, M., *Geschiedenis der Jong-Vlaamse Beweging*, 's Gravenhage, 1941, p. 13-28.
- 166 FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 158.
- 166a Voor wat volgt, zie *Frankrijk in Vlaanderen*, Gent, 1914, p. 3-31.
- 167 BUNING, L., *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 63-65. Lammert Buning poneerde volgende stelling: «*...toen het in Zuid-Afrika in de zomer van 1914 tot een opstand kwam tegen het Britse gezag en deze rebellie onder de generaals Beyers en De Wet werd neergeslagen, moet bij Domela, doch ook bij vele anderen, zowel in Vlaanderen als in Nederland de sluimerende wrok tegen Albion zijn opgevlamd, waarbij als vuistregel kan gelden dat de sympathie voor de Boeren samenging met Duitsgezindheid, in welke mate of graad dan ook*». Welnu, we kunnen met zekerheid stellen dat deze opvatting niet met de waarheid strookt. Ten eerste was er eenvoudigweg geen opstand tegen het Britse gezag in de zomer van 1914. Die opstand dateerde pas van oktober 1914, zie DAVENPORT, T.R.H., «*The South African Rebellion, 1914*», *The English Historical Review*, Vol. 78, nr. 306, januari 1963, p. 73-94. We hebben de gezaghebbende *Nieuwe Rotterdamse Courant* doorbladerd en vonden daar pas op 14 oktober 1914 een indicatie terug van een sluimerend ongenoegen in Zuid-Afrika. Het ging om de moord op generaal De La Rey, die per auto op weg was met Beyers van Johannesburg naar Mayfair («*Uit Zuid-Afrika*», *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 oktober 1914, Ochtendblad A, p. 1-2, «*reeds geruime tijd hadden er geruchten gelopen dat de verhouding tussen generaal Beyers en de regering te wensen overliet*»; dat is nog weinig gezegd: de moord op De La Rey verhinderde een coup waarbij ook Beyers betrokken was, zie DAVENPORT, T.R.H., *Op. Cit.*, p. 78). Het stuk in het dagblad was getekend op 17 september 1914 (bijna een maand eerder dus). Sommige berichten vanuit Zuid-Afrika kwamen inderdaad zeer laat aan, zodat het nog onwaarschijnlijker wordt dat indien een opstand in de zomer was uitgebroken (*quod non*), dit onmiddellijk zou geleid hebben tot een opstoot van sympathie voor de Boeren. Overigens moest die niet gepaard gaan met Duitsgezindheid, integendeel zelfs. Tijdens de Boerenoorlog had Duitsland de Boeren niet

- gesteund. Het valt ons ook op dat Buning niet vermeldt dat Domela al op 20 augustus 1914, de vernietiging van België toeuichtte, noch dat hij gewag maakte van zijn wens die reeds dateerde van vóór de oorlog om Vlaanderen bij Nederland te annexeren. We vermoeden dat al deze verzwijgingen en verdraaiingen van feiten geen toeval zijn. Buning wilde immers het zwaartepunt niet leggen bij het Duitse 'lokken', maar wel bij een autonome ontwikkeling van het activisme.
- 168 A.L. Faingnaert schreef hierover: «Reeds in augustus en september 1914 werd de stichting van Jong-Vlaanderen door ds. Domela Nieuwenhuis voorbereid», *Verraad of Zelfverdediging*, Antwerpen, 1933, p. 99. Of die bewering op zekerheid berust, valt niet na te gaan. Wel zou het beantwoorden aan zijn verklaringen van april 1914.
- 169 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 36; BUNING, L., *Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 69. Domela huldigde ook een onversneden racisme, BUNING, L., 'Aan de vooravond van het begin van het radicale activisme te Gent', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober 1973, kol. 205.
- 170 In de literatuur vindt men soms terug dat Jong-Vlaanderen zijn naam ontleende aan de Jong-Turken die in 1909 de sultan hadden omvergeworpen (zie bijv. VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006 p. 20). In dat verband mag erop gewezen worden dat De Heremans' Zonen waar Minnaert bij betrokken was in 1890 mede-uitgever geworden waren van het maandblad *De Goedendag*. In 1908, het jaar waar Minnaert debuteerde, droeg het blad de ondertitel «Maandblad voor Jong-Vlaanderen». (MOLENAAR, L., *Op. Cit.*, p. 48-50). Molenaar trekt niet duidelijk de parallel tussen die benaming en Jong-Vlaanderen, maar schrijft nogal cryptisch dat de groep een benaming - Jong-Vlaanderen dus - koos, «die ze ongevraagd leende van de kringen rond Minnaerts *De Goedendag*» (*Ibidem*, p. 93). Het schijnt ons toe dat de keuze bewust geïnspireerd was door de naam die *De Goedendag* in 1908 droeg.
- 171 BUNING, L., 'Aan de vooravond van het begin van het radicale activisme te Gent', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober 1973, kol. 195. VAN DE VELDE, M., *Geschiedenis der Jong-Vlaamse Beweging*, 's Gravenhage, 1941, p. 15-16 over de eerste vergadering.
- 172 BUNING, L., *Vlaming door keuze*, p. 70; zie van dezelfde auteur ook 'Aan de vooravond van het begin van het radicale activisme te Gent', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober 1973, kol. 205-210, waaruit we leren dat hij Domela in oktober 1914 van de Duitse generaal Von Werder commanderend opper-officier de *Erlaubnis* kreeg om met zijn vrouw in de omgeving van Gent en in beide Vlaanderen te reizen. 'Op deze reispas zouden er nog vele volgen.', aldus Lammert Buning. We confronteerden dit alles met fragmenten uit zijn oorlogsdagboek. Daaruit blijkt dat hij zich op 12 oktober naar het militair hospitaal begaf. In de achterzaal vond Domela naar eigen zeggen 22 Duitse gewonden. Op één oude Franse zuster na, was de gehele verpleging vertrokken. Volgens de predikant waren de Duitsers ongerust: de bevolking zou door de kranten opgehitst zijn tegen de 'barbaren'. Ze zouden hem naar aanleiding daarvan gevraagd hebben naar een Duitse officier te gaan en om ter hunner beschikking een wacht te vragen. 'Ze hadden hun dankbaarheid uiting gegeven door op een papier te schrijven wat ik in de afgelopen weken voor de gekwetsten gedaan had en hadden allen, in zoverre zij er nog toe in staat waren, dat stuk getekend. Ik beloofde hun, terstond de Duitse militairen te gaan opzoeken. Te midden van de Gentse chaos snelde Domela zich naar eigen zeggen naar het stadhuis, waar op dat moment de Duite driekleur uitgestoken werd. '84 jaar had het Brabantse duodoek daar gewaaid, sinds de verdrijving van de Oranje-Nassau's'. Van daar ging het naar een schepen aan wie hij de toestand uitlegde en die hem dan aan een Duitse officier voorgesteld zou hebben. Aan hem vroeg Domela om de wacht. Naar Domela verhaalde hadden de gewonden ook om een officier van gezondheid gevraagd, ter verzorging. Een groep officieren stond samengetroep voor het Nederlandse consulaat. 'Ik ging op één hunner af; het bleek luitenant-generaal Von Werder te zijn. Hij was heel beleefd, hoorde mijn verzoek om een dokter voor de Duitse gekwetsten aan [...] en gaf mij bovendien heel voorkomend een vrijgeleide voor de beide Vlaanderen'. Het gesprek zal dus wel over meer dan de gewonden gegaan zijn, waardoor we ons de vraag kunnen stellen of Domela het geschrift van de soldaten niet bewust uitgelokt heeft. Op 23 oktober 1914 kreeg hij naar eigen mededeling van de commandant te Gent (Jung) een *Genehmigung* om van militaire treinen gebruik te maken om Duitse gewonden in de wijde omgeving te bezoeken. 'Vanaf dat ogenblik' (schreef Domela) 'kreeg ik vrijpassen en vervoer voor militaire treinen'. Zo verplaatste hij zich vrij met treinen of per 'rijwiel' in beide Vlaanderen en Holland, DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD J.D., *Uit mijn Oorlogsdagboek*, Den Haag, 1915, p. 72-73. Vanacker heeft o.i. de inbreng van von Werder al te zeer geminimaliseerd. In heel zijn boek doet hij het contact tussen de Nederlander en de Duitse militair af in één zin, waarin hij gewag maakte dat Domela 'wegens zijn inzet voor gewonden' van Von Werder een pas gekregen had, die hem, zo Vanacker, 'toeliet niet alleen de evangelische, maar ook de Jong-Vlaamse boodschap buiten Gent te prediken' (VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 22; Eenzelfde zienswijze vindt men terug bij Lode

- Wils, *Op. Cit.*, p. 57-58). Belangrijker is echter dat Vanacker aan het belangrijkste punt - de vrijgeleide die het Duitse leger aan de verspreiding van de Algermaanse theorieën gaf - geen aandacht besteedt. Vanacker besluit dat de groep Jong-Vlaanderen 'zonder tussenkomst van de Duitse bezetter' ontstaan was. 'De Nederlandse dominee stelde weliswaar het basisprogramma voor, maar kon daarbij op de medewerking en instemming van de andere leden rekenen', (*Ibidem*, p. 28). Deze vaststelling is op zich niet fout, maar gaat wat voorbij toch enkele belangrijke nuances. (1) Domela was niet zomaar een lid, hij was de leider en stichter van Jong-Vlaanderen (2) De groep was ontstaan door de bewuste inwerking van deze pangermaanse figuur, die al jaren vóór de stichting het plan opgevat had om België te vernietigen en die (3) nog vóór de stichting contact opgenomen had met de Duitse bezetter.
- 173 In januari 1915 werd hij lid van de Commissie voor Vlaamse aangelegenheden, die de Duitse bezetter opgericht had, VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 47.
- 174 De eerste was oud-leerling van een kennis van Reismann, met wie hij ook na de oorlog contacten bleef houden. 'Vermoedelijk één van de Jong-Vlamingen die Reismann-Grone kende', aldus Vanacker, VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 23; BUNING, L., 'Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4/5, juli-oktober 1975, kol. 223-224
- 175 *Ibidem*.
- 176 Het geschrift, «Aan Duitsland, deze de uiting van Jong-Vlaanderen wens» vindt men in *facsimile* terug in VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 13-14. Op de vierde regel is er inderdaad in de tekst ingegrepen. Het woord «aanhechting» is duidelijk over een ander woord geschreven, al vragen we ons af of dit wel «verbinding» was. Van het oorspronkelijke woord is enkel de laatste letter (g) onaangeroerd gebleven. Als er, zoals in de visie die in de historiografie gangbaar is, oorspronkelijk «verbinding» gestaan had, kan men niet de sporen van een andere - weliswaar moeilijker leesbare - letter in de oorspronkelijke tekst verklaren: de «b» (het bovenste stuk van de letter is niet overschreven). Kimpe schreef immers de «b» op een heel andere manier, zoals uit de rest van de tekst blijkt. Wij menen dat hier oorspronkelijk het woord «inlijving» stond. Kimpe heeft dus de oorspronkelijke tekst niet versterkt, hij heeft ze afgezwakt. De «van» na het woord is onaangeroerd blijven staan. Dit betekent dat Kimpe nooit «verbinding met» heeft neergepend. Een derde bewijs bevestigt onze theorie. In de zin onder diegene die we bespraken is het woord «gedeelten», waar wij het gecursiveerd hebben gecorrigeerd. Dat woord stond net onder «aanhechting», of beter onder het oorspronkelijke woord «inlijving». Het uitwissen van de lange «ij» maakte natuurlijk dat ook de volgende deels aangepast moest worden. Indien er werkelijk «verbinding» gestaan had, ware dit niet nodig geweest. Zie de handgeschreven pagina uit het notulenboek Jong-Vlaanderen, zoals afgedrukt in BUNING, L., *Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 75.
- 177 VAN DE VELDE, M., *Geschiedenis der Jong-Vlaamse Beweging*, 's Gravenhage, 1941, p. 16-21.
- 178 VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 16.
- 179 MOLENAAR, L., *Op. Cit.*, p. 48. De Vreese had in 1885, als scholier, 't Zal Wel Gaan omgedoopt tot De Heremans' Zonen, waar Minnaert nog lid van geweest was; Over de anti-Pirenne opvatting, zie *Ibidem*, p. 79-80.
- 180 VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 22-23. Voor een apologie van De Vreese, leze men BIEMANS, A.A.M., J., 'Willem de Vreese en de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. Over een Vlaamse geleerde en zijn levenswerk', *Literatuur 6* (1989), p. 96; Voor zijn functie zie WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, 1974, p. 223-224.] Naar eigen zeggen besprak Domela alles wat hij als Leider der Jong-Vlamingen ondernam met De Vreese - van zijn reizen over de keuzen van Van Oye tot eerste voorzitter tot de stichting van de *Vlaamse Post*- zie het stuk daaromtrent van Domela in de *Dietsche Voorpost* d.d. 10 januari 1938, gedeeltelijk overgenomen in VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 23).
- 181 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 58.; VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 58.
- 182 VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 24-26.
- 183 BUNING, L., *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 66.
- 184 GERSTENHAUER, M.R., *Der völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft, aus der Geschichte der völkischen Bewegung*, Leipzig, 1933, p. 45-47. Volgens Gerstenhauer werd de *Flamenpolitik* doorgevoerd tegen de taai weerstand der 'Bethmanianer' [bedoeld wordt: de kringen rond Bethmann-Hollweg] én, anderzijds tegen de 'Verständnislosigkeit der Militärs'. Over zijn schrijven begin september 1914, zie DOLDERER, W., *Op. Cit.*, p. 43. en VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 41, p. 49. Vrints omschrijft Gerstenhauer als de belichaming van de *Flamenpolitik* die binnen de *Politische Abteilung* de enige vertegenwoordiger was van de radicale Jong-Vlamingen.

185 VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 23 waar Vrints Antwerpen zo omschrijft.

186 BUNING, L., 'Notities betreffende Hermann Felix Wirth', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 33, nr. 3, mei-juni 1974, kol. 141-144; *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard. Vlaaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 77; VAN GILST, A., *Hermann Wirth*, Soesterberg, 2006, p. 7-16.

187 Eerst kon de groep hem niet vinden, tot, aldus Thiry, hij in december hem heel toevallig ontmoette in het Gentse stadhuis. «*Toen ik daar om zes uur binnentrad stond er een blonde, Duitse soldaat, in langeruitersmantel en met sporen aan de laarzen [...] Hij sprak Hollands [...] en had het [...] over middeleeuwse volksliederen. Het kon niet anders of dat moest Dr. Hermann F. Wirth zijn, de man die we zochten [...] het duurde niet lang of wij kregen de toelating om De Vlaamsche Post, want zo zouden wij het dagblad noemen, te stichten. De Vlaamsche Post zou dus de voortzetting worden van De Bestuurlijke Scheiding. Leo Picard nam de hoofdredactie waar en in maart 1915 verscheen ons dagblad*», THIRY, A., «Het ontstaan van het activisme te Gent», *De Vlag*, juli 1943, p. 678.

188 VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 24.

189 JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 185-6.

190 KEIM, A., *Erlebtes und Erstrebtes*, Hannover, 1925, p. 195-223. Opvallend is dat Keims verklaring over de Kempen: «*In Spätsommer 1917 nahm [...] Michaelis [bedoeld wordt Georg Michaelis die in 1917 een tijd Rijkskanselier was] 'Winterslag' in Augenschein, wobei ich ihm einen Vortrag über die große Zukunft der Campine halten ließ*» (p. 217-218). De *alldeutsche* generaal liet in zijn boek zijn rassenkundige opvattingen doorschemeren. Duitsers en Vlamingen waren zozegged van dezelfde Duitse afstamming. Tijdens de volksverhuizingen waren «chattische» mannen en Friese vrouwen met elkaar vermengd, waaruit voor het grootste deel de Vlamingen waren voortgekomen («*Und da gibt es noch 'Intellektuelle' in Holland, die von einer selbständigen holländischen Nation und einer holländischen 'Ursprache' fasseln*»), (p. 212). Keim heeft in zijn memoires de oorsprong van de *Flamenpolitik* zoveel mogelijk proberen te verdonkeremanen door de klemtoon te leggen op de Duitse hulp aan het zich zelfstandig ontwikkelend activisme. «*Die Vlamenbewegung machte mit der Zeit erfreuliche Fortschritte [...] Es war selbstverständlich, daß die deutschen Behörden die Vlamenbewegung unterstützten*» (p. 222). Dit apologetisch beeld is decennialang blijven doorleven in de historiografie tot Lode Wils het ondermijnde. Cf. Elias: «*Van Duitse inwerking op een ontwaken van de Vlaamse Beweging is hier niets te ontdekken. De Vlamingen zelf zien wij overal het initiatief nemen: in Gent, Antwerpen en Brussel.*», ELIAS, H.J., *Vijfentwintig Jaar Vlaamse Beweging*, I, Antwerpen, 1969, p. 30. Franz Petri ging zelfs nog een stap verder door te stellen dat de *Flamenpolitik*, hoewel ze de voorwaarden voor een vreedzaam samenleven van de Europese volkeren nog niet kon scheppen, toch een ernstige poging was om in het belang van de veiligheid van Duitsland ook met de eigen rechten van een niet-Duitse bevolkingsgroep rekening te houden, NELDE, P.H., 'Nieuw licht op de *Flamenpolitik*', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 27, nr. 2, maart-april 1968, kol. 112-113; PETRI, F., 'Nog eens de *Flamenpolitik*', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 27, nr. 5, september-oktober 1968, kol. 325-328

191 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 363. Dat politieke testament hebben we bestudeerd, zie *General von Bissing's testament, A study in German ideals*, New-York-Londen, 1918. Het bevat onthullende informatie omtrent de denkbeelden van de gouverneur-generaal. De Vlaamse Beweging omschreef hij als een «*onderdeel van de Duitse belangen in België*». Het verwerven van Duitse 'vrienden' in Vlaanderen zou ook zeer belangrijk zijn voor de Rijkspolitiek tegenover Nederland. De Vlamingen - een '*Germaanse stam*' zouden, door hun ten aanzien van de Walen tegengestelde houding, een versterking zijn van het *Deutschum* in België (p. 17-18). Volgens von Bissing was België al 800 jaar van belang voor de Duitse *Machtspolitik*. Zolang Duitsland sterk was, had ze het land voor het merendeel onder zijn controle (p. 20). Hoe doortrokken het denken van de gouverneur-generaal was van *alldeutsche* theorieën, valt op bij het lezen van volgende passages: '*Duitsland kan slechts Duits blijven indien het [België], dat altijd al door Germaanse stammen gepenetreerd was in onze invloedssfeer brengt.*' Daarbij merkte hij op dat het Germaanse intellect en energie moesten gehuisvest worden waar Franse invloed tot nu toe het land verfranst had. Zelfs de Walen waren mettertijd Frans gemaakt (p. 20-21). In dit germaniseringsproces stelde von Bissing maatregelen voor die in een overgangperiode getroffen moesten worden: 1) De *Vlamingen* moesten dan toestaan om afstand te nemen van '*Frans tirannie*'. 2) De *Walen* hadden de keuze: zich aanpassen aan de veranderde toestand of België *verlaten* (p. 25). Anders gezegd: von Bissing pleitte voor een etnische zuivering. Wie in het land bleef moest trouw zweren aan Duitsland en na een tijd aan het *Deutschum* (*Ibidem*). *Hiermee is het duidelijk dat von Bissing zich op het standpunt van het radicale Alldeutschtum plaatste.* Had J.L. Reimer in *ein pangermanisches Deutschland* (1905) al niet gewezen op het bestaan van twee soorten denationaliseringsen,

al naar gelang het, om Germaanse of niet-Germaanse staten ging? Voor de Germaanse staten was het nodig om ze in verscheidene fases te germaniseren (germanisering in *de zwakke zin des woords*). Voor niet-Germaanse volkeren in hun geheel, was het van belang om de Germaanse elementen te versterken door expulsie van niet-Germanen (germanisering in *de sterke zin des woords*). Vlaams-België verkeerde in het eerste geval, Waals-België in het tweede. Wallonië zou trouwens, volgens Reimer hetzelfde lot als Noord- en Noord-Oost Frankrijk ondergaan. Reimer had zijn argument met schedelmetingen onderbouwd, REIMER, J.L., *Op. Cit.*, p. 136 e.v. (Zie Hoofdstuk IV).

192 Naar Van Goethem verhaalde waren verschillende factoren verantwoordelijk voor die situatie: bv. de afhankelijkheid van het prinsbisdom Luik van 1366 tot de Franse revolutie die ervoor zorgde dat de Limburgse elite beïnvloed werd door de culturele uitstraling van Luik, VAN GOETHEM, H., *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht* (1795-1930), Brussel, 1990, p. 276

193 VANDEWEYER, L., 'Het activisme in Limburg tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Limburg-Het Oude Land van Loon*, jg. 76, 1997, nr. 2, p. 97-13.

194 WENDE, F., *Op. Cit.*, p. 29.

195 *Ibidem*, p. 75-76.

196 VON DER LANCKEN WAKENITZ, O., *Meine Dreissig Dienstjahre (1888-1918)*, Berlijn, 1931, p. 217.

197 Revelerend is wat te lezen valt in een brief van Von Bissing aan Stresemann, d.d. 14 januari 1917, gepubliceerd in de *Hamburger Nachrichten* (30 mei 1916; von Bissing was op 30 april van dat jaar gestorven). Op het moment van schrijven herstelde hij te Wiesbaden van een zware bronchitis die hij opgelopen haden rond kerstmis 1916. Hij schreef: «*De kust moet onze grens zijn, ik was verheugd dat dit punt naar voren gebracht werd op een recente bijeenkomst van het Flottenverein. Zulks zal ons uit de natte driehoek verlossen [Met de natte driehoek wordt het deel van de Noordzee tussen de Deense westkust en de Duitse kust bedoeld] en het mogelijk maken voor ons om onze kolonies te beschermen, wanneer we ze gereed hebben van Englands klauwen. Sedert meer dan twee jaar is mijn politiek gegidst door zulke overweging over wat in de toekomst gebeuren kan. Ik heb in stilte gezocht om connecties aan te knopen [i.v.m. de Flamenpolitik]*», zie publicatie als bijlage in *General von Bissing's testament, A study in German ideals*, New-York-Londen, 1918, p. 27-29. Von Bissing was dus bekend met activiteiten van het *Flottenverein*, hetgeen mee helpt verklaren dat hij en Tirpitz op dezelfde lijn zaten (*infra*). Al even belangrijk is de vaststelling dat in januari 1917 Von Bissing blijkbaar al twee jaar bezig was met het leggen van contacten, i.e. dus vóór januari 1915 (we mogen dus aannemen: meteen na zijn aanstelling). Maurits Basse was op de hoogte van de brief die hij heel kort citeerde, maar gaf een verkeerde verwijzing in voetnoot. Op de pagina's in het werk van Faingnaert die Basse in voetnoot aanhaalde, wordt de brief immers niet vermeld, zie BASSE, M., *De Vlaamse Beweging van 1905 tot 1930*, dl. 1, p. 163 en voetnoot (1) daar. Een korte inhoud van de brief met een juiste bronvermelding is wel terug te vinden in [Nationale Bond voor Belgische Eenheid], *Geschiedkundig overzicht van het aktivisme*, Brussel, 1929, p. 13 en voetnoot (1) aldaar.

198 BUNING, L., *Vlaaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 88.

199 Richard Carr bespreekt de liefdesaffaire van Mathilde Wesendonck (de moeder van Myrrha), de vrouw van een rijk Duits zakenman, in zijn recente boek CARR, J., TEN DOESCHAETE, A., *De Wagner Clan*, New York, 2009, p. 23, p. 43, p. 45-46, p. 70-71, p. 142. Het ging om een kortstondige affaire van een man die vele minnaressen had. Aan het einde van de jaren 1850, na zijn affaire, was hij, zo de auteur, de zelfmoord nabij. Volgens Carr was zijn ongelukkige jeugd niet vreemd aan de verklaring van de «*inwisselbaarheid van liefdespartners*». Nog in 1876 woonde Myrrha als «*een vriendin*» het festival in Bayreuth bij. Na zijn dood heeft zijn vrouw - Cosima - alle brieven van Mathilde Wesendonck waarop ze beslag kon leggen verbrand (wat natuurlijk bijzonder jammer is voor historisch onderzoek). Jaren tevoren was ze al begonnen met het proberen te verzamelen van zoveel mogelijk bewijzen van de affaire. Zo bezat Mathilde Wesendonck verschillende literaire manuscripten (vaak met een liefdevolle opdracht) van Wagner. Cosima schreef naar Mathilde dat ze die moest terugsturen omdat koning Ludwig van Beieren ze openbaar wilde maken. Mathilde had toen laconiek naar Wagner geschreven dat hij ongetwijfeld op de hoogte was van dit verzoek en dat ze blij was dat het goed ging met hem en dat hij door dierbaren omringd werd. Sporen van racisme maar ook van socialistenhaat en Duitse superioriteitswaan bij Von Bissing zouden aldus verklaard kunnen worden. Zo lezen we in een persbericht uit Berlijn d.d. 27 augustus 1914 dat Von Bissing bij het uitbreken van de oorlog zou verklaard hebben dat hij alle socialisten onschadelijk wilde maken («*De Duitse sociaaldemocraten*», *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, Ochtendblad, 28 augustus 1914, p. 2). Interessant is ook volgend stuk, ingezonden door een lezer van *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Die maakte er het blad attent op dat Von Bissing verklaarde: «*Wanneer de wakkere zonen van ons volk [...] door [een] laffe overval van een verblinde, razende bevolking vermoord worden [...] dan is het een eis van*

- zelfbehoud [...] daartegen dadelijk met de uiterste maatregelen op te treden. Dan moeten onschuldigen met de schuldigen lijden. [...] Dat huizen, bloeiende dorpen en zelfs gehele steden daarbij vernietigd worden [...] mag niemand verleiden tot misplaatste gemoedsbewegingen. Zij mogen ons niet zoveel waard zijn als het leven van één enkel soldaat. Dat spreekt vanzelf en behoeft eigenlijk niet gezegd te worden.», «De Oorlog», *Ibidem*, 25 september 1914, p. 1. Uitspraken als deze bewijzen (nogmaals) dat von Bissing een radicale nationalist was.*
- 200 ELLIS, W.A. (vert.), *Richard Wagner to Mathilde Wesendonck*, New York, 1905, zie p. 62 (*) onderaan de pagina voor de familierelatie en p. 52 voor de in de lopende tekst genoemde vriendschap. Uit het hele werk blijkt trouwens dat Wagner niet alleen naar Mathilde brieven schreef, maar ook naar Myrrha en Wille.
- 201 De oorspronkelijke toespraak van Jaensch is spijtig genoeg verloren gegaan, waardoor we ons moesten beroepen op het verslag en de samenvatting ervan in de *Alldeutsche Blätter* («Aus den Gauen und Ortsgruppen» - «Berlin», *Alldeutsche Blätter*, jg. 24, nr. 50, 12 december 1914, p. 442).
- 202 Over het «Misstrauen», zie *Ibidem*.
- 203 De beslissing om dit schrijven aan de keizer te richten was genomen tijdens de vergadering van de groep op 12 december 1914. Die werd uitzonderlijk voorgezeten door Minnaert. De bedlegerige Domela - op 8 december was hij met zijn fiets bij Sas van Gent in het kanaal gesukkeld - kwam pas later opdagen. VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 26-27. VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 28. Vergelijk hiermee het uitroepen van de Vlaamse «onafhankelijkheid» door de Raad van Vlaanderen in de lente van 1918: ook dát was voor sommige Duitsers een brug te ver. Duitse kringen, o.a. in het leger en in het bezettingsbestuur, die vreesden dat de Duitse regering vrede zou willen sluiten zonder totale overwinning, waren er wel voor gewonnen, WILS, L., *Frans van Cauwelaert en de barst van België* (1910-1919), Antwerpen, 2001, p. 245-246.
- 204 DOLDERER, W., 'Duitsland-Vlaanderen', NEVB, p. 1002-1003; Vergelijk hiermee hoofdstuk 2 uit zijn al genoemde boek *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt* (p. 28-35) waar hij dezelfde stelling uitvoeriger probeert te onderbouwen, zonder evenwel overtuigende argumenten aan te brengen.
- 205 OSZWALD, R.P., «Der Nationalitätenkampf der Flamen und Wallonen», *Preussische Jahrbücher*, Band 156, nr. 2, 1914, p. 214-245; In 1915 werd de brochure gedrukt onder de titel *Zur Belgischen Frage* (Berlijn, 1915). Behoudens anders vermeld, verwijzen we voor volgend stuk naar deze brochure, (p. 7-48).
- 206 Het waar en wanneer (28 november 1913) van de voordracht vonden we terug in OSZWALD, R.P., *Op. Cit.*, p. 7 en met name voetnoot 1 aldaar.
- 207 Gedurende de Eerste Wereldoorlog zou R.P. Oszwald trouwens betrokken raken bij de *Flamenpolitik*, onder andere voor perscensuur en activistische propaganda in krijgsgevangenenkampen. Oszwald wilde van België een Duitse satellietstaat te maken. Daarbij zou een bestuurlijke scheiding doorgevoerd worden, DOLDERER, W., 'R.P. Oszwald', NEVB, p. 2364.
- 208 Oszwald was ook een zeer belangrijk figuur gedurende het interbellum in de contacten tussen enerzijds Vlaams-nationalisten en anderzijds de nationaal-socialisten. In 1935 bijvoorbeeld nam hij deel aan een gesprek op het Duitse ministerie van buitenlandse zaken waaruit belangstelling bleek voor het VNV, DE WEVER, BR., *Greep naar de Macht, Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde, Het VNV (1933-1945)*, Tiel, 1994, p. 198.
- 209 Op 17 februari 1904 werd te Hamburg het *Verein von Freunden der niederdeutschen Sprache und Literatur* gesticht. Sedert 8 januari 1906 voerde de nieuwe vereniging de roepnaam *Quickborn*. De actieradius werd gevoelig uitgebreid van Hamburg, over het Nederduitse gebied in Duitsland. In 1913 werden, na subsidie het jaar tevoren vanwege de stad Hamburg, de *Quickborn Bücher* uitgegeven, waar ook Conrad Borchling een werk in publiceerde. De *Quickborn* was aangesloten bij het *Allgemeiner Plattdeutscher Verband* (APV), en telde kort na zijn oprichting 405 leden, waarmee het meteen de grootste vereniging onder die koepel was (700 in 1914). Het APV omvatte ca. 1910 97 verenigingen, en een gemeenschappelijk orgaan (*Der Eekbom*, die 4600 lezers telde). Vanaf 1910 kwam Vlaanderen binnen de *Quickborn* in de belangstelling. Die was niet overdadig, maar wel regelmatig en bijna geheel gericht op taal en letteren; de taalstrijd en de agitatie omtrent de vernederlandsing van de Gentse Hogeschool bleven op achtergrond. Nederland verkreeg minder aandacht, nochtans traden geen Vlamingen toe, wel Nederlanders (waaronder in 1915 Gerretson, de Groot-Nederlander die met steun van het Duitse gezantschap in Den Haag de *Flamenpolitik* zou ondersteunen) en Nederlandse verenigingen. Onder de leden bevond zich Conrad Borchling, die geïnteresseerd was in Friesland, Nederland en Vlaanderen (Lammert Buning, die de wat onhebbelijke gewoonte bezat om zich teveel te identificeren met de personen die hij besprak, noemde hem een 'vriend' van die streken). Borchling had klassieke filologie en germanistiek gestudeerd en had reeds naam verworven als talentvol geleerde. In 1910 werd hij hoogleraar te Hamburg. Weldra nam hij ook een prominente plaats in de *Quickborn* in. Sterker nog: hij werd er de meest gezaghebbende figuur. Zijn naaste medewerker werd in 1911 de Nederlander C.G. Kloeke. Vanaf 1912 tot 1915 (toen keerde hij terug naar Nederland) nam die de cursussen Nederlandse Taal en Literatuur voor zijn rekening. Op 8 oktober 1911 vierde de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde haar 25-jarig bestaan, waarop ook personen uit Duitsland aanwezig waren. Professor Roethe uit Göttingen bracht goede wensen uit Duitsland en noemde de organisatie de 'Hüterin und Förderin des vlämischen Heimats- und Volksbewusstseins'. In 1912 organiseerde Borchling, samen met zijn medewerker *Vorlesungen* aan de universiteit van Berlijn onder toezicht van het *Verein für niederdeutsche Sprachforschung*. Ook Dr. Hermann Felix Wirth trad daar als docent op. Hij behandelde de ontwikkeling van het wereldlijk en geestelijk lied in de Nederlanden. In 1912, toen men in Vlaanderen vierde dat honderd jaar geleden Conscience geboren werd, voerde Borchling in Hamburg het woord aangaande de schrijver. In het eerste oorlogsnummer van de *Quickborn* (oktober) kreeg wat daar gezegd werd, weerklink. Fritz Bley publiceerde onder de titel 'Niederdeutsches Geistesleben in Belgien' (origineel in de Hamburgse *Deutsche Volkszeitung*) in de *Oktober-Heft* van de *Quickborn*. Hij ging door op zijn élan en lanceerde op 4 november 1914 in *Zeitfrage* de hartstochtelijke oproep 'Heraus mit der vlämischen Hochschule'. Op beide stukken gaan we in de lopende tekst in. Zeven dagen later, op 11 november 1914 dus, bevatte de *Tägliche Rundschau* zijn pennenvrucht 'Vlandern und die deutsche Presse', waarin hij kritiek uitte op de Duitse journalisten en hun houding tegenover de 'Vlaamse stamverwanten'. De *Quickborn* gaf samenvattingen van dit alles aan zijn lezers door, BUNING, L., 'De Quickborn en Vlaanderen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 35, nr. 2, maart-april 1976, kol. 81-102. Deze *Quickborn* valt niet te verwarren met de organisatie die groeide uit kringen die in 1909 in Neisse, Paderborn, Frankfurt en Wertheim ontstonden. Zij ontwikkelde zich na Wereldoorlog I tot een dynamische katholieke jeugdbeweging, Vos, L., Bloei en ondergang van het AKVS II, Leuven, 1982, p. 302.
- 210 Behoudens anders aangegeven verwijzen we voor wat volgt naar BORCHLING, C., *Das belgische Problem, 9. Oktober 1914 - Deutsche Vorträge hamburgischer Professoren*, Hamburg, 1915, p. 4-28.
- 211 Helemaal belangeloos was die interesse voor België toch niet: zo eiste Borchling minstens de annexatie van het district Aarlen, het Groothertogdom Luxemburg en Verviers bij het Duitse Rijk. (*Op. Cit.*, p. 15).
- 212 Een echo van deze gedachte vonden we terug bij de Beier Pius Dirr, een belangrijke schakel in de *Flamenpolitik*, die in 1917 het boek *Belgien als Französische Ostmark* schreef, dat precies probeerde te bewijzen wat de titel aangaf.
- 213 'Ein selbstständiger vlämischer Staat würde dabei besser noch als eine vlämische Provinz Deutschlands jener höheren Aufgabe dienen, aus der Mehrheit der germanischen Staaten den großen germanischen Bund entstehen zu lassen, der die Öffnung unserer Zukunft ist.' (BORCHLING, C., *Op. Cit.*, p. 28)
- 214 Ook Franz Fromme was dus aangesloten bij de *Quickborn*. Fromme verkeerde als jongeman in een tweestrijd tussen kunst en wetenschap, maar koos uiteindelijk voor de publicistiek. Hij bereisde grote delen van Europa, hetgeen hem leidde naar een voorkeur voor de Germaanse landen. Hij koesterde sympathie voor de Ierse vrijheidsstrijders. In 1911 ontmoette hij in Edinburg Mc Leod. Ze trokken samen voort naar zijn reisbestemming (IJsland). In 1913 bracht hij een bezoek aan de Mc Leods te Gent, alwaar hij tijdens zijn verblijf goed bekend raakte met de Vlaamse Beweging. Hij ontmoette er naast Virginie Loveling ook Jan Derk Domela Nieuwenhuis, die hij vergeleek met Cato de Oudere (Domela had het nl. steeds over 'het boeltje van 't jaar 30' dat weldra naar 'de maan' zou vliegen). Naar eigen zeggen moest Fromme van 'de Pruisen' niet zoveel hebben als van de 'stamverwante Vlamingen'. Tijdens de oorlog kwam hij als verslaggever naar België om bij de Duitsers 'begrip' op te brengen voor de 'Vlaamse verlangens' (aldus Lammert Buning). Hij zou de zijde der activisten kiezen. (BUNING, L., 'De Quickborn en Vlaanderen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 35, nr. 2, maart-april 1976, kol. 100-102). In 1913 schreef hij in *Die Grenzboten* de opstellen 'Die Gärung in Belgien' en 'Flamen und Wallonen in Belgien'. Dat laatste artikel benadrukte het vermeende, artificiële karakter van de Belgische staat. In 1830 hadden, aldus Fromme, Vlamingen en Walen gemene zaak gemaakt tegen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, maar dat was dan ook alles wat ze gemeen hadden. De Vlamingen waren van het Germaanse ras en hadden met het neologisme België niets te maken. Dat Fromme in niets verschilde van de Alduitsers, tonen zinnen als deze aan: 'Wohl stehen die germanischen Flamen [...], auch heute, nach so viel Vorkommnissen von Nivellierung und Rassenvermischung, noch in schroffsten Gegensatz zu den keltoromanischen Wallonen', FROMME, F., «Flamen und Wallonen in Belgien», *Die Grenzboten*, Jg. 72, Nr. 25, Berlin, 1913, p. 551. Het België-beeld van Fromme getuigde van een extreem dualisme en dat niet enkel op rassenkundig vlak. De Vlamingen

- waren katholiek, de Walen atheïstisch (in zoverre ze tenminste niet van Vlaamse ... of Duitse afkomst waren). Van de Belgische *flamenfeindliche* clerus moest Vlaanderen volgens Fromme niets verwachten (*Ibidem*, p. 552-553; p. 556). De Vlamingen waren blijkbaar in een zeer nadelige positie: waar het ‘*Walendom*’ gesteund werd door het *Franzosentum* (40 miljoen mensen), stonden achter de Vlamingen zelfs niet de Nederlanders. Bovendien wemelde het onder de Vlamingen van stamverraders die zich liever van het Frans bedienden (*Ibidem*, p. 554-555). Buning en Dolderer hebben het *völkische* en racistische element bij Fromme trouwens volledig onbesproken gelaten. Tot zijn spijt constateerde hij in 1916 dat een ‘*völkisch-sprachliche*’ front van Vlaanderen en Nederland voorlopig onmogelijk was: in België heerste er een ‘*Deutschenhass*’. Die schreef Fromme toeaan het optreden van de eerste Duitse troepen in de zomer van 1914, zie ook BUNING, L., ‘De Quickborn en Vlaanderen (vervolg van nr. 2, 35ste jg., 1976)’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 35, nr. 3, mei-juni 1976, kol. 115-116.
- 215 FROMME, F., «*Der Nationalitätenkampf in und um Belgien*», *Deutsche Rundschau*, Jg. 41, Bd. 162, Berlin, 1914/1915, p. 127-149.
- 216 De Belgische dynastie is van «*Germaanse*» oorsprong.
- 217 FROMME, F., *Een Duitse stem over Vlaanderen's toekomst*, ‘Duits-Vlaamse Beschouwingen’ (*Deutsche Rundschau*, april 1917), vertaald door Ernest Claes, Le Havre, 1918, p. 3-15. Opvallend is ook de verwijzing van Fromme naar het toen recente werk van Friedrich Naumann, *Mittleuropa*.
- 218 BLEY, F., ‘*Niederdeutsches Geistesleben in Belgien*’, *Mitteilungen aus den Quickborn*, jg. 8, nr. 1, oktober 1914, p. 3-4. Bley liet overigens niet na om erop te wijzen dat hij de schrijfwijze van C.J. Hansen hanteerde, zie *Ibidem*, p. 4, voetnoot *).
- 219 *Ibidem*, p. 3, waarin Bley bevestigde dat hij *Zeitfragen* uitgaf.
- 220 BLEY, F., ‘*Heraus mit der vlämischen Hochschule*’, *Zeitfragen, Beilagen zur Deutschen Tageszeitung*, 4 november 1914, p. 1.
- 221 Dolderer zelf omschreef trouwens in 2003 Fromme als één der invloedrijkste figuren in de Duits-Vlaamse betrekkingen, DOLDERER, W., «*Der flämische Nationalismus und Deutschland zwischen den Weltkriegen*» in: DIETZ, B., *Op. Cit.*, p. 117. 109-136
- 222 Mogelijkerwijs is Frechs visie vertroebeld door Theodor Reismann-Grone zelf die zijn rol in de *Flamenpolitik* zó sterk in de verf wou zetten, dat een overijverige historicus geneigd zou zijn om het tegendeel te bewijzen. Zo bleef Reismann tijdens de oorlog in correspondentie met Gerstenhauer volhouden dat de bestuurlijke scheiding de uitvoering van *zijn* idee was. Immers, in januari 1917 had hij een *Denkschrift* dat dat besluit bevatte naar de Rijkskanselier gestuurd. Reismann geloofde zelf dat hij door dat soort acties bij Haller van Ziegesar en natuurlijk bij Von Bissing de *Flamenpolitik* wezenlijk beïnvloed had. Alleszins meer, zo meende hij, dan het *Alldeutscher Verband*. Gerstenhauer schreef minder dan twee weken na het verzenden van de brief van Reismann (op 15 maart 1917) dat er niets van aan was. Die laatste werkte op dat moment op de *Politische Abteilung*, waar hij één van de felste pleitbezorgers was van de bestuurlijke scheiding. FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 150. ‘*Im Gegenteil: Diese [Denkschrift] habe den Reichskanzler nur darin bestärkt, über die Trennung der Verwaltung nicht hinausgehen zu müssen*’ was Gerstenhauers commentaar. Anderzijds heeft Gerstenhauer *zijn* invloed hier misschien proberen te overdrijven.
- 223 BUNING, L., ‘Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4/5, juli-oktober 1975, kol. 247.
- 224 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 359.
- 225 BUNING, L., ‘Meer licht op de von Ziegesars’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 6, november-december 1973, kol. 317-320; In de *Flamenpolitik* toonde Haller zich radicaler dan de ‘federalistische’ tandem Reinhard-Josson. Haller werd tweede voorzitter van de Vlaamse Landsbond (Reinhard was eerste voorzitter), die ijverde voor de ‘Verenigde Staten van België’ (die gekant was tégen samenwerking met de Jong-Vlamingen). De Landsbond (1916) werd gesteund door de *Politische Abteilung* (o.a. door de daar werkzame Dirr). Toen Von Bissing einde 1916 het bevel gaf tot splitsing van het ministerie van Kunsten en Wetenschappen, werd Haller de Vlaamse sectie Kunsten toevertrouwd. Zijn hulp zou ook gevraagd zijn bij het tot stand brengen van de Raad van Vlaanderen (waar hij deel van uitmaakte). Op 2 augustus 1917 maakte hij deel uit van de deputatie van de Raad van Vlaanderen die door Michaelis in ontvangst genomen werd. In 1941 keerde hij nog enkele weken terug naar België. Naar Brans (*Volk en Staat*) stuurde hij artikels i.v.m. taalaangelegenheden toe. (*Ibidem*, kol. 320-330).
- 226 Overname uit FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 229.
- 227 FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 225. Reismann-Grone moet toch wel een goede indruk gemaakt hebben op de onderstaatssecretaris. Zo kreeg hij op 4 december 1914 een bedankbriefje van laatsgenoemde toegestuurd o.w.v. zijn rapport m.b.t. de Vlaamse Beweging en voor een kaart. Cf. ook GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 477-478 (en meerbepaald voetnoot 6).
- 228 Op 24 juli 1914 nam de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* van Reismann-Grone het artikel ‘*Habsburgische Gewaltpolitik*’ op. De volgende dagen werd de agitatie tegen Wenen voortgezet. Op 29 juli schreef de krant dat Rusland vrede wou. Samen met *Die Post* was het blad het enige dagblad van rechtse signatuur dat inging tegen de *Nibelungentreue*. Dat leverde de vertegenwoordiger van de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* te Berlijn, net als de hoofdredacteur van *Die Post*, een bezoek op bij het *Auswärtiges Amt* alwaar een verschijningsverbod in het vooruitzicht gesteld werd. De anti-Habsburgse agitaties deden het aantal abonnees gevoelig dalen. Reismann-Grone trok daaruit vanuit zijn zakenmansinstinct en misschien vanuit de *Flamenfrage* die hem al zolang begeesterde in oktober 1914 de conclusie om in België een vervangend afzetgebied te creëren, BUNING, L., ‘Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4-5, juli-oktober 1975, kol. 251-255. R. Devleeschouwer stelde in 1958 vast dat *Die Post* en de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* vonden dat Duitsland niet om de belangen van de Habsburgse troon moest vechten. Hij merkte wel op: ‘*Cette attitude n’était modérée qu’en apparence. La Post s’opposait aux entreprises slaves du gouvernement de Vienne qui pouvaient affaiblir l’influence ‘germanique’ dans l’empire des Habsbourgs*’, DEVLEESCHOUWER, R., *Les Belges et le danger de guerre (1910-1914)*, Leuven, 1958, p. 246 en voetnoot (1) aldaar. Dat was geen toeval: in 1910 had Reismann het Berlijnse blad *Die Post* opgekocht, er een *allduitsch* blad van gemaakt en Heinrich Pohl (ook al ADV) als hoofdredacteur van aangesteld, FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 137. Volgens Jacques Willequet was *Die Post* in 1908 door de groep die onder controle van Reismann stond overgenomen, WILLEQUET, J., *Le Congo Belge et la Weltpolitik (1894-1914)*, Brussel, 1962, p. 152.
- 229 BUNING, L., ‘Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4/5 juli-oktober 1975, kol. 252-253; FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 225-226. Opvallend is hoe zowel Reismann-Grone als Haller van Ziegesar nadien het contrast met tussen Von der Goltz en Von Bissing benadrukt hebben. ‘*Onder de nieuwe gouverneur-generaal*’, aldus Haller, ‘*zou het gelukkig beter gaan. Hij [...] bezat een open politieke blik en een ‘volks-nabij’ gevoel [...] De politiek van de nieuwe gouverneur-generaal was zo gunstig dat naar vier maanden de vrouwen te lande al spraken van ‘vader Bissing’ en bij zijn doortochten in de dorpen hem dankbaar hun kinderen lieten zien*’, VLAMING [= J. HALLER VON ZIEGESAR], *Auf deutschen Vorposten, 1000 Jahre im Kampf für eigenes Wesen*, Berlijn, 1937, p. 25. Eenzelfde positieve bejegening had Reismann in 1919 in zijn boek (REISMANN-GRONE, TH., *Op. Cit.*, p. 101) en Bonhard in 1920 al geuit. Die laatste meende dat Von Bissing België op een eerlijke manier bestuurd had, waardoor hij achting gekregen had in leidende Vlaamse kringen. Zij erkenden, aldus Bonhard, dat een inwilliging van hun wensen enkel met Duitse hulp mogelijk was, BONHARD, O., *Geschichte des Alldeutschen Verbandes*, Leipzig, 1920, p. 64.
- 230 FISCHER, F., *Griff Nach der Weltmacht*, Leipzig, 1961, p. 120-121; WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 13; VON DER LANCKEN, O., *Op. Cit.*, p. 215; BUNING, L., *Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 96. Het citaat van Bethmann-Hollweg vindt men terug bij VANACKER, *Het Activistisch avontuur*, Gent, 2003, p. 36.
- 231 TIRPITZ, A., *Mémoires du Grand-Amiral von Tirpitz*, Parijs, 1930, p. 515-516 (dagboeknotities van Tirpitz d.d. 20 januari 1915).
- 232 FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 226.
- 233 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 36.
- 234 Die bewering heeft Oszwald in 1937 en eerder al in 1913/14 (in zijn besproken toespraak en artikel) geuit. Er was wel één belangrijk verschil: in 1913/14 zei hij nog dat men in Duitsland enkel iets wist van Vlaanderen via de *Alldeutschen*. Het ging zelfs om lieden waarvan hij zich naar buiten toe probeerde te distantiëren. Het betrof «*Weite Kreise*» die de Vlamingen als hun Nederduitse broeders beschouwden in de Duitse strijd tegen het *Franzosentum* (*Zur Belgischen Frage*, p. 7). In 1937 vonden we volgende eindnoot: ‘*Wie gering damals [voor de oorlog dus] noch die Kenntnis über die Bedeutung der flämischen Frage war, beweist die Tatsache, daß Franz Fromme für ein Buch von M. Josson ‘Frankrijk, de eeuwenoude vijand van Vlaanderen en Wallonië (1843 (sic)-1913)’, welches Ende 1913 in Breda in Holland erschienen war und eine unerschöpfliche Quellensammlung darstellt, 1914 keinen Verleger für eine deutsche Übersetzung fand. Zum Teil wurde die Ablehnung damit begründet, daß man ja das Buch von Pirenne habe*’, OSZWALD, R.P., *Deutsch-Niederländische Symphonie*, p. 298 (noot 220). Plots waren de *Alldeutschen* verdwenen en waren de *grote kringen* ‘onbeduidend’ geworden. Oszwald sprak hier dus - om zijn eigen belang nog te vergroten - zijn eigen geschriften tegen. Een andere factor speelde bovendien mee. Als goede nazi diende Oszwald natuurlijk de vooroorlogse *völkische* beweging te minimaliseren.
- 235 Voor wat Elias betreft zelfs meer dan 50 jaar na de oorlog.

- 236 Gerstenhauer schijnt toen al beseft te hebben dat het activisme niet op grote steun moest rekenen. De Vlamingen hadden, zo tekende hij op, de Duitsers niet bepaald met open armen ontvangen en de stemming onder de massa was bepaald niet bewust Germaans. Zij die de Duitse hulp aannamen waren de niet talrijke vertegenwoordigers van de Vlaamse intelligentsia, zie GERSTENHAUER, M.R., «Deutschlands Vlamenpolitik», *Akademische Turnzeitung*, jg. 33, Leipzig, 1916, p. 105.
- 237 *Ibidem*. Vergelijk hiermee de uitlatingen van Von Bissing in hetzelfde jaar. Die schreef op 11 februari 1916 naar Bethmann-Hollweg dat er op het moment dat hij zijn ambt in België opnam geen Vlaamse Beweging meer bestond. «*Sie war infolge des Krieges soviel wie erloschen*». Bovendien was de Vlaamse pers verdwenen en de stemming onder de Vlaamse bevolking anti-Duits. Onder deze zeer moeilijke omstandigheden, aldus Von Bissing, lukte het eerst weer persoonlijke en zakelijke aanknopingspunten te vinden om de beweging uit het niets te helpen komen en haar leiders de overtuiging bij te brengen dat ze de Duitsers als *Waffengegner* van de Belgische «so doch als Förderer des vlämischen Volkstums ansehen könnten», voor citaat, zie VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 44.
- 238 Opvallend is de hoge plaats die naam verwierf in de hagiografie van de Vlaamse S.S (in de periode 1942-1944 besteedde het blad, waar Ward Hermans overigens tot 8 maart 1941 hoofdredacteur van was, een reeks over 'Vlaanderen strijd voor een Groot-Germaans Rijk', waarbij verschillende figuren uit de Vlaamse Beweging als Groot-Duitsers werden afgeschilderd en bepaalde werken, zoals Ernst Hasse's *Großdeutschland...* (1895) en Josef Ludwig Reimers *Ein Pangermanisches Deutschland* (1905) in herinnering gebracht werden). We citeren Dr. Jos Cools: «*Talrijke vooraanstaande Duitse politici, diplomaten, economen en hogere militairen hebben zich oprecht en onbaatzuchtig om het lot van het Germanendom en meer speciaal om het heil van Vlaanderen en Nederland bekommerd. Het loont de moeite de geschriften te lezen van mannen als Paul de Lagarde, H. St. Chamberlain, Generaal Fred. von Bernhardi, Groh [Klaus] Groth?, Constantin Frantz, Von Pfister-Schwaighusen enz.*», COOLS, J., «Het Germaanse Rijk», *De S.S. Man: Kampblad voor de Algemene SchutzScharen Vlaanderen*, 27 februari 1943, p. 2. Voor Von Pfister die zich op de extreme rechtvleugel van de *völkische* beweging bevond, was het christendom trouwens niet meer dan een laagje vernis aangebracht op de diepere zieleroerselen van de Germanen. Die wetenschap helpt om de bewondering in radicale NS-kringen te verklaren («*Nie aber vergehet gänzlich das Alte*», zo tekende hij al in 1885 op, «*wenn es zuvor tief ins Volkstum, tief in des Volkes Sele eingewurzelt war; und noch nach Jahrtausenden ruft der schlichte Mann zu alten Göttern in der Not, wann sich neue Schutzheilige in angelobter Kraft nicht zu bewähren scheinen. Dan stehen auch wir noch in germanischen Heidentum; und Alvater hilft den Enkeln wie den Ahnen. Er gebietet Ansen und Wanen* [een groep goden uit de Noorse mythologie], *Menschen, Riesen und Zwerge*, [...], VON PFISTER, H., *Sagen und Aberglaube aus Hessen und Nassau*, Marburg, 1885, p. 3-4. Voor de rol van Ward Hermans zie SCHÖFFER, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, 1978, p. 267
- 239 VON STRANTZ, K., «*Belgien einst ein deutsches Land*», *Die Umschau*, Jg. 18, Nr. 40, Frankfurt, 1914, p. 804-805.
- 240 LAMPRECHT, K., «*Belgien und wir*», *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, jg. 43, nr. 655, 25 december 1914, 2. *Beiblatt*, p. 1-3. Lamprecht die, naar Jan Brans neerschreef, tot de vriendenkring van de kanselier behoorde bracht in de eerste bezettingsmaanden een bezoek aan België. Godefroid Kurth ontving hem wel in zijn woning, maar Pirenne weigerde hem te ontmoeten. De voordrachten die Lamprecht over België gaf werden na zijn dood in brochurevorm uitgegeven, BRANS, J., «De oorsprong van de *Flamenpolitik* van Bethmann Hollweg», *Op. Cit.*, p. 29.
- 241 VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2003, *passim*.
- 242 TIRPITZ, A., *Mémoires du Grand-Admiral von Tirpitz*, Parijs, 1930, p. 342-343. Voor Alexander von Peez en Paul Dehn verwijzen we naar hoofdstuk IV. Zie *supra* voor de denkbeelden van Von Bissing.
- 243 De reis van Domela naar Berlijn in oktober 1915 is toch wel bijzonder opmerkelijk, gelet op het aantal figuren die hij zonder probleem kon ontmoeten. Reinhard Mumm, Rijksdaglid voor de Christlich-Soziale Partei en een vooraanstaand theoloog, haalde hem in Berlijn af, waarna diens vrouw hem naar het *Auswärtiges Amt* bracht. Daar ontmoette hij o.a. secretaris Von Jagow en tweede secretaris Zimmermann. Naar Domela verhaalde toonde die zich voorzichtig: de *Vlamingen* moesten openlijk België de rug toekeren, de *Jong-Vlamingen* waren nog te weinig talrijk. Zimmermann was in een goede bui, zo verhaalde Domela. Hij wilde nooit meer een België. Dat was een Franse invalspoor, terwijl er in het westen nood was aan een Germaans bolwerk. Pourtales (de voormalige Duitse ambassadeur in Rusland), toonde zich, zo Domela, «*anti-Belg*» en «*belangstellend in ons koninkrijk Vlaanderen*». Met Heinrich Claß kwam Domela wel in botsing. «*Hij ziet ons als Auslanndeutsche. Ik verzette mij krachtig. Wij zijn Teutonen, gelijk Scandinaven en Angelsaksen - geen Duitsers*». Moltke was dan weer «*uiterst tegemoetkomend; geen inlijving, maar bevrijding van Walen* [Vlaanderen, bevrijd van Wallonië dus], *geen kameleons op de troon, maar echte Germanen. Wij moeten vast Teutonenbolwerk in 't u. [usten] verkrijgen tegen Frankrijk - geen hersteld Bè* [België-hater Domela gebruikte telkens deze afkorting] - *geen verduitsing*. [...] 's Avonds [van 17 oktober 1915] zag ik Franz Fromme, met Mumm. De volgende dag bezocht hij Kurd von Strantz en Von Tirpitz (in zijn eigen woning). «*Zijn neef, de rechterhand van admiraal Von Schröder* [nota: hier ging het om dezelfde figuur die in 1897 het invasieplan van België door de *preventive strike* op Antwerpen had opgesteld. Overigens steunde de marine de radicale, Jong-Vlaamse strekking, waardoor Domela bij Schröder (en bij kapiteinluitenant Schultze, neef van Tirpitz) een welwillend oor vond, BUNING, L., *Vlaming door Keuze*, Buitenpost, 1976, p. 88-89, p/ 100, p. 117-118, p. 125, p. 170, zie ook H II] *te Brugge, was ook tegenwoordig*». Domela bekloeg zich over de opeising van Vlamingen: «*men moet geen verwanten, maar Walen als koelies gebruiken*». Tirpitz zou toen aan zijn neef gezegd hebben dat het Frans in de marine moest verdwijnen en plaats moest maken voor het Vlaams. De grootadmiraal beëindigde het gesprek door aan te geven dat ze elkaar spoedig zouden weerzien in een bevrijd Vlaanderen, hij als Duitser, Domela als Vlaming. Een prachtsprek, zo oordeelde de Nederlander. «*God zegene Von Tirpitz. Die man zou moeten regeren*». Nog diezelfde dag tekende Domela op dat de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* van Reismann-Grone een goed stuk over het «*Königreich Flandern*» geschreven had, VAN DE VELDE, M., *Geschiedenis van de Jong-Vlaamse Beweging*, 's Gravenhage, 1941, III-V.
- 244 DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Aus meinem Kriegstagebuch*, Rijswijk, 1915. Domela situeert deze aantekening omtrent 15 september 1915. Daarbij valt nog op te merken dat het hier naar alle waarschijnlijkheid om propaganda ging. Het citaat komt immers uit het Duitsgezinde *De Toekomst* van april en juni 1915. Dat blad gaf de dagboeken uit. Dat de zaken in realiteit merkelijk anders lagen, wordt uit hetzelfde uitgegeven dagboek duidelijk. Tien dagen tevoren tekende Domela op: «*Man verlangt, dass jedermann die Deutschen ausnahmslos Schurken und Diebe schelten soll. Selbst die Häupter der flämischen Bewegung beteiligen sich - auch Furcht? - an der deutschfeindlichen, belgisch-französischen Tollheit*», *Ibidem*, DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Op. Cit.*, p. 32 [Over het in Nederland verschijnende *De Toekomst* was trouwens al gedurende de oorlog geopperd dat het met Duits geld ondersteund werd, zie 'De Toekomst', *Limburg's Belang*, 26 mei 1916 - een overname uit *De Amsterdammer. De Toestand*, een blad waar *De Toekomst* uit voort zou komen kreeg ca. 2500 gulden per maand toegestopt vanuit de Duitse ambassade in Den Haag en dit 'kort na het begin van de oorlog'. Het ondersteunen van *De Toekomst* ging erg ver. De Duitse ambassade betaalde zelfs ... het meubilair].
- 245 Brief van Graaf Helmuth von Moltke, aan J. K. Bluntschli (18 december 1880), geciteerd in PROSS, H., *Die Zerstörung der deutschen Politik: Dokumente 1871-1933*, Frankfurt, 1959, p. 29-31.
- 246 VON MOLTKE, H., *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, Berlijn, 1892, p. 194; Duitsland zou in feite de twee krijgen: eerst een 'relatief' korte oorlog (van augustus 1914 tot november 1918) en in feite van 1914 tot 1945 een tweede, Dertigjarige Oorlog. Dat dit zou gebeuren was mede het gevolg van Duitslands doorbreken van een louter continentale politiek voor de vestiging van een *Weltwirtschafts- und Staatensystem* (*supra*). Dit ideologische paradigma overleefde het Wilhelminische Rijk. Zo schreef het tijdschrift van de *Wehrmacht*, *Signaal* in juni 1944 dat Europa de voorbije eeuwen constant in broederoorlogen was verwikkeld geraakt. Anderzijds hadden zich in Azië en in de Verenigde Staten machtscentra ontwikkeld die het monopolie van het Europese continent doorbroken hadden. Daaruit concludeerde het blad: «*Tegenwoordig gaat het er alleen nog maar om, of Europa zich tegenover deze niet-Europese machtscomplexen eensgezind weet te verenigen, of dat het geleidelijk, land na land, door dit niet-Europese geweld zal worden uitgehold en vernietigd. 'Erfveten' uit vroegere eeuwen kunnen en mogen met de huidige wereldverhoudingen voor ogen geen rol meer spelen*», «Om aan talrijke Europese broederoorlogen een einde te maken», *Signaal*, juni 1944, p. 45. Wat *Signaal* natuurlijk niet kon vermelden van de N-S censor was dat de strijd van het 'verenigde Europa' tegen de Sovjetunie en de Verenigde Staten door Duitsland zelf was uitgelokt en zelfs beantwoorde aan ideologische aspiraties die, zoals we zagen, veel ouder waren. Noteer dat het blad het betreffende artikel begonnen was met de vaststelling dat Europa nu voor de tweede maal in een Dertigjarige Oorlog (1914-1944) verwikkeld was. Von Moltke had postuum gelijk gekregen.
- 247 LUDWIG, E., EDEN, P., *Bismarck: The Story of A Fighter*, New York, 1930, p. 631-632.
- 248 VLAMING [= J. HALLER VON ZIEGESAR], *Auf deutschen...*, p. 22.
- 249 PIRENNE, H., *Le Pangermanisme et la Belgique*, Brussel, 1919, p. 30-31. Vergelijk daarmee de analyse van het vaak onbegrepen Wagnerisme door M.E. Belpaire: «*Uit Duitsland bracht Peter Benoit ons ook voor de eerste keer de theorie van het ras. Hoe noodlottig die theorie, tot haar uiterste gedreven, eens moest blijken in de terugkeer tot het heidendom en de barbaarsheid van het Hitlerisme, dat was toen nog in de duistere toekomst verborgen*», BELPAIRE, M.E., *Gestalten in 't verleden*, Brugge, 1947, p. 17.

- 250 [zonder auteur], *Dr. August Borms voor het gerecht. Tweede uitgaaf vermeerderd en volledig met de Nageschiedenis - Schrikbewind - Amnestieaktie - Dr. Borms naar 't Parlement - Zijn verheerlijking*, Antwerpen, s.d., p. 38.
- 251 *Ibidem*, p. 71.
- 252 Hij voegde er wel aan toe: «... terwijl zij van hun kant ons slechts als pionnen in hun internationaal schaakspel beschouwden.», GUSEN, M., *De leerjaren van Jan-Albert Goris*, Brussel, 1975, p. 24.
- 253 *Dr. August Borms...*, p. 108, p. 280, p. 285, p. 286.
- 254 *Ibidem*, p. 63-64.
- 255 *Ibidem*, p. 67, p. 269.
- 256 *Ibidem*, p. 280.
- 257 WILS, L., *Van Clovis tot Di Rupo*, Antwerpen, 2005, p. 202; De hele verdediging van Borms had een sterk hagiografische inslag. Zowel hijzelf als zijn advocaten schilderden hem af als een belangeloos idealist, die nu eenmaal het ongeluk had om aan de kant van de verliezer te staan. Eigenlijk komt het wat bevreemdend over dat niemand van de getuigen fundamentele kritiek opperde op de Duitsgezinde denkbeelden van Borms. Behalve dan de gematigde flamingant Alfons Sevens (1877-1961). Die benadrukte dat er weliswaar rechtmatige Vlaamse eisen bestonden - waaronder een Vlaamse Hogeschool - maar dat die niet met de hulp van de bezetter moesten verkegen worden. Integendeel, de Duitsers, aldus Sevens, moesten verliezen. Sevens achtte de vergelijking die Borms maakte tussen Vlamingen, Polen, Tsjechen en andere volkeren onzinnig. 'De Vlamingen zijn vrij' en dat was het grote verschil met die andere volkeren. Toen Sevens de getuigenbank verliet zei Borms hem nog dat 'we toch geen hogeschool' hadden. Waarop eerstgenoemde roept dat de Vlamingen die wel zouden krijgen op eigen kracht. Daarop brak een heel dispuut los, waarbij de voorzitter zegde dat de Gentse Hogeschool die door de bezetter ingericht werd 'Duits' was en dat de Vlamingen een eigen, Vlaamse Hogeschool konden krijgen naast de Franstalige te Gent (of elders). Waarop Borms repliceerde dat de Vlamingen dat niet wilden en Sevens ook niet. Van in de zaal riep Sevens nog, veelzeggend: 'De uwe zou binnen vijf jaar gans verduist geweest zijn!' (*Dr. August Borms...*, p. 175-176).
- 258 Interessant is het geval Lodewijk Dosfel die tijdens de oorlog verklaarde voor een vrij Vlaanderen in een vrij België te zijn. Zeker was bij hem een Belgisch bewustzijn nog aanwezig: 'België', zo Dosfel, 'schijnt mij wel vroeger geboren te zijn dan 1830. 1830 gaf slechts een nieuwere bepaalde vorm aan het oude samenzijn'. Anderzijds verklaarde hij zich nooit 'in het diepste van mijn gemoed' Belg gevoeld te hebben. Hij voelde zich zelf 'steeds Vlaams-Germaans'. Was dit gevoelen al vóór de oorlog ontstaan? Te noteren valt dat Dosfel vóór de oorlog bevriend werd met pangermanist Cyriel Verschaeve (een vriendschap die levenslang bewaard zou blijven), in wie hij een zielsverwant vond. Op zijn proces zou de stelling 'Vrij Vlaanderen in een Vrij België' verdedigen, DE BRUYNE, A., *Lodewijk Dosfel (1881-1925), cultuurflamingant, activist, nationalist*, Wilrijk, 1967, p. 42-44; p. 181-183; p. 347.
- 259 Tijdens en na de oorlog moet Wattez toch afstand genomen hebben van zijn germanofilie. Zo schreef hij tijdens zijn Parijse periode dat de Duitsers zich even ver van het ridderschap bevonden dan de kanibalen («Gij staat, O Duitse von's die uw geslacht onteerdet/ Het Volkenrecht verkrachtet, Wetten Gods trotseerdet/ Zo ver van 't ridderschap als 't ras der Kannibalen»), WATTEZ, O., *Sonnetten van een Vlaming in Parijs (1914-1918)*, Brussel, 1920, p. 28.
- 260 Het fascisme precies definiëren is geen eenvoudige zaak. Bovendien is er nog een hemelsbreed verschil tussen nationaal-socialisme en 'klassiek' fascisme (zoals historicus E. Defoort zeer terecht opgemerkt heeft in 'Zeg niet zomaar fascist tegen Dewinter', *De Standaard*, 17 december 2004, p. 18). Met de term fascisme bedoelen we het geheel van leerstelsels dat tussen 1919 en 1945 in grote delen van Europa opgeld maakte. Proto-fascisme is hier gebruikt als het ideeëngoed dat zich aan het eind van de 19de eeuw ontwikkelde en de kiemen legde voor het latere fascisme. N. Davies heeft de twee belangrijkste totalitaire regimes (nazisme en communisme) vergeleken en onderscheidt een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Deze zijn: pseudo-wetenschap (bv. aanwezig in de artikelen van *Germania*), utopische doeleinden (zoals *Mitteleuropa* als utopische statenbond), de duale partijstaat, het Führerprincipe, gangsterachtig gedrag, bureaucratie, propaganda, het esthetisme van de macht, preventieve censuur, genocide en geweld, collectivisme (veel van deze zaken zijn onmogelijk na te gaan, omdat we niet te maken hebben met een staat), een dialectische vijand (bijv. Engeland), psychologie van de haat (duidelijk aanwezig in *Germania*), militarisme (*Ibidem*), universele pretenties (het *Mitteleuropa*-idee gekoppeld aan het kolonialisme), minachting voor de liberale democratie (*Germania* bijvoorbeeld was fundamenteel antidemocratisch, zo ook het *Kaiserbuch* van Heinrich Claß) en moreel nihilisme (de wetenschappelijke onderdeel in de rassenkunde maakte het Duits-imperialisme minstens amoreel); cf. DAVIES, N., *Europe: a History*, Oxford, 1996, p. 945-948. Dr. L. Britz definieert 14 typerende kenmerken van het fascisme, waarbij ze haar theorie entte op vergelijkend onderzoek

van fascistische regimes. Van deze kenmerken is de helft beslist van toepassing op de ideologie van *Germania*, en, bij uitbreiding van het ADV: een virulent nationalisme, een minachting van de mensenrechten, de identificatie van zondebokken als een verenigend motief, het militarisme, een 'rampant sexism' ('under the fascist regime gender roles are made more rigid', cf. ook de beschouwingen van rassenkundigen betreffende het gezin als hoeksteen tegen rassenontaarding), de obsessie met bedreiging van de natie, de minachting voor intellectuelen. Gecontroleerde massa-media, verweving tussen regering en religie, een bescherming van de grootindustrie, de opheffing van vakbonden, een obsessie met misdaad en straf, grootschalige corruptie en frauduleuze verkiezingen zijn factoren die uiteraard niet kunnen nagegaan worden, omdat het ADV niet aan de macht was. De openlijke minachting voor de democratie, het socialisme en de verbanden tussen de organisatie en de Rijnlandse grootindustrie geven evenwel aan dat aan (minstens) drie van de zeven overgebleven factoren min of meer voldaan wordt, BRITT, L., 'The 14 defining characteristics of Fascism', *Free Inquiry Magazine*, lente 2003, p. 20. Het debat over het fascisme is zo oud als het ontstaan van de beweging zelf. In de periode 1920-1945 kwamen vele kritieken uit marxistische hoek. Zij legden de nadruk op het nationalisme, militarisme of op de strijd tegen de vakbonden van het fascisme. Vele waren zeer sterk politiek gekleurd (zie bijvoorbeeld het bedrieglijk-instructieve 'Quest-ce que le fascisme? Le fascisme et la France' door het zgn. 'Comité de vigilance des intellectuels antifascistes' te Parijs 1935 dat sterk de nadruk legt op de verbinding tussen kapitalisme en fascisme en waarin de arbeiders voorgoedhouden wordt: 'le peuple français doit briser les puissances d'argent s'il ne veut pas subir le triomphe du fascisme', p. 60) Het na-oorlogse debat over wat fascistische bewegingen nu in werkelijkheid waren, begon in de jaren 60 van de 20ste eeuw. In 1966 stelde G.L. Mosse, vast: 'Fascism originated in the attack on positivism and liberalism at the end of the nineteenth century'. Hij voegde daar nog de noties van opstand tegen burgerlijke conformiteit, de nadruk op het instinctieve tegenover het pragmatische van de burgerlijke maatschappij, de instincten die moesten toevertrouwd worden aan een 'leider' en het appél aan de van nature uit conservatieve massa's om de 'traditionele moraal' te doen herleven. Voor Mosse lagen de kiemen van het fascisme in een revolte van de jeugd tegen de conformistische *fin-de-siècle* maatschappij. Zij verlangde naar een 'Zielsgemeenschap', niet naar een 'artificiële creatie' (is dit een diepere verklaringsgrond voor het Germaanse Rijk dat we als 'post-Tweede Rijks' omschreven hebben?) Het volk diende hiërarchisch geschikt te worden en, vermits er maar één ondeelbaar volk was, diende er maar één symbolische leider te zijn. Volgens de auteur waren enkel in centraal- en Oost-Europa de racistische noties van aanvang aanwezig bij het fascisme, omdat daar een grote massa joden in getho's leefde, MOSSE, G.L., «The genesis of fascism», *Journal of Contemporary History*, Vol. 1, nr. 1 (1966), p. 14-26. Wat dat laatste betreft, schijnt de auteur over het hoofd te zien dat de *Action Française* (°1898) al het antisemitisme geïncorporeerd had. Waarmee we niet zover willen gaan dat we de stelling van Z. Sternhell die in 1978 stelde dat het fascisme in het laatste kwart van de 19de eeuw in Frankrijk ontstaan was (cf. *La Droite révolutionnaire de 1885-1914: les origines françaises du fascisme*, Parijs, 1978) ondersteunen. We menen ook dat, in tegenstelling tot wat R.O. Paxton beweert, het fascisme geen typisch product is van agitatie in staten met een oude democratische traditie, (*De anatomie van het fascisme* (vert.), Amsterdam, 2005 of PAXTON, R.O., «Les cinq phases du fascisme» in: DOBRY, M., *Le Mythe de l'allergie française au fascisme, Paris*, 2003). Duitsland had in 1933 immers helemaal geen 'oude democratische traditie'. Het debat over het moeilijk te vatten begrip en zijn ontstaan werd voorts in de jaren 1970 verder gevoerd, maar zonder consensus, ebe daarna weg of beperkte zich tot het comparatieve. Mede door het instorten van de USSR (1991) en de nieuwe of herlevende nationalisme in Oost-Europa werd het debat wederom aangewakkerd, zie PAYNE, S.G., 'Historical fascism and the radical right', *Journal of Contemporary History*, Vol. 35, nr.1, januari 2000, p. 14-26. Helmut Walser Smith (SMITH, H.W., 'Jenseits der Sonderweg-Debatte', in: MÜLLER, S. O., TORP, C., *Das Deutsche Kaiserreich in der Kontroverse*, Göttingen, 2009, p. 31-50) wijst op de (huidige) Angelsaksische (eigenlijk Anglo-Amerikaanse) visie die de 20ste eeuw bijna hermetisch scheidt van de 19de eeuw. Daardoor zijn de catastrofes van die eerste tijdspanne louter een product van die eeuw. Al in de jaren 1980 - vóór de val van het communisme - opperden Blackbourn en Eley anti-Sonderweg hypothesen. Ze wezen op het moderne karakter van het keizerrijk, de relatieve sterkte van de burgerij en de betekenis van de jaren 1890 als cesuur, waarin een populistische politiek aan betekenis won (Chickering en, meer recent, Retalack betoogden daartegenover dat de historici de mogelijkheid van de populisten om de massa te mobiliseren in de jaren 1890 overschatten). Niet van minder belang, zo betoogden ze, was het ontstaan van politieke bewegingen die weerstand boden aan de manipulatie door elites. Daartegenover stond in de BDR een invloedrijke historiografische traditie die de samenhang tussen de structuren van de 19de eeuw en de catastrofes van de 20ste eeuw benadrukte (Conze, Meinecke, Fischer, Ritter). 'Ihre Interpretationen der longue durée deutscher Ge-

- schichte konzentrierten sich [...] auf die Entwicklungen des 19. Jahrhunderts, den Nationalstaat, den industriellen Durchbruch und das Ausbleiben einer Revolution in der bürgerlichen Gesellschaft.* (aldus Wehler die betoogde dat de politieke dominantie van de aristocratie, die het leger en de bureaucratie beheerste). De hypothese van de *Sonderweg* komt het meest duidelijk naar voren in de werken van Jürgen Kocka en Volker Berghahn. Walsler Smith betoogt dat de kritiek op de *Sonderweg*-hypothese het gevoel voor continuïteit in de Duitse geschiedenis verzwakt heeft. Het verlies van die hypothese, zo betoogt hij, heeft echter geen geloofwaardig alternatief opgeleverd. Eley verlegde het analytische zwaartepunt van de jaren 1870 naar de jaren 1890. Het was immers toen dat de burgerlijke maatschappij een relatieve autonomie tov. de staat verwierf, waardoor een voorwaarde geschapen was voor de hegemonie ervan. Belangrijk in dat verhaal waren de jaren 1917 tot 1923 enerzijds en de depressie van 1929 anderzijds. Dit was de crisis van de heersende economische klassen en van de democratische legitimiteit van de staat. Die dubbele crisis werd door de heersende klassen, die volgens hem geen prefeodale elites, maar kapitalisten waren, met radicale middelen opgelost. Daartegenover kan, zo Smith, o.a. ingebracht worden dat de grootkapitalisten nog tot 1932 zeer karig waren met financiële dotaties aan de NSDAP, die meer vanuit de bevolking schenkingen ontving. Bovendien waren niet zozeer klasse, maar wel vroegere politieke bindingen en religie de belangrijkste indicatoren voor steun aan de NSDAP. Het verklaringsmodel van Eley en Blackburn werd in de jaren 1990 niet verder gevolgd: het kon ook niet overtuigen.
- 261 I. Kershaw geeft een uitstekend overzicht van de ontwikkeling van het historisch debat in 'Hitler and the uniqueness of Nazism', waarbij hijzelf fel de klemtoon legt op de uniciteit van de figuur van Hitler in de ontwikkeling van de Duitse variant van het fascisme, cf. *Journal of Contemporary History*, Vol. 39, nr.2, april 2004, p. 239-254.
- 262 AUPERS, S., *In de ban van de moderniteit : de sacralisering van het zelf en computertechnologie*, Amsterdam, 2004, p. 3.
- 263 CREW, D.F., *The Pathologies of Modernity: Detlev Peukert on Germany's Twentieth Century*, *Social History*, Vol. 17, nr.2, mei 1992, p. 319-328.
- 264 BRANS, J., *De Rijksgedachte*, Antwerpen, 1942, p. 144; Andere kritische besprekingen van bepaalde stellingen van Elias vindt men in WILS, L., 'Elias of het gevecht met de geschiedenis', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 51, nr. 4, dec. 1992, p. 193-209
- 265 VERSTRAETE, P.J., *Hendrik Jozef Elias: biografie. 2. Van VNV-leider tot historicus (1942-1973)*, Kortrijk, 2005, p. 522-525 ; p. 927-971; Elias werd op 24 december 1959 vrijgelaten; WILS, L., 'Elias of het gevecht met de democratie', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 65, nr. 1, januari 2006, p. 25-43.
- 266 WILS, L., *Van de Belgische naar de Vlaamse natie, een geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, Leuven, 2009, p. 279-281.
- 267 Cf. HARTWIG, E., Op. Cit., p. 157; CHICKERING, R., «Die Alldeutschen erwarten den Krieg», in: DULFER, J., HOLL, K. (red.), *Bereit zum Krieg, Kriegsmoralität im wilhelminischen Deutschland (1890-1914)*, Göttingen, 1986, p. 20-32.
- 268 BOTERMAN, F., «Inleiding» in: BOTERMAN, F., VOGEL, M., *Nederland en Duitsland in het interbellum*, Hilversum, 2003, p. 13-15.
- 269 Harry Van Velthoven drukte zich in de boekbespreking van Draye's *Smartelijk te Handelen in Wetenschappelijke Tijdingen* wat dat betreft diplomatisch uit: «Het zwakke punt van de auteur», zo Van Velthoven, «ligt hem in haar wat gebrekkige kennis van de politieke context», VAN VELTHOVEN, H., [zonder titel], 'Smartelijk te Handelen'. *Een politiek-culturele biografie van het Brussels Kunstgenootschap De Distel*, Brussel, 2005, *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 64, nr. 2, maart 2005, p. 123.
- 270 Over het falen van de «Haldane-missie», zie FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 182-188.
- 271 COPPENS, E.C., *Paul Fredericq*, Gent, 1990, p. 184.
- 272 VERSTRAETE, P.J., *Op. Cit.* II, p. 1093-1099.
- 273 BRANDS, M.C., 'The Great War die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historisch bewustzijn van Nederland' in: BERMAN, M., BLOM, J.C.H. (red.), *Het Belang van de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag, 1997, p. 9-20.
- 274 BLAAS, P., 'Nederlandse historici en de Eerste Wereldoorlog' in: *Wankel Evenwicht: Neutraal Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Soesterberg, 2007, p. 14-31.
- 275 Een uitspraak van de leider van de Duitse propagandistische *Hilfsstelle* in Nederland.
- 276 Trouwens, Nazi-Duitsland dacht ook een korte oorlog uit te vechten en wist niettemin op een soepele manier zijn propaganda aan de omstandigheden aan te passen.
- 277 EVERSDIJK, N. 'Stärkung jener völkischen Eigenschaften welche die Holländer mit uns gemein haben - een aspect van de Duitse visie op Nederland in 1914-1918' in: *Wankel Evenwicht: Neutraal Nederland*

tijdens de Eerste Wereldoorlog, Soesterberg, 2007, p. 207-212.

- 278 Deze laatste woorden werden door Christine Gundermann gebruikt tijdens onze lezing «De Constructie van een *Niederlandepolitik* - 191», *Workshop: Deutsch-Niederländische Kultur- und Gesellschaftsgeschichte*, FU Berlijn, 19 februari 2010.
- 279 BELPAIRE, M.E., «Vaderlandsliefde en Rasgevoel», *Dietsche Warande en Belfort, Tweede Halfjaar* - 1905, jg. 6, Antwerpen, p. 201.

Hoofdstuk 5

- 1 VON DER LANCKEN WAKENITZ, O., *Meine Dreissig Dienstjahre (1888-1918)*, Potsdam-Paris-Brussel-Berlijn, 1931, p. 212.
- 2 RUDIGER, *Suprême espoir allemand de domination en Belgique, d'après des documents de la 'Section Politique' du Gouvernement Général du Grand Quartier Général allemand et de la IVème Armée allemande*, Brussel, 1921, p. 8-9.
- 3 RUDIGER, *Op. Cit.*, Brussel, 1921, p. 10-11; p. 13.
- 4 VON DER LANCKEN WAKENITZ, O., *Op. Cit.*, p. 213.
- 5 Wij verwijzen naar Bijlage 1 voor een bondige studie over de causaliteit van de Eerste Wereldoorlog.
- 6 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg 1969, p. 24-26.
- 7 DAVIDSON, E., *The Making of Adolf Hitler, The Birth and Rise of Nazism*, Missouri, 1997, p. 70-71.
- 8 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 20.; DE SCHAEPPRIJVER, S., *De Groote oorlog, Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam, 2008, p. 94-95.
- 9 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Leipzig, 1961, p. 102 e.v.
- 10 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 12.
- 11 ZUCKERMAN, L., *De Verkrachting van België, - het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog*, Antwerpen, 2004, p. 35-36; HORNE, J., KRAMER, A., *German war atrocities, 1914, a history of denial*, New Haven-Londen, 2001, p. 115. *Ibidem*, p. 89-225.
- 12 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 21.; OSZWALD, R.P., 'Die Errichtung des deutschen General-Gouvernements Belgien 1914' in: DOREN, A., KIRN, P., KÜHN, J. et al., *Staat und Persönlichkeit, Erich Brandenburg zum 60. Geburtstag*, Leipzig, 1928, p. 234-269; VON DER LANCKEN, O., *Meine Dreissig Dienstjahre*, Berlijn, 1931, p. 121-122.
- 13 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 132-134.
- 14 VOS, L., GODDEERIS, I., *De Strijd van de Witte Adelaar*, Leuven, 2005, p. 246, JARAUSCH, K.H., *Op. Cit.*, p. 407-423 een vergelijking tussen Polen- en Flamenpolitik.
- 15 FISCHER, F., *Op. Cit.*, p. 132-177.
- 16 De figuur en (wisselende) houding van Bethmann-Hollweg werd door de Duitse historicus Völker Ullrich op een zeer fraaie manier geschetst: «Nicht hegemoniale Eroberungssucht leitete diese Politik, auch nicht eine kalt berechnete sozialimperialistische Krisenstrategie, sondern ein merkwürdiges Gemisch aus übertriebenen Befürchtungen, irrationalen Erwartungen und dilettantischen Fehlrechnungen.», ULLRICH, V., *Als der Thron ins Wanken kam. Das Ende des Hohenzollernreiches (1890-1918)*, Bremen, 1993, p. 109.
- 17 FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 758-759; Ook de inboorlingen van de Britse en Franse kolonies dienden tot een opstand aangezet te worden tegen hun koloniale heersers. Bethmann-Hollweg scheen bijzonder geïnteresseerd te zijn in de 'bevrijding' van de volkeren die onder het 'tsaristische juk' gebogen gingen. Hij riep op tot een terugdringen van het 'Russische despotisme' tot aan Moskou. Berlijn smeet met hopen geld om Baltische baronnen, Finnen, Oekraïners, joden en Kaukasische nationaliteiten - in het geheim - het hof te maken, cf. ook JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 187.
- 18 CLASS, H., *Wider dem Strom*, Leipzig, 1932, p. 321-322.
- 19 Het *Denkschrift* vonden we terug in de bronnenpublicatie OPITZ, R., *Europastrategien des deutschen Kapitals (1900-1945)*, Keulen, 1977, p. 226-261 waar het in zijn integraliteit in afgedrukt staat.
- 20 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Leipzig, 1961, p. 114-115.
- 21 Cf. ook MÜLLER, T., *Imaginerter Westen, Das Konzept des «deutschen Westraums» im völkischen Diskurs zwischen Politischer Romantik und Nationalsozialismus*, Bielefeld, 2009, p. 154-156. cf. DOLDERER, W., *Op. Cit.*, 84-85.
- 22 REISMANN-GRONE, TH., *Der Erdenkrieg und die Alldeutschen*, Mülheim, 1919, p. 99.

- 23 Nochtans heeft Theodor Reismann-Grone na de oorlog volledig brandhout gemaakt van de *Kriegsziele* van «*Herr Claß*». In zijn analyse van het de *Kriegsziele* schreef hij dat het enige wat waard was om voor te vechten het *Deutschtum* in Oostenrijk was. Reismann ging hier wel erg vluchtig over de Vlaamse zaak heen: «*die Befreiung der Vlamen vom französischen Joch, unter dem sie als Volk stierben, wäre ein guter Schlachtruf gewesen, wenn dafür das deutsche Volk vorher Jahrzehnte begeistert worden wäre; die meisten Deutschen hatten aber von den Vlamen überhaupt keine Ahnung*». Reismann-Grone verweet Claß enerzijds de vergroting van (het door hem gehate) Oostenrijk en anderzijds het feit dat die laatste voor Duitsland minimale oorlogsdoelinden vooropstelde. De Baltische provincies, wat grenscorrecties bij Metz en een «bevrijding» van de Vlamingen ... in Frankrijk. «*Unter solchen Umständen ist es natürlich nicht anders möglich, als daß ganz Belgien hineingezogen wird, da die Wallonen sich zwischen uns und die Vlamen schieben*». Duitsland zou zich zo uitstreken van Calais tot Sint-Petersburg. De kustlijn zou in onderhavig geval in vogelvlucht 2000 km. lang worden, terwijl de Duitse zuidgrens zich over amper 200 km. uitstrekte. In oorlogstijd zou Duitsland zich niet kunnen verdedigen en de «*nichtdeutsche*» gebieden waren bovendien ongeschikt voor incorporatie in het Rijk, *Ibidem*, p. 100-105. Een nadere bestudering van de *Kriegsziele* van Claß, toont aan die in het westen weldegelijk zowel de Nederlanden wilde annexeren als een etnische politiek wenste te voeren. Het lijkt er dan ook sterk op dat Reismann-Grone achteraf Claß bewust in een slecht daglicht heeft willen plaatsen om redenen van meer persoonlijke aard. We herinneren er aan dat hij de *Verbandsleiter* in 1912 al een zwakkeling genoemd had (zie Hoofdstuk IV). Zijn biograaf, Stefan Frech, treedt overigens deze mening bij: «*Im Grunde war es vor allem die Selbstherrlichkeit Reismann-Grones und sein alter Richtungsstreit mit Claß, die ihn zum Gegner dieser Kriegsziele machte*». Medio-september 1914 stuurde Reismann dan maar zijn eigen *Kriegsziele* naar de *Verbandsführung*, waarbij het duidelijk mag zijn dat hij uit was op een open conflict met de voorzitter. Typend daarvoor is zijn schrijven d.d. 17 oktober 1914 aan het *Deutsche Ostmarkenverein*, met daarin de mededeling dat Claß een onafhankelijk koninkrijk Polen wilde herstellen. Van verzoening wilde hij niet weten en uiteindelijk maakte hij op 20 maart 1915 zijn terugtreden uit het ADV aan de leiding bekend, Frech, S., *Op. Cit.*, p. 218-221. Het *Alldeutscher Verband* had trouwens in 1908 de gedachte aan een alliantie met Rusland verworpen en een oorlog met dat land in het vooruitzicht gesteld, HARTWIG, E., *Op. Cit.*, p. 158. Dit gegeven verklaart naar ons aanvoelen mede de groeiende onvrede van Bismarckiaan Reismann-Grone met het *Verband*.
- 24 Dat Reismann-Grone dus al op 24 september 1914 uitpakte met antibelgische artikelen, zoals het voorpagina-artikel van de *Reinisch-Westfälische Zeitung* onder de titel ‘*Der Mephisto Belgiens*’ (dat was Charles de Broqueville een ‘*geboren Fransman*’ *(sic)* en de uitgesproken vijand der Vlamingen, die zich verzette tegen de vervlaamsing van de Gentse hogeschool. Hij voerde geen nationale politiek, maar een Franse e.d.m.) hoeft dus geenszins te verwonderen (voor de verwijzing naar het dagblad-artikel zie BUNING, L., ‘Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen’, *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4-5 juli-oktober 1975, kol. 223).
- 25 Frech, S., *Op. Cit.*, p. 224-225, maar op te merken valt wel dat de auteur niet vertrouwd is met de Vlaamse Beweging: zo meent hij bijv. dat het gros van de Vlaamse Beweging vóór 1914 een federaal België nastreefde en ook de keuze van de werken aangaande de V.B. is gedateerd. De auteur gebruikt anno 2009 nog steeds de EVB uit 1973/5 of is beperkt in zijn secundaire literatuur. Frech raadpleegt niet de licentiaatsverhandeling van Bruno De Corte (maar wel het oudere artikel van Lammert Buning uit *Wetenschappelijke Tijdingen*). Cf. Het voetnotenapparaat van de auteur, *Ibidem*, p. 151].
- 26 VON GERLACH, H., *Von Links nach Rechts*, Zürich, 1937, p. 235. In het *Jenaer Volksblatt*, waar Haeckel in de maand augustus 1914 een aantal stukken publiceerde (zie bijv. HAECKEL, E., ‘*Englands Blutschuld am Weltkrieg*’, *Jenaer Volksblatt*, 14 augustus 1914, p. 1), vonden we een opmerkelijk artikel terug, daterende van 13 augustus 1914. De voorpagina was die dag gevuld met een hoofdartikel over de ‘*Belgische Greuel*’, maar interessanter voor dit onderzoek is het schrijven in de rechterkolom. De inwoners van België waren volgens het blad verdeeld in ‘*germanische Flamen*’ en ‘*romantische Wallonen*’. ‘*In der slämischen [Einwohnerschaft] [überwiegt] das Niederländisch-Germanische [Element]*’. Het Frans domineerde en volgens het dagblad waren de Vlamingen zonder rechten in hun nationaliteit. ‘*Die Französierung des Belgentums ist ein Erfolg der französischen Politik, ein Vorläufer zur Aneignung des Belgenreiches, die früher oder später doch erfolgt wäre*’. De Vlamingen stonden welwillender tegenover Duitsland. Had in 1910 de toespraak van de keizer bij hen geen grote begeestering opgewekt? zie ‘*Belgische Nationalität und Sprache*’, *Jenaer Volksblatt*, 13 augustus 1914, p. 1. Het blad was het lokale orgaan van de *Fortschrittlichen Volkspartei*, een in 1910 gestichte links-liberale partij. De sterke man in de partij was Friedrich Naumann, de grote theoreticus van het *Mitteuropa*-concept tijdens Wereldoorlog I, HETTLING, M., *Politische Bürgerlichkeit: Der Bürger zwischen Individualität und Vergesellschaftung in Deutschland und der Schweiz von 1860 bis 1918.*, Göttingen, 1999 p. 202 e.v.
- 27 VON TIRPITZ, A., *Politische Dokumente, II*, Hamburg, 1926, p. 62.
- 28 WILS, L., *Honderd Jaar Vlaamse Beweging - II, Geschiedenis van het Davidsfonds 1914 tot 1936*, Leuven, 1985, p. 23.
- 29 De persoonlijke assistent van de kanselier, Riezler, noteerde midden-augustus dat minister van buitenlandse zaken Jagow België wilde verdelen. Ze hadden de kaart bestudeerd. Het voorstel lag op tafel om een corridor van Antwerpen naar Duitsland te creëren. Het Waalse gedeelte zou blijven bestaan als een klein en zwak land, liefst niet geallieerd met Frankrijk. De militaire vastbeslotenheid noopte Bethmann ertoe om een verdelingsplan tussen Nederland, Frankrijk en Duitsland voor te stellen. Men kan zich afvragen in welke mate een *Flamenpolitik* te Berlijn toen al niet als een instrument gezien werd om een dergelijke visie door te duwen. Op het einde van augustus waren de manifesten van *Alldeutschen* wijdverspreid. Op 21 augustus 1914 opperde Riezler een indirecte heerschappij van Duitsland, via vazalstaten. Hij uitte kritiek op het verdelingsplan van België tussen Frankrijk en Duitsland van de kanselier. Beter ware het, volgens hem, om Frans-Vlaanderen en België - minus Luik, een stuk van Limburg dat naar Nederland zou gaan en de zuidelijke hoek van België, allemaal gebieden die tussen Luxemburg en Pruisen verdeeld moesten worden - als protectoraat in een alliantie bij Duitsland te voegen. Riezler meende ook dat Duitsland Nederland enkel kon krijgen, indien het de vrijheid van dat land respecteerde. Dat zou kunnen door een offensieve en defensieve alliantie met Nederland, het geven van economische voordelen aan dat koninkrijk en koloniale reciprociteit, JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 192-194. Na de Marneslag (9-12 september 1914, er was op dat moment al wel een *Flamenpolitik* aan de gang) zou Bethmann vrede hebben willen sluiten. *Wallonië zou aan Frankrijk afgestaan worden*, HAAG, H., *Charles de Broqueville, Ministre d’Etat, et les luttes pour le pouvoir (1910-1940)*, Brussel, 1990, p. 262. Dit plan lijkt sterk op dat van augustus - met die bedenking dat de compensaties voor Frankrijk groter waren (de Marneslag was dan ook door Duitsland verloren). Deze continuïteit suggereert een nog grotere continuïteit in de Duitse oorlogsdoelinden: de vernietiging van België zou dan al in augustus gepland zijn, en door het stijgen van de *alldeutsche* druk in september de definitieve Duitse zienswijze worden.
- 30 Zie TIRPITZ, A., *Mémoires du Grand-Admiral von Tirpitz*, Parijs, 1930, p. 459-460. De memoires van Tirpitz bevatten een zeer interessant deel persoonlijke aantekeningen, die de Grootadmiraal tijdens de oorlog neerschreef. Ze geven zijn gedachten weer vanaf 18 augustus 1914 tot 27 augustus 1915 (*Ibidem*, ‘*Appendices*’, p. 459-582).
- 31 FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 760-762.
- 32 *Ibidem*, p. 746 en voetnoot 21 (a) aldaar.
- 33 JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 188.
- 34 WENDE, F., *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges*, Hamburg, 1969, p. 31-32. Op 9 augustus 1914 wees ons land verontwaardigd een verzoeningsvoorstel dat uit Berlijn was gearriveerd af. Daarin werd betreurd dat het tot zoveel bloedvergieten gekomen was (door het Belgische verzet) en werd aan koning en regering verzocht om zich alsnog bij de Duitse overmacht neer te leggen. Het Belgisch leger had, zo heette het, zijn moed wel bewezen, DE SCHAEPELDRIJVER, S., *De Groot Oorlog*, Amsterdam, 2008, p. 72.
- 35 JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 198.
- 36 FISCHER, F., *Krieg ...*, p. 740-745.
- 37 FISCHER, F., *Griff Nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 744-746.
- 38 JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 184.
- 39 FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 111-112; p. 120; en van dezelfde auteur *Krieg der Illusionen*, Leipzig, 1969, p. 767-769. Wie de Duitse manoeuvres al zeer vroeg - begin oktober 1914 - (tenminste ten dele) doorhad was Lord Curzon, de oud-onderkoning van Indië en latere minister van Buitenlandse Zaken van het Verenigd Koninkrijk. Een Reuters-bericht uit Londen, gepubliceerd in de Nederlandse pers, maakte dat duidelijk: ‘*Lord Curzon zei in een rede te Harrow, dat de inname van Antwerpen een weloverwogen deel uitmaakte van het Duitse oorlogsplan. Duitsland wilde Nederland dwingen hetzij door directe dwang, of anders indirect, om zijn wil te volgen. Het zou dan, tenzij wij ons deden gelden en zijn plannen verijdelden, zich verder geheel wijden aan zijn groot doel, de vernietiging van Engeland*’ (Londen, 12 oktober, R.[euters]) (zie bijvoorbeeld ‘de oorlog’, *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 13 oktober 1914, p. 2)

- 40 Het onderzoek van Antoon Vrints heeft aangetoond dat er contacten waren tussen beide heren. Op 16 april 1915 ontmoette Domela voor het eerst de *allduitsche* dominee Showalter, waarmee hij sedert maart van dat jaar in contact stond. Domela noemde Showalter «*dr. Kuypers vriend*» en zei dat hij bij hem door Kuypers aanbevolen was. Showalter moet tussen 15 en 24 november 1914 in Antwerpen aangekomen zijn. Zijn functie was *Gouvernementspfarrer für die Provinz Antwerpen*. In zijn jeugd had hij in Utrecht gestudeerd, hij sprak vloeiend Nederlands en had belangstelling voor Nederland, Vlaanderen en de Boeren. Vrints verhaalt hoe Showalter in 1898 «*medelijden*» had met de Vlamingen. Die beschikten immers niet over een Duitse staat. Hij vertaalde Conscience's Leeuw van Vlaanderen en «*spande Conscience duidelijk voor een anti-Belgisch karretje (anno 1898!)*», aldus de auteur. Het uitroepeten verraadt dat Vrints niet op de hoogte is van de *allduitsche* activiteiten in de 19de eeuw, ondanks het feit dat hij de rol van Gerstenhauer (die mee aan de basis lag van het tijdschrift en erin publiceerde) bespreekt. Vrints zegt ook niets over *Germania*. We menen dat Vrints de zaak correct analyseert wanneer hij opmerkt dat Showalter zich vrijwillig opgegeven had om naar België te komen. In 1916 kwam Showalter in conflict met de *Politische Abteilung*, hij had toen het vaderschap van de *Flamenpolitik* opgeëist, VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 47-51.
- 41 Het liberale Kabinet-De Meester bleef maar een beperkte periode aan de macht (1905-1908). Daarna volgde het christelijke Kabinet-Heemskerk (1908-1909 en 1909-1913). Van 1913-1918 was het (extraparlamentaire) liberale Kabinet-Cort Van der Linden aan de macht, OUD, P.J., *Op. Cit.*, p. 191-223.
- 42 LADEMACHER, H., *Die Belgische Neutralität als Problem der europäischen Politik (1830-1914)*, Bonn, 1971, p. 391. Er waren wel meer verplichtingen die Nederland in die dagen niet nakwam: was ook Nederland geen mede-garant van de Luxemburgse neutraliteit (1867)?, PEETERS, F., 'De zomer van 1914', *Vrij Nederland*, 11 augustus 1984, p. 10-11). cf. MOEYES, P., *Buiten Schot - Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)*, Amsterdam/Antwerpen, 2001, p. 83.
- 43 BUNING, L., 'Van Vessem en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 33, nr. 1, januari-februari 1974, kol. 1-2; SMIT C., *Nederland in de Eerste Wereldoorlog*, deel 2, Groningen, 1972, p. 133. GUSWIJT, T.W., 'Neutraliteit en afhankelijkheid - De Nederlands-Duitse politieke betrekkingen tijdens de Eerste Wereldoorlog' in: BOTERMAN, F.W., VOGEL, M. (red.), *Nederland en Duitsland in het interbellum. Wisselwerking en contacten: van politiek tot literatuur*, Hilversum, 2003, p. 22-23. Volgens de auteur hadden zowel het Verenigd Koninkrijk als Duitsland belang bij de Nederlandse neutraliteit. in de Duitse invloedssfeer zou raken. Daarbij speelden economische en culturele banden een belangrijke rol. Cf. Ook WILS, L., 'Taal, cultuur en politiek', 'De politieke Groot-Nederlandse beweging', *Colloquium Neerlandicum*, 16 (2006), p. 460. Titels resp. uit *La Métropole*, *De Volksgazet* en *De Nieuwe Gazet*, 4 augustus 1914, p.1.
- 44 Soms ook niet, integendeel zelfs. Zo meldde *L'Indépendance Belge* van 3 oktober 1914 (verschijnend te Oostende) het bericht- onder voorbehoud weliswaar - dat de Duitsers in Borkel het Nederlandse territorium overschreden hadden. Een gevecht, waarbij twee Nederlandse officieren en 34 Duitsers zouden gedood zijn, had zogezegd plaatsgegrepen, «*Hollande*», *L'Indépendance Belge*, 3 oktober 1914, p. 1.
- 45 «Bevestigingen van deze zegepraal», *De Nieuwe Gazet*, 7 augustus 1914, p. 1.
- 46 'De verschrikkingen van de oorlog', *De Nieuwe Koerier (Maas- en Roerbode)*, 8 augustus 1914, p. 1; een gelijkaardig bericht uit hetzelfde blad is getiteld 'burgers en vijandelijke soldaten', 10 augustus 1914, p. 1.
- 47 'Een waarschuwend voorbeeld', *De Nieuwe Koerier*, 10 augustus 1914, p. 1.
- 48 'Stemmen uit de pers', *Limburg's Belang*, 14 augustus 1914, p. 1.
- 49 'De franciseurs legende', *Ibidem*, 5 september 1914, p. 1-2.
- 50 Pas op 8 augustus 1914, toen de stad Luik in Duitse handen gevallen was, sprak de *Nieuwe Koerier* van een 'opluchting': zolang de Duitsers om Luik immers niet over voldoende bewegingsruimte in België beschikten, bleef er gevaar voor een doortocht door Nederland, 'De oorlog in Europa', *De Nieuwe Koerier*, 8 augustus 1914, p. 1.
- 51 'De oorlog in Europa', *Ibidem*, 20 augustus 1914, p. 1.
- 52 Zie PEETERS, F., 'De zomer van 1914', *Vrij Nederland*, 11 augustus 1984, p. 5; p. 15-16; 'Door oorlogsgeruchten opgeschrikt', *De Nieuwe Koerier*, Tweede Blad, 29 augustus 1914, p. 1.
- 53 'Volle kerken-lege hoofden?', *De Gelderlander*, 25 augustus 1914, p. 1.
- 54 'Katholieke journalistiek' (gedeeltelijke overname uit het *Katholiek Sociaal Weekblad*), *Limburg's Belang*, 14 augustus 1914, p. 1.
- 55 'Das belgische Wappen', *Kladderatsch*, nr.34, *Erstes Beiblatt*, Berlijn, 23 augustus 1914, p. 2.
- 56 «Door oorloggeruchten opgeschrikt» (overname uit *De Tijd*), *De Nieuwe Koerier* (Tweede Blad), 14 augustus 1914, p. 1.
- 57 'Visé', *De Nieuwe Koerier* (overgenomen uit *De Tijd*), 25 augustus 1914, p. 2.
- 58 'Over de verwoesting van Leuven en de daar gepleegde Duitse gruweldaden', reportage van L. Mokveld, correspondent van *De Tijd*, *De Tijd* eind augustus (of begin september), 1914, 'online' raadpleegbaar op de zeer interessante website <http://www.wereldoorlog1418.nl>
- 59 'Door België', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 2 september 1914, p. 2.
- 60 DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Uit mijn Oorlogsdagboek*, Den Haag, 1915, p. 40.
- 61 «Zepelin-overval», *Het Centrum*, 26 augustus 1914, p. 1-2.; 'Oorlogstelegammen', *Het Volk*, 25 augustus 1914, p. 1.; 'Nederland is neutraal' (Officieel schrijven van de Consul der Nederlanden naar de Belgische pers), weergegeven in *Het Centrum*, 27 augustus 1914, p. 4.
- 62 «Un avertissement à la Hollande», *La Croix*, 23 augustus 1914, p. 3. Cf. «Leugenberichten in buitenlandse dagbladen», *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 19 augustus 1914, p. 3. Zie ook '*La Belgique oppose à l'Allemagne une résistance héroïque*', *Le Matin*, 6 augustus 1914, p. 1.
- 63 TAMES, I.M., «Oorlog voor onze gedachten»: oorlog, identiteit en neutraliteit in het Nederlandse publieke debat (1914-1918), Hilversum, 2006 p. 68-70; Het feit dat het hier om Duitse propaganda ging wordt trouwens gestaafd door een bericht uit het *Limburg's Belang* dat stelde dat de kostprijs 3 cent was maar dat *De Toestand* in werkelijkheid gratis verspreid werd, «Pro-Duits», *Limburg's Belang*, 29 augustus 1914, p. 3. Hoewel we *De Toestand* zelf niet konden inkijken, vonden we toch een overdruk van het proza dat het blad de das zou omdoen. Het ging om het stuk «Open Brief aan de tegenstanders van Duitsland». Het artikel betoogde dat eeuwige vrede onmogelijk was, dat Duitsland nu de sterkste macht moest doen gelden en, hoewel Duitsland tot nu toe de wil had om vreedzaam aan Engelse zijde in concurrentie te staan met alle volkeren, gold nu: «Wie niet voor ons is, is tegen ons», «Duitse propaganda in Nederland en de Nederlandse pers», *Limburg's Belang*, 31 oktober 1914, p. 2.
- 64 'België en Nederland', *De Nieuwe Koerier*, 14 augustus 1914, p. 1. In dit artikel dankten verscheidene Belgen Nederland voor zijn gastvrijheid, cf. ook 'België en Nederland', *Het Centrum*, 4 september 1914, p. 2-3.
- 65 'Duitse erkentelijkheid' en 'Een hulde', *De Nieuwe Koerier* (Tweede Blad) van 14 augustus 1914, p. 2. Op 15 augustus 1914 had de Rijkskanselier aan een Deens journalist verklaard dat Duitsland met dankbaarheid de besliste onzijdigheid van de noordelijke landen en Nederland begroette. Het keizerrijk was zelfs bereid met alle middelen die haar ten dienste stonden die onzijdigheid te steunen, 'De Oorlog', *Het Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 20 augustus 1914, p. 1-2.
- 66 Voor het schrijven in de *Nieuwe Venlosche Courant*, men leze de brief van ene 'VALUAS' afgedrukt in het *Limburg's Belang* van 29 augustus 1914, p. 3 (rubriek 'Ingezonden stukken').
- 67 Een uitstekend voorbeeld daarvan is het artikel «*Vom gerechten Kriege und seinen Wirkungen*» (*Hochland*, Jg. 12a, München, okt. 1914 - p. 1-13) van de hand van Joseph Mausbach (1861-1931), een uit het Rijnland afkomstige moraaltheoloog, die na Wereldoorlog I nog als *Zentrum*-afgevaardigde in de *Nationalversammlung* van de Weimarrpubliek belandde. In zijn opstel in *Hochland* noemde hij 9 augustus (dag waarop normaal katholieken zouden samenkomen, ware het niet dat er nu oorlog was) een «*Tag des Herrn*». (p. 1-2). Echte liefde moest immers ook smart brengen en straffen om het verdorvene te helen (p. 5). En blijkens zijn geschrift was er voor augustus 1914 heel wat werk aan de winkel en kon de aan de gang zijnde oorlog orde op zaken stellen: 'Wie stark erschüttert war dieser Friede vor dem Kampfe auch im deutschen Gemeinwesen, wie gefährlich droht durch revolutionäre Strömungen, soziale Unzufriedenheit, nationale Gegensätze und Reibungen! Und wie rasch hat der Sturmwind des Krieges diese Wetterwolken verjagt, alten Haß und Streit zum Schweigen gebracht!' (p. 8). De vrede was vals en verderfelijk geweest en had in de volksziel heimelijk de laffe liefde voor het leven, voor een kommerloos bestaan op aarde laten insjipelen (p. 9). Mausbach verdedigde de Duitse aanval op België, daar het natuurrecht volgens hem hoger stond dan het volkerenrecht (p. 7). Over Joseph Mausbach, zie BECKER, W., 'MAUSBACH, JOSEPH', *Kirchenlexikon*, Band V, 1993, kol. 1071-1077. Overigens vonden we ook in het oorlogsdagboek van Domela Nieuwenhuis gelijkaardige toespelingen terug. Op de trein naar Gent zou een oude, katholieke Fransman hem gezegd hebben diep bedroefd te zijn over Frankrijks afval van God en 's lands diep zedelijk verval. 'Hij had geen hoop voor de einduitslag', aldus Domela, 'en dat deed hem als Frans vaderlander pijn. Heel de oorlog beschouwde hij als een kastijding Gods en zijn gebed was, dat er uit dit lijden een terugkeer van 't Franse volk tot God zou voortvloeien', DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Uit mijn Oorlogsdagboek*, Den Haag, 1915, p. 29-30. Een ander gesprek met een Franse geestelijke lag in dezelfde lijn. 'God zal Frankrijk nog diep vernederen, ons volk, dat de Kerk in het aangezicht geslagen heeft, ons volk, dat haast geen kinderen meer heeft, moet eerst tegen de grond geslagen worden door de oordelen Gods, vóór dat het zich weer in heerlijkheid opheft als teruggekeerde oudste dochter der kerk', *Ibidem*, p. 54.
- 68 In dezelfde lijn lag de verklaring in het *Limburg's Belang* van een in Nederland vertoevende Duitse

- vrouw. Ze stelde dat Nederland de Duitse vluchtelingen niet uit menslievendheid maar uit plichtsgevoel helpste. De daden van haar vaderland dat een geheel onschuldig land overvallen had, konden niet goedgepraat worden, «Duitslands streven», *Limburg's Belang* (overgenomen uit het *Algemeen Handelsblad*), 14 augustus 1914, p. 1, «De stem van een Duitse», *Limburg's Belang*, 29 augustus 1914, p. 1.
- 69 'Aus Großer Zeit', *Deutsche Kriegszeitung* 1914, *Illustrierte Wochen-Ausgabe herausgegeben vom Berliner Lokal-Anzeiger*, nr.4, 6 september 1914, p. 6.
- 70 'De katholieken en de oorlog', *Het Volk*, 21 augustus 1914, p. 1.
- 71 Letterlijk: 'beter 'vrijaf' gegeven werd' Geciteerd in: 'De katholieken en de oorlog', *Het Volk*, 21 augustus 1914, p. 1.
- 72 'Katholieke journalistiek', *Limburg's Belang*, 14 augustus 1914, p. 1.
- 73 Voorbeelden van lezersbrieven zijn te vinden in de rubriek 'Ingezonden stukken' in het *Limburg's Belang* van 14 augustus 1914, p. 3, van 5 september 1914, p. 4 en van 22 augustus 1914, p. 3.; 'De stem van een Frans soldaat', *Het Limburg's Belang*, 29 augustus 1914, p. 1.
- 74 WILS, L., *Flamenpolitiek en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 187. Belpaire werd met name geprikkeld door het blad *De Tijd*, een blad dat ze geregeld ontving, BELPAIRE, M.E., *Gestalten in 't Verleden*, Brugge, 1947 p. 187. De memoires werden overigens afgerond in mei 1940 ('tijdens de tweede snode Duitse aanval', *Ibidem*, p. 377)
- 75 'Das Geheimnis von Lüttich', *Prager Tagblatt*, 19 augustus 1914, *Morgen-Ausgabe*, p. 1.
- 76 'Unsere Truppen in Rußland', *Die Neue Zeitung*, (Wenen), 26 augustus 1914, p. 1.
- 77 Uit: *Die Neue Zeitung*, 26 augustus 1914, p. 1.
- 78 J.G.V., 'Hoe de stemming in Duitsland was', *De Amsterdamer*, 23 augustus 1914, p. 3.
- 79 DERKS, J., 'België's Onafhankelijkheid', *De Gelderlander*, 23-24 augustus 1914, p. 1.
- 80 'Verschil tussen Walen en Vlamingen', *De Nieuwe Koerier*, Tweede Blad, 22 augustus 1914, p. 3. In 1916 herinnerde dominee Showalter zich 'het waanzinnige fanatisme' waarop Belgische burgers aan het begin van de oorlog de Duitse troepen onthaald hadden. Maar toch had de Vlaamse deelname aan de *Volkskrieg* nooit de hatelijke vormen aangenomen dan bij de Walen. 'Unsere Truppen haben vom ersten Tage an den Unterschied in der Aufnahme bei den beiden Volksstämmen stark Empfinden.', Showalter, A., 'Von der Vlamen Art', *Norddeutsche Monatshefte*, jg. 3, 1916, p. 406-407.
- 81 Overname uit *De Tijd*, «Buitenland - Algemeen Overzicht», *Het Centrum*, 14 augustus 1914, p. 1.
- 82 'De tragiek van een klein volk', *Het Centrum*, 24 augustus 1914, p. 1; 'België's Onafhankelijkheid', *De Gelderlander*, 23-24 augustus 1914, p. 1.
- 83 Artikel geciteerd in het stuk 'Het oordeel der Duitsers over Holland', *De Nieuwe Koerier*, Tweede Blad, 29 augustus 1914, p. 2, zie ook 'De Duitsers en Holland', *Nieuwe Gorinchemsche Courant*, 30 augustus 1914, p. 1. *De Nieuwe Koerier* berichtte dan weer in ongunstige termen over het voortbestaan van Luxemburg als onafhankelijke staat, 'In het Groothertogdom Luxemburg', *De Nieuwe Koerier*, 29 augustus 1914, p. 1.
- 84 'Het oordeel der Duitsers over Holland', artikel uit *De Tijd*, overgenomen in *De Nieuwe Koerier*, *Tweede Blad*, 29 augustus 1914, p. 2.
- 85 BRANS, J., 'De oorsprong van de Flamenpolitiek van Bethmann Hollweg', *De Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog*,..., Leuven, 1974, p. 26-30. Het probleem hier is natuurlijk dat Brans deze interessante figuren aanhaalde zonder een omkadering te geven (die ons o.a. door de dagbladpers wel gegeven wordt). In 1942 noteerde Jan-Matthijs Brans een negatief oordeel over Martin Spahn. De toenmalige hoofdredacteur van *Volk en Staat* roemde met name Oszwald en Borchling als Duitsers die, naar zijn aanvoelen, klaar zagen in de Germaanse aard van de Vlaamse Beweging. Hij bekloeg zich erover dat ondanks de doorgevoerde bestuurlijke scheiding en de vernederlandsing van de universiteit van Gent er nog geen Groot-Germaanse stroming bestond. Martin Spahn sprak zich in 1915 wel uit over de 'Verenigde Europese staten' (SPAHN, M., *Im Kampf um unsere Zukunft*, München-Gladbach, 1915). De Rijksgedachte, aldus Brans, was hem zeker niet vreemd, maar hij wees af in liberale inrichting. 'In haar geheel beschouwd, heeft de politieke literatuur uit de wereldoorlog niet veel bijgedragen om het volkse Europees bewustzijn op ons vasteland te versterken. (...) In dat alles ligt ook de verklaring van de mislukking van het activisme als Groot-Germaanse beweging. De activisten hadden voor 1915 geen grootgermaans bewustzijn gekend en vandaar hun eng Vlaamse inzichten tijdens de oorlog zelf; kwam er van Duitse zijde geen enkele stroming om hun politieke bestrevingen van alle belgicistische elementen te zuiveren en om ze in grootgermaanse richting te leiden.', zie BRANS, J., *De Rijksgedachte*, Antwerpen, 1942, p. 163-168. Interessant om weten is dat het artikel dat Brans in 1974 schreef een wetenschappelijkere versie was van de door ons aangestipte passage in zijn boek uit 1942.
- 86 'Nederland en Duitsland', *Limburg's Belang*, 5 september 1914, p. 2.

- 87 'Waarheen?', *Het Volk*, 31 augustus 1914, p. 1.
- 88 'Wij achten het onze plicht onze medeburgers te waarschuwen tegen zekere geruchten, die van Duitse zijde worden verspreid en die ten doel hebben, de goede betrekkingen tussen Nederland en België te verstoren [Een in belang niet te onderschatten passage, volgens de Belgische overheid probeerde Duitsland dus de betrekkingen tussen België en Nederland te schaden. Hoe? Maakte men hier (ook) allusie op de tweespalt die de Duitsers in België probeerden te drijven door Vlaanderen en Antwerpen aan Nederland te beloven?]. Wij stellen er prijs op te verklaren dat onze bureu uit het noorden niet opgehouden hebben tegenover ons de meest nauwegezette neutraliteit in acht te nemen. Ten opzichte van onze uitgeweken landgenoten nemen zij een edelmoedige gastvrijheid in acht, en zij beijveren zich ons alle mogelijke diensten te verlenen, die met hun situatie als neutrale mogendheid verenigbaar zijn', publicatie Min. van Buitenlandse Zaken onder de hoofding 'Onze betrekkingen met Nederland' in het *Handelsblad*, overgenomen in *De Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 31 augustus 1914, p. 4.
- 89 Artikel overgenomen uit *De Tijd* in: 'Het oordeel der Duitsers over Holland', *Ibidem*, 29 augustus 1914, Tweede Blad, p. 1.
- 90 Van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Italië, Nederland en Scandinavië.
- 91 Bovendien was Bethmann-Hollweg ervan had overtuigd dat de annexatie van grotere territoria met vreemde, c.q. Waalse, bevolkingsbestanddelen een enorme verzwakking van Duitsland zou betekenen. (zie JARAUSCH, K.H., *Op. Cit.*, p. 199).
- 92 'De oorlog - een Duitse kijk', *Het Volk*, 27 augustus 1914, p. 5-6.
- 93 FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 752.
- 94 *Het Vaderland* zou overigens eind oktober 1914 schrijven over onaangename druk die door Duitse particulieren en door sommige Duitse bladen werd, zie «Duitse propaganda in Nederland en de Nederlandse pers», *Limburg's Belang*, 31 oktober 1914, p. 2.
- 95 'Telegrammen', *De Nieuwe Koerier/Maas en Roerbode*, 1 september 1914, p. 2.
- 96 'Wij begeren niets', *Leeuwarder Courant (overname)*, 5 september 1914, p. 6.
- 97 'Gemengd nieuws', *Texelsche Courant*, 11 oktober 1914, p. 1.
- 98 CHICKERING, R., *We men who feel most German*, Londen, 1984, p. 142.
- 99 OPITZ, R., *Europastrategien des deutschen Kapitals (1900-1945)*, Keulen, 1977, p. 226-261.
- 100 [HARDEN, M.?), "Warshau-Antwerpen", *Die Zukunft*, 17 oktober 1914, p. 84-96. vgl. Die Zukunft, 5 september 1914, p. 318-321, Over Harden zie: ROGGE, H., 'Harden, Maximilian Felix Ernst', in: *Neue Deutsche Biographie*, 7 (1966), p. 647-651. CLEINOW, G., 'Nationalitätsgedanke und das Mitteleuropa', *Die Grenzboten*, nr. 45, 11 november 1914, p. 163-165, *Die Weltmacht, Das neue Deutschland*, 4de Kriegsnummer, 1-3, 28 oktober 1914, p. 4, THEUDEN, R., *Wass muss uns der Krieg bringen?*, München/Berlijn, 1914, passim., LOSCH, H.J., "Die Sprache der Belgier" in: *Annalen des deutschen Reichs für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*, München, 1914 [Abgeschlossen am 1. Dezember 1914], p. 809-819, LOSCH, H.J., *Der Mitteleuropäische Wirtschaftsblock und das Schicksal Belgiens*, Leipzig, 1914, p. 29-38, MARCON, H., STRECKER, H., RANDECKER, G., *200 Jahre Wirtschafts- und Staatswissenschaften an der Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Leben und Werk der Professoren*, Stuttgart, 2004, p. 402. Van een belangrijk hoofdstuk in *Der Mitteleuropäische Wirtschaftsblock* vonden we een overdruk terug in een oorlogseditie van *La Libre Belgique* ('Le sort de la Belgique', *La Libre Belgique*, 21 juli 1941, p. 6). In december 1914 verscheen het anti-Engelse *Der Krieg und die Weltmachtstellung des Deutschen Reiches*, (Leipzig, 1914) waarin professor Max Apt zijn visie op het nieuwe Mitteleuropa uiteenzette. Een gezamenlijk Duits-Oostenrijk-Hongaars staatsverband was, zo heette het, voor Duitsland niet genoeg om aanspraak te kunnen maken op de positie van *Weltmacht*. Wel waren die twee staten een kristallisatiepunt. Daarrond zouden de andere Europese staten zich aansluiten. Tot dat gebied behoorden 'in het bijzonder' *de Nederlanden*, hun koloniaalbezit inbegrepen (p. 43-45). De basis van de Duitsland aan de kust van België en Frankrijk hoopte te veroveren, mochten niet meer uit handen gegeven worden. Een annexatie van België zou, indien ze er kwam, niet plaatsvinden om het Duits grondgebied te vermeerderen, ze kon zelfs ongewenst zijn. Het nut ervan hing enkel af van de noodzaak om de kust te annexeren. (p. 30-31). Ook *Oberstudienrat* Gottlob Egelhaaf boog zich in 1914 over het Belgische vraagstuk. België, een land dat vóór de oorlog heulde met de Entente, dat tot tweemaal toe in augustus 1914 een vriendschappelijk vredesaanbod afsliep, had volgens hem geen mededogen verdiend. Of de Engelsen het nu leuk vonden of niet: de Duitsers bleven er. De Belgen zouden tot een eeuwig *Schutz-* en *Trutzbündnis* met het Rijk gedwongen worden. De Belgische vestingen zouden bezet worden, de post en telegrafie onder Duits beheer geplaatst worden (EGELHAAF, G., *Deutsche Betrachtungen über den Weltkrieg*, Leipzig, 1914, p. 30-31); «*Ils*, [t.t.z. Duitsers die lang als wetenschappers aanzien werden] *prétendent* [...] à obliger

*Hollande d'entrer dans le 'Zollverein'» [...] «L'Allemagne à Anvers, c'est l'asservissement de la Hollande et surtout, par-dessus tout, la menace permanente à la puissance anglaise», DE MARES, R., «La certitude d'une Belgique libre», *L'Indépendance belge*, 24 december 1914, p. 1-2.*

- 101 Artikel integraal uit *Het Handelsblad* overgenomen, 'Uit de pers - Geen hyaena', *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 7 september 1914, p. 3.
- 102 'Wij begeren niets', *Leeuwarder Courant*, 5 september 1914, p. 6.
- 103 'Het gewapende Volk', verschenen in het tijdschrift *De Jonge Man*, orgaan van de Amsterdamse jongemannenvereniging en overgenomen in het artikel 'Oud-Minister Colijn over de oorlog', *Amersfoortsch Dagblad/De Eemlander*, 8 september 1914, p. 3. Hetzelfde artikel is terug te vinden in de rubriek 'Binnenland', *Nieuwe Amersfoortsche Courant*, 5 september 1914, p. 1. 1) Het is wat vreemd waarom uitgerekend Colijn (1869-1944), die uitspraak deed. De oud-minister was immers voorzitter van de *Bataafsche Petroleum Maatschappij* (c.1907, vandaag *Shell Petroleum N.V.*), een benoeming die hij op 1 april 1914 aanvaard had. (PUCHINGER, G., 'Colijn, Hendrikus', CHARITE, J., (eindredactie), *Biografisch Woordenboek van Nederland, Tweede Deel*, Amsterdam, 1985, p. 98-103. Zie ook VAN DER HORST, H., *Onze premiers (1901-2002), hun weg naar de top*, Amsterdam, 2007, p. 113). Welnu, de B.P.M. was een onderafdeling van het *Frans-Britse Shell*. 2) Soms praatten de Duitse bewindslieden wel érg vrijuit. Toen de socialist Troelstra in Berlijn was, vernam hij dat Duitsland er niet aan dacht om Nederland een verhouding op te dringen die niet te verzoenen was met Nederlands vrije wil. Vooral de commentaar van onderstaatssecretaris Zimmerman aan Troelstra is interessant: '*Ik zou mij kunnen voorstellen dat zich in aansluiting aan de oorlog een economische toenadering tussen verschillende staten ontwikkelt en dat Nederland het dan zelf in zijn belang zou achten zich daarbij aan te sluiten, maar ook in zulk een geval zou zo iets tussen ons* [Zimmerman had het dus over een *Duits-Nederlandse economische unie*] *en Nederland slechts op vriendschappelijke wijze tot stand komen*, Troelstra op 't pad', *De Eembode*, 30 oktober 1914, p. 1.
- 104 'Uit Duitse bladen', *Limburg's Belang*, 29 augustus 1914, p. 2. Annexionistische plannen werden niet afgeremd door Berlijn. Officieus distantieerde men er zich nochtans van cf. 'Nederland en de oorlog', *Goessche Courant*, 8 september 1914, p. 1.
- 105 ALETRINGP, L., 'De Vlaamse Beweging', *De Amsterdamer*, 12 juli 1914, p. 1.
- 106 'Openhartig!', *De Amsterdamer*, 30 augustus 1914, p. 1.
- 107 Artikel uit *De Vrijzinnig-Democraat* van 29 augustus 1914, integraal overgenomen in het *Limburg's Belang* onder de titel 'neutraliteit', 5 september 1914, p. 1.
- 108 'Vlaamse Beweging', artikel overgenomen uit *De Standaard*, gepubliceerd in *Het Centrum*, 8 september 1914, p. 2.
- 109 ELIAS, H.J., *Vijfentwintig jaar Vlaamse Beweging*, I, Antwerpen, 1969, p. 16-17
- 110 WILLEMSEN, A.W., *Op. Cit.*, 1969, p. 29; *De Raad van Vlaanderen, aan het Vlaamsche Volk*, Lier, 1917, p. 1, vgl. ook "Haar [t.t.z. van de Vlaamse Beweging] oude vijanden verstonden die stilte mis, zagen ze als dood aan, zongen hun vreugde uit over die dood, jubelden bij 't lijk van de Vlaamse taal, gaven kussen aan Frankrijk, dat de wereld er van weerklonk, misprezen voortaan het Vlaams in de opperste rust en handelden eenvoudigweg alsof er in heel de wereld of al de planeten geen Vlaams bestond.", *Catechismus van de Vlaamschen nationalist*, Brussel/s Gravenhage, 1919, p. 13 (eerste druk: maart 1918). De "anti-Vlaamse perscampagne" verwierf tijdens en na de oorlog een enorme weerklink in zowel de flamingantische als de Duitse propaganda (waarvan ze een product was). Letterlijk tientallen geschriften getuigen hiervan. Het was voor het keizerrijk ook niet moeilijk om "anti-Vlaams" gelijk te schakelen aan "anti-Duits" (en vice versa). Volgens sommige geschriften had de "Frans-Belgische" pers zich in "laatste jaren" (lees: vóór 1915) al schuldig gemaakt aan niet te overtreffen beledigingen van Duitsland, verdraaiingen van Duitse intenties en gemene leugens tov. Duitsland, zie NUISE, "Belgien", *Politisch-Anthropologische Monatschrift*, 23te jg., nr. 11, februari 1915, p. 605. Ulrich Rauscher, die van 1914 tot 1916 werkzaam was bij het *Kriegspressesamt* en bij het generaal-gouvernement in Brussel sprak in 1915 over de "atemplozen Kampagne" die een leger franskiljons, gesteund door Frankrijk, al vóór de oorlog ingezet had, RAUSCHER, U., *Belgien Heute und Morgen*, Leipzig, 1915, p. 25. Zie ook ELZ, W. "RAUSCHER, Ulrich Karl Paul", NDB, Bd. 21, Berlijn, 2003, p. 211-212. De Duitser Otto Kessler schreef dat de strijd tussen Vlamingen en Walen weer was losgebarsten na de val van Antwerpen. De franskiljons hadden toen een brochure verspreid om een *Flamenhetze* te orchestreren, KESSLER, O., *Die deutsche Belgien, Beiträge zur Geschichte, Volkswirtschaft und zur deutschen Verwaltung*, Berlijn, 1915, p. 15-18, cf. ook ANHOLT, F., *Die deutsche Verwaltung in Belgien*, Berlijn/Brussel, s.l., 1917, p. 88-89. De auteur van dat boek stelde dat de Waalse pers na de bezetting van België een regelrechte hetze tegen de Vlamingen was begonnen. Daarbij lag het "verraderlijke" Vlaamse Antwerpen

onder vuur, na de oorlog zouden de Vlamingen geen macht meer hebben in de staat, België zou een volkomen Franstalige staat worden enz. (p. 88). Zie ook ZIMMERMANN, K., *Das Problem Belgien oder: Es lebe der Geusel*, Jena, 1915, p. 38 e.v., waarin o.a. Friedrich-Wilhelm von Bissing (zoon van de gouverneur-generaal) geciteerd wordt over de hatelijke Franstalige en anti-flamingantische haatcampagne na de val van Antwerpen. Veel geciteerd in de activistische propaganda is ook de zinsnede uit een propaganda-brochure van H.F. Blunck (BLUNCK, H.F., *Belgien und die niederdeutsche Frage*, Jena, 1915, p. 20): "*Wir wissen's ja: Die, die dich zuerst in ganz Belgien an die deutsche Regierung drängten, waren Wallonen, Haben sie nicht in Brüssel viel hundert Mal versucht uns zu überzeugen, es gebe keine Vlamen mehr. Haben sie nicht überall unter der Sand das verhaftete Dietsch wieder auszulöschen versucht, nur weil's jetzt leichter beim Gesetz vorbeiglit*". Welnu, in de Tätigkeitsberichte van februari-april 1915 lezen we over de persoonlijke relaties die de Duitse overheid probeerde aan te knopen met leiders van Vlaamse organisaties, schrijvers, journalisten, politiemannen en notabelen. Meer en meer wilden met de Duitse overheid samenwerken, zonder evenwel van hun politieke overtuigingen afstand te doen. Maar zij werden evenwel tegengewerkt door pro-Franse agenten die in de schaduw werkten. En zo werden dan Vlamingen die gewoon voor het goed van hun land samenwerking zochten beschuldigd van hoogverraad. De Walen daarentegen namen óók contact op voor commerciële zaken, maar zij werden niet veroordeeld. [AMARA, M., ROLAND, H., *Gouverner en Belgique occupée, Oscar von der Lancken-Wakenitz, rapports d'activité (1915-1918)*, Brussel, 2004, p. 66]. Slotsom: Vlamingen noch Walen richtten zich tot de bezetter om ideologische redenen, maar de Duitse propaganda suggereerde dat de Walen dat wel deden. Bepaalde flaminganten geloofden dan in dat fabeltje (zie o.a. "Toelichting van de brief van M. Buisset", *Gazet van Brussel*, 28 augustus 1915, p. 1, MEERT, L., *Holland en het Vlaamsch Activisme. Met een inleidend woord van L. Simons en een hoofdartikel van 'De Nieuwe Courant'*, Amsterdam, 1916, p. 13, cf. Activisten, Gent, 1919, p. 136). Professor Karl Hampe viel Maeterlinck, Harry en Colleye aan in *Belgiens Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig/Berlijn, 1916, p. 95. Jan-Derk Domela Nieuwenhuis schreef de anti-Vlaamse campagne toe aan vertrouwensmannen van de Belgische regering, zij zouden gezegd hebben: "*c'en sera fini avec le flamingantisme*", DOMELA NIEUWENHUIS, J.D., *De crisis in Vlaanderen en de Vlaamsche Beweging in verband met Groot-Nederland*, s.l., 1915, p. 11. De Nederlander D. Hoek maakte van de uitspraak van Maeterlinck een karikatuur: "Maeterlinck schaamt zich niet de wereld te verkondigen dat de Vlaamse Leeuwen tot redding der Latijnse cultuur aan de Ijzer dansen", Vlaanderen en de Belgische kwestie, Vlaamsche Beschouwingen door een Hollander weergegeven, Den Haag, 1915, p. 28. René De Clercq maakte in 1916 in *Havere tegen Vlaanderen* gewag van een campagne van de hele Frans-Belgische pers: "Daarbij werden stelselmatig de beste Vlamingen, zonder enige grond landverraders geheten, geheten, gehoord en bedreigd. Hoog en laag weerklonk het dat België na de oorlog niet langer tweetalig, maar Latijns zou wezen of ophouden te bestaan" (p. 5). Dat laatste was ongetwijfeld een zinnespeling op het stuk van Colleye. Uit datzelfde jaar dateert de "Oproep tot de Vlamingen van Brussel en omliggende" van de Vlaamse Landsbond, waarin in twee zinnen Maeterlinck en Colleye gecombineerd worden: "Onze vijanden beweren, dat de Vlamingen strijden voor de Latijnse cultuur. Zij voorspellen dat [...] het België van morgen uitsluitend Frans moet worden of niet meer zal bestaan", overdruk in het Nederlands en het Duits te vinden in *Norddeutsche Monatshefte*, jg. 3, 1916, p. 418-420. Van omtrent dat tijdstip dateert ook het werkje van J. Fasotte. De Duitse opmars, zo de auteur, maaakte de uiterlijke omstandigheden voor de Franse partij buitengewoon voordelig. Ook hier zijn Maeterlinck en Colleye kop van jut, LIEDERIK [=J. FASOTTE], *Vlaanderen een zelfstandige staat*, Antwerpen, 1918, p. 15-16. Zie ook *De Toekomst van België door een Vlaming*, s.l., s.d., p. 8-9. Chronologisch accuraat is het activistische *Aan het Vlaamsche Volk!*, s.l., s.d., p. 1-15. De schrijver van dit pamflet zag blijkbaar in uitlatingen als "Leve Frankrijk!" (La Chronique, 8 augustus 1914) een bewijs voor de "ontzaglijke werking door de franskiljons tegen het Vlaamse volk op touw gezet". Voor *La Vérité*, zie Ibidem, p. 8-10, waaruit blijkt dat de schrijver werkelijk geloofde dat Franck en Ryckmans zich urenlang moesten verdedigen. Voor Maeterlinck, Harry en Colleye zie p. 13-15. Die laatste zou België o.a. willen verfransen omdat "de flaminganten pangermanisten zijn" (Ibidem, p. 15, voetnoot 1). Colleye had nochtans nooit zo iets geschreven. Zie ook "de franskiljons doorbreken de godsvrede" VAN DEN OEVER, K., *De Vlaamsche Beweging, politiek-historische schets met beschouwingen*, Baarn, 1917/18, p. 51-52 en in hetzelfde werk p. 144-145. In het Duitse propagandatijdschrift *Der Belfried*, dat uitsluitend op België gericht was en van 1916 tot 1918 zou verschijnen, werd ook geregeld de "anti-Vlaamse perscampagne" opgerakeld, zo onder andere door B. Driesen ter Meulen [= R.P. OSZWALD] die het had over meerdere artikels vanaf oktober 1914 waarin Walen zoals Harry en "afvallige" Vlamin-

gen, zoals Maeterlinck de scherpste aanvallen tegen de Vlaamse stam inzetten en duidelijk te kennen gaven dat het na de oorlog gedaan was met het flamingantisme en dat België dan min of meer een Franse provincie moest worden, zie *“Die flämische Bewegung während des Krieges”*, *Der Belfried*, 3de jg., Heft 1, juli 1918, p. 5. In een ander artikel heette het dat de Vlamingen naïefweg in de Godsvrede geloofd hadden en hun strijd gestaakt hadden. De “franskiljons” daarentegen braken de Godsvrede. Na het de val van Antwerpen roemde ze Luik als een heldenstad tegenover het eerloze Antwerpen, waarna een stuk uit *La Vérité* volgde, zie KAUSE, G., *“Antwerpen und die Neubelebung des kulturellen und nationalpolitischen Kampfes des Flamenvolks”*, *Der Belfried*, 2de jg., 1918, p. 195. Klap op de vuurpijl was wel het artikel van de August Grisebach (1881-1950), een historicus uit Heidelberg. Die betoogde dat de Belgische pers, minstens sedert 1830 Fransgezind was. In de laatste tien jaar vóór Wereldoorlog I was nauwelijks één Belgisch blad nog vrij van Franse invloed. Deze Fransgezindheid gold in de hoogste mate bij de liberale en Franstalige pers, een werktuig van Frankrijk. En die Fransgezinde bladen hadden nog een gemeenschappelijk kenmerk: hun Vlaamsvijandige houding. De verfransing van Vlaanderen, dat was het doel van de Fransgezinde Belgen. De Vlaamse dagbladen hadden - in zover ze zich inlieten met buitenlandse politiek - we hun neutraliteit bewaard. En dan werden uitspraken als die van Roland de Marès (*L'Indépendance Belge*, d.d. 7 augustus 1914) uit hun context gehaald: *“nos lecteurs savent que pour notre part nous n'avions jamais douté de la loyauté et de l'amitié françaises. Nous avons toujours eu le sentiment profond que si, à l'heure qui inévitablement devait sonner un jour, le salut était possible pour nous, ce n'était que d'un côté de la France que nous le trouverions”*, zie GRISEBACH, A., *“Zur Charakteristik der Belgischen Presse seit 1830”*, *Der Belfried*, 2de jg., 1918, p. 552-565. Dit soort propaganda werd dan in activistische brochures zoals *Aan het Vlaamsche Volk!* (supra) overgenomen. Oud-activist J. De Cock vernam hoe “mannen als Maeterlinck en Gerard Harry” België liepen te vieren als een “soeur latine in het Romaanse volkengezin en de geestelijke zo niet de staatkundige inlijving van België bij Frankrijk bepleitten”, DE COCK, J., *Een Vlaming in de oorlogsklem*, Amsterdam, s.d., zie ook PRO FLANDRIA SERVANDA - VLAANDEREN'S recht en eisch tot ZELFSTANDIGHEID gesteld, toegelicht, gestaafd, s.l., 1919, p. 27. Ook in het zeer anti-activistische Activisten (Gent, 1919) lezen we zeer onvolledig de uitspraken van Colleye (p. 117-118), Maeterlinck en Harry (p. 85, voetnoot 1). Oud-activist Ward Hermans sprak tijdens het interbellum van een “mobilisatie van de Fransgezinde pers tegen de Vlamingen”, ook hier kregen Harry en Colleye een prominente plaats toebedeeld (YZERGALM [=W. HERMANS], *Het zwartboek van de Belgische oorlogsgruuelen (1914-1918)*, Antwerpen, s.d., p. 9-10). Leo Picard stelde het dan weer zo: “Tal van Fransgezinden en Walen kwamen er trouwens rond vooruit dat België's overwinning, de overwinning zou zijn van het België zoals zij het zich gedroomd hadden”, PICARD, L., “Het Vlaamse separatisme”, in: *Haagsch Maandblad*, maart 1926, p. 327. In een zeer anti-Belgische brochure uit 1927 werd gesproken over de hoon en de bedreigingen der “franskiljons”. “De Vlaminghatters hadden de ‘Godsvrede’ doorbroken en de Vlamingen toegesnuwd: ‘Après la guerre il n'y aura plus question du Flamand. La Belgique sera latine ou elle ne sera pas’”. En dus hadden de Vlamingen “actief” opgetreden voor hun rechten. DEVISSCHERE, B., *Beknopt overzicht ten dienste der Vlaamsche-nationale propaganda*, Cappellen, 1927, p. 14. In de lijn hiervan zie Wist gij? Hoe de VLAMING geplaagd werd... en WORDT. 1830-1930, Antwerpen, 1930, p. 32-33, waar Maeterlinck, Harry en Colleye het moesten ongelden. Vgl. ook FAIGNAERT, A.L., *Verraad of Zelfverdediging, een schets van het Vlaamsch Activisme*, Antwerpen, 1930, p. 7-10. Een andere voorbereiding van Faingnaert op zijn boek uit 1933, schreef hij op 13 mei 1930. Ook daar kwamen de “verschillende artikelen in de Franstalige pers die uiting gaven aan een uitdagende Fransgezindheid” aan bod (zie FAIGNAERT, A., “Enkele vluchtige beschouwingen uit het activistische tijdperk” in: *Vóór-1830-Na: een bundel opstellen en gedichten*, s.l., 1930, p. 101 e.v. Zie ook voetnoot (1) op p. 101 waarin hij spreekt over zijn toekomstig boek. Voor de relevante passages in dat boek, zie FAIGNAERT, A., *Verraad of Zelfverdediging?*, Antwerpen, 1933, p. 33-35 (over La Vérité) en p. 63-65, m.b.t. Harry, Maeterlinck en Colleye. Elias gebruikte *Aan het Vlaamsche Volk!*, Activisten en Faingnaert als bron hieromtrent, zie ELIAS, H.J., *Vijftienvig Jaar Vlaamse Beweging*, Antwerpen, 1969, p. 16, voetnoot (7). De auteur verwees ook naar Basse, die nochtans geen nieuwe informatie aanbracht en zich eveneens op Activisten beriep. (BASSE, M., *De Vlaamse Beweging van 1905 tot 1930*, Gent, 1930, p. 166). In 1969 beriep Willemsen zich voor deze anti-Vlaamse campagne uitsluitend op Activisten, Basse en Faingnaert, zie WILLEMSEN, A.W., *Het Vlaams-nationalisme*, Utrecht, 1969, p. 29, voetnoot (3) en p. 34 voetnoot (10) en (11). (In zijn eerdere werk uit 1958 had hij dat ook al gedaan, zie WILLEMSEN, A.W., *Het Vlaams-nationalisme 1914-1940*, p. 3, voetnoot (1) en p. 8, voetnoot (1) en (2)). Voor een goed voorbeeld waarop de mythe omtrent Maeterlinck,

Harry en Colleye en *La Vérité* later uitdeinde zie DE NOLF, R., *Federalisme in België als grondwettelijk vraagstuk*, Antwerpen, 1968, p. 134-136. Vergelijk hiermee de apologie van Maurits Van Haegendoren in Het activisme op de kentering der tijden, Antwerpen, 1984, p. 22-26. Naast de al vermelde stukken zag deze auteur in een uitspraak van *L'Indépendance Belge* (d.d. 7 augustus 1914) - *“la nation belge n'oubliera jamais que 1914 a vu se répéter ce que vit 1830 et que la France nous offre le sang de ses enfants pour défendre la Belgique indépendante”* - het bewijs waaruit moest blijken dat het “Waals-franskiljonse” patriotisme de hoop koesterde dat na een zekere overwinning het prestige van Frankrijk de Vlaamse Beweging zou uitschakelen. Interessant is ook het relaas van August Borms. Naar eigen zeggen gaf bij hem een brief van de secretaris van de Merksemse Groeningewacht de doorslag om activist te worden. Willekens had bij zijn brief het stuk gevoegd van Harry uit *Le Petit Journal*. “Daar zo-even”, zo schreef hij, “lees ik de ‘Petit Journal’ en het bloed stijgt mij naar het hoofd bij de lezing van ‘t artikel van Gerard Harry, dat ik u hierbij opzend. Seffens zet ik mij aan ‘t werk om zoveel mogelijk te protesteren tegen zulk vuil werk. Ik hoop dat het artikel u goed van pas zal komen.” Wij twijfelen aan het waarheidsgehalte van deze getuigenis. Harry had *L'Union morale et verbale des races* op 21 december geschreven en boven de brief van Willekens lezen we: *“Camp d'Anvers, 17 december 1914”*, zie BORMS, A., *Bijdrage tot de Geschiedenis van het Antwerps activisme* in: *Vóór-1830-Na: een bundel opstellen en gedichten*, s.l., 1930, p. 95-96. De zin van Colleye uit 1915 *“La Belgique sera latine ou elle ne sera pas”* wordt tot op vandaag fout geciteerd en uit de context gerukt, o.a. door hem toe te schrijven aan Charles Rogier. Voor een aantal staaltjes van deze (bewuste of onbewuste) geschiedvervalsing zie inter alia: “een kreet van het nieuwe, bij Frankrijk aanleunende koninkrijk was: *‘La Belgique sera latine ou ne sera pas’*”, DELEU, J., *De pleinvrees der kanunniken*, Amsterdam, 1993, p. 89. *“as one of the members of the National Congress stated: ‘La Belgique sera latine ou elle ne sera pas’*”, WRIGHT, S., KELLY, H., *Languages in contact and conflict: contrasting experiences in the Netherlands and Belgium*, Clevedon, 1995, p. 50; “het beruchte *la Belgique sera latine ou elle ne sera pas* van minister Rogier”, SPIERING, M., VAN MONTFRANS, M., LEERSSEN, J.T., *De weerspannigheid van de feiten: opstellen over geschiedenis, politiek, recht en literatuur*, Hilversum, 2000, p. 105. Professor Dewachter schrijft dan weer: “De elite weet wat goed is voor het volk. Zie bijvoorbeeld de bevoogdende bepaling van bij het begin: *‘La Belgique sera latine ou elle ne sera pas’*, ondanks het feit dat 57% van de Belgische bevolking in 1830 Vlaams was.”, DEWACHTER, W., *De mythe van de parlementaire democratie: een Belgische analyse*, Leuven, 2001, p. 409. In dezelfde lijn betoogt Ludo Abicht dat de nieuwe bewindsvoerders van het onafhankelijke België uitdrukkelijk een Franse natie wilden maken: *“La Belgique sera latine ou elle ne sera pas”*, ABICHT, L., *Geschiedenis van de Joden in de Lage Landen*, Antwerpen, 2006, p. 172. Werner Martin verwoordt het met nog meer zin voor fantasie zo: *“Wie wichtig das Romanische von den Eliten angesehen wurde, verdeutlicht ein Zitat des belgischen Premierministers Charles Rogier aus dem Jahre 1837: ‘la Belgique sera latine ou ne sera pas’*”, MARTIN, W., *Der belgische Nationalitätenkonflikt - Ursachen und Auswirkungen des flämisch-wallonischen Dualismus*, München, 2007, p. 9. *“La Belgique sera latine ou elle ne sera rien”*, zo schrijft Selm Wenselaers was “een uitspraak die nota bene van Charles Rogier kwam, die eerste minister was in de beginnaden van de Belgische staat”, WENSELAERS, S., *De laatste Belgen, een geschiedenis van de Oostkantons*, Amsterdam, 2008, p. 76.

111 WILS, L., *Flamenpolitik...*, p. 51-52.

112 Voor wat nu volgt, zie, behoudens anders aangegeven, VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 18-20; p. 41.

113 *«Vulgarisateurs»*, zo schrijft Vanacker, *«waren leden van de Association flamande pour la vulgarisation de la langue flamande [...] Deze organisatie was gesticht als een gezelschap dat de kennis van het Frans in Vlaanderen wilde bevorderen, maar ontpopte zich in de praktijk als een anti-Vlaamse actiegroep»*, VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 4 en voetnoot (a) aldaar.

114 Dat geldt dus ook voor de kritische Wils in *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 20, voetnoot 25; p. 22, voetnoot 29. Zijn analyse snijdt hout (resp. dat Colleye door de Belgische censuur teruggefloten wordt, dat Maeterlinck in wezen appeleerde op gevoelens van Latijnse solidariteit, en dat de liberale Engelsman Harry niet de incarnatie was voor *‘alles wat macht had’* (Elias) in de Belgische staat in het 31ste jaar van katholieke regeringen in België. Het is inderdaad zonder meer opvallend dat Vanacker enkel Harry niet meer gebruikt heeft. Van die figuur had Wils immers op de meest overtuigende wijze aangetoond dat men zijn uitspraken niet kon zien in het kader van één of andere anti-Vlaamse perscampagne. De rest had Wils weliswaar goed gecontextualiseerd, maar vaagheid bleef toch hangen - wellicht omdat er te weinig citaten uit originele artikelen gebruikt waren. Hetzelfde geldt ook voor 4) *La Vérité sur la Capitulation d'Anvers* waar Wils *Activisten*, p. 3 en (vooral) de ge-

- denkschriften van Frans Van Cauwelaert (p. 219) als bron gebruikte, alsook *Antwerpen Boven*, april 1915 en *De Vlaamse Stem*, 14 februari 1915 citeert, *Ibidem*, p. 52 en voetnoot (32) aldaar. Bij Elias was er van enig kritisch bronnenonderzoek minder sprake. Voor de drie genoemde auteurs verwees hij naar teksten in *Aan het Vlaamsche Volk, Activisten*, het al geciteerde werk van Faingnaert, CORDEMANS, M., *Dr. Aug. Laporta en De Student* (s.l. 1959), *Dr. A. Van de Perre's oorlogsjaren 1914-1918*, Wetteren, 1963, BASSE, *Op. Cit.*, p. 116., (ELIAS, H.J., *25 Jaar. I*, p. 17, voetnoot 7 en 8). Voor een zeer eenzijdige en gekleurde lezing van het stuk van Colleye, leze men CORDEMANS, *Dr. A. Van de Perre's oorlogsjaren 1914-1918*, Wetteren, 1963, p. 173. De schrijver onthoudt bijv. de zin 'het flamingantisme is dood', maar laat na te zeggen dat Colleye dat óók zei over het wallingantisme.
- 115 ELIAS, H.J., *Op. Cit.*, p. 17.
- 116 MAETERLINCK, M., 'Pour la Belgique', *Le Figaro*, 2 december 1914, p. 1.
- 117 HARRY, G., «L'Union Morale et Verbale des races», *Le Petit Journal*, 21 december 1914, p. 3.
- 118 Elias heeft deze uitdrukking zonder twijfel ontleend aan de brochure *Activisten*. Daar lezen we: «De beruchte Wallonisant Gerard Harry schreef in *Le Petit Journal* (21 december 1914) over de versmelting der rassen in België: «Er zijn geen Vlamingen noch Walen meer, niets dan Belgen, maar voortaan vastbesloten hun onverbreekbare verstandhouding nog te versterken door een spraaktoenadering, die hen zal verenigen door dit betoverend anti-Germaans verbindingssteken: de Franse taal», *Activisten*, Gent, 1919, p. 85 en voetnoot (1) aldaar. Deze vertaling is iets correcter. Elias heeft maar één woord veranderd. Hij verving «verbindingssteken» door «verband», wat inaccuraat is. (Het boekje *Activisten* doet trouwens uitschijnen dat het om één aaneengesloten zin ging, *quod non*. Zo stond in het dagblad: «Il n'y a plus de Flamands et de Wallons, de Flamingants ni de Wallingants: nous voyons se réaliser dans la communion du sang et des larmes versées côte à côte, la formule idéale et nagueère si platonique, du poète Antoine Clesse [zie Hoofdstuk I]. *Flamand, Wallon se ne sont que des préunoms, Belge est notre nom de Famille. Tous Belges, rien que Belges, mais résolu désormais à fortifier leur indéfectible entente par un rapprochement linguistique qui, sans enlever de sa physionomie originale ou de ses habitudes de terroir, les liera par ce prestigieux trait d'union antigermanique: la langue française*», HARRY, G., «L'Union Morale et Verbale des races», *Le Petit Journal*, 21 december 1914, p. 3.
- 119 *Ibidem*; ELIAS, H.J., *Op. Cit.*, p. 17.
- 120 Voor wat volgt zie, behoudens anders aangegeven, COLLEYE DE WEERDT, R., «L'avenir de la Belgique Latine», *The Nineteenth Century and After*, nr. 462 augustus 1915, p. 291-302.
- 121 VERMEYLEN, A., *Kritiek der Vlaamse Beweging*, Bussum, 1905, p. 2. (Het origineel dateerde van 1895).
- 122 In anti-Vlaamsgezinde propaganda van vóór 1914 werden de démarches van Pol de Mont hem zeer kwalijk genomen. Op het moment waarop ons land de 75ste verjaardag van zijn onafhankelijkheid vierde, ging De Mont - een Belgisch ambtenaar - in Dresden voor het *Alldeutscher Verband* vertellen dat de revolutie van 1830 een ramp was, dat hij heimwee had naar de tijd waar Nederlanders en Duitsers onder dezelfde scepter van de Duitse keizer leefden, dat hij wilde dat het oude en prachtige vaderland in zijn eenheid hersteld werd, dat de revolutionairen van 1830 ons aan Frankrijk wilden overleveren en dat er geen Belgische nationaliteit bestond, zo schreef *La Chronique* in zijn commentaar op *de Dresdener Anzeiger* van 12 oktober 1905 (geciteerd in de brochure GROJEAN, O., *La Belgique et le Pangermanisme*, Brussel, 1906). (Hetgeen klopt, zie DOLDERER, W., *Op. Cit.*, p. 23).
- 123 COLLEYE DE WEERDT, R., 'L'avenir de la Belgique Latine', *The Nineteenth Century - and After*, nr. 462, augustus 1915, p. 302.
- 124 *Activisten*, Gent, 1919, p. 118.
- 125 Onbegrijpelijk is toch dat Vanacker in *Het Activistisch Avontuur* naliet de datum van de stukken te vermelden, terwijl Vanackers artikel van enkele jaren vóór de uitgave van zijn boek weldegelijk aantoonde dat hij het precieze tijdstip kende. We citeren Vanacker in 1985: 'Wils behandelde uitvoerig de drie meest klassieke voorbeelden (...): Maeterlinck (december 1914), Harry (eind 1914) en Colleye (augustus 1915)'. VANACKER, D., 'De onmogelijke godsvrede', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 44, nr. 1, januari 1985, p. 2 en voetnoot (3) aldaar.
- 126 VAN DEN OEVER, K., «L'âme Belge», *Het Centrum*, 2de blad, 21 november 1914, p. 1.
- 127 HOSTE, J., «Les Allemands et la question des langues en Belgique», *Journal des Débats*, 16 april 1915, p. 1.
- 128 DE SCHRYVER, R. (red.), VAN CAUWELAERT, F., *Gedenkschriften over Vlaamse Beweging en Belgische politiek - Uit het archief van Frans van Cauwelaert 1*, Antwerpen, 1971, p. 219. (aantekening van 10 augustus 1915).
- 129 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 255.
- 130 MOLENAAR, L., *De rok van het universum, Marcel Minnaert, astrofysicus (1893-1970)*, Amsterdam, 2005, p. 516 en eindnoot (21) aldaar.
- 131 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 51.
- 132 Zie *Le Temps*, d.d. 5 januari 1915; idem voor *De Tijd*, 28 december 1914.
- 133 *La vérité sur la Capitulation d'Anvers*, s.l., s.d., p. 1; Uit de «*Lettre du Havre*», *L'Indépendance Belge*, 31 december 1914, p. 2, leren we dat Hymanen zich omtrent het jaareinde twee weken lang was gaan vergewissen van de toestand van de Belgische vluchtelingen aldaar.
- 134 «*La vérité sur la Capitulation d'Anvers*», s.l., s.d., p. 1-3.
- 135 PICARD, L., *Evolutie van de Vlaamse Beweging van 1795 tot 1950*, Deel 3, Antwerpen, 1963, p. 57.
- 135a KESSLER, O., *Das Deutsche Belgien : Beiträge zur Geschichte, Volkswirtschaft und zur deutschen Verwaltung*, Berlijn, 1915, p. 15-16, DRIESEN TER MEULEN, B. [=R.P. OSZWALD], «*Die Flämische Bewegung während den Krieges*» (eerste deel), *Der Belfried*, 3de jg., 1ste deel, juli 1918, p. 5, «*La lettre de M. Le bourgmestre De Vos*» in: *La Vérité sur la prise d'Anvers*, s.l., s.d., p. 7-8. Dit vlugschrift waarin de ware toedracht van de val van Antwerpen werd beschreven, was duidelijk een antwoord op *La Vérité sur la Capitulation d'Anvers*. We vermoeden dat het niet erg lang na de val van Antwerpen is opgesteld, wat ook iets zegt over de datering van het eerdere pamflet (zie *Ibidem*, p. 1: «... la vérité s'est imposée: Anvers est pris!»).
- 136 Voor wat nu volgt, zie, behoudens anders vermeld: JANSZEN, K.-H., *Macht und Verblendung: Kriegszielpolitik der deutschen Bundesstaaten (1914-18)*, Göttingen, 1963, p. 13-15; p. 21-35; p. 234-235.
- 137 Wilhelm II van Württemberg en Friedrich II van Baden stonden wantrouwig tegenover de Beierse plannen. Het zogenaamde *Dallwitz*-plan probeerde aan de eisen van alle betrokken partijen tegemoet te komen door België en de Elzas in een gebiedsverdeling tussen de drie te betrekken. Zo zou Baden bijvoorbeeld het zuidelijke deel van de Elzas toegewezen krijgen volgens dit plan. Dallwitz was de *Statthalter* van Elzas-Lotharingen. Zo mogelijk nog meer uitgesproken waren de denkbeelden van Hertog Johann Albrecht van Mecklenburg, voorzitter van het *Kolonialverein*, die begin 1915 onomwonden verklaarde dat als Duitsland het 'oude Duitse cultuurland' België inlijven wilde, het Rijk de Walen [*die fremdrassige, degenerierte Wallonenbevölkerung*] niet mee overnemen kon, maar ter compensatie aan hun Engelse en Franse 'vrienden' overlaten moest. FISCHER, F., *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf, 1961, p. 211-212, p. 114-115; p. 180, p. 193, p. 215, p. 742.
- 138 Overigens zou Pius Dirr (ook een Beier), gewond aan het westelijke front in oktober 1914, eind november 1914 een *Denkschrift* voor Hertling opstellen, met daarin suggesties om de openbare mening in Vlaanderen in pro-Duitse zin te beïnvloeden. Hertling maakte dat over naar het *Auswärtiges Amt*, waarna dat departement het op zijn beurt naar Brussel overmaakte. Een memorandum aangaande de propaganda in België stuurde Dirr ook naar kroonprins Rupprecht, met de vraag om het naar het gouvernement-generaal in Brussel over te maken. Het bereikte Brussel omstreeks het tijdstip dat Bethmann-Hollweg zijn instructies aan Von Bissing gaf (16 december 1914, *infra*). Acht dagen later zou hij Von Bissing persoonlijk ontmoeten. DOLDERER, W., *Op. Cit.*, p. 43.
- 139 Voor een goede samenvatting van de *Kriegsziele* van Wilhelm II, zie RÖHL, J.C.G., *Wilhelm II. - Der Weg in den Abgrund (1900-1914)*, München, 2008, p. 1195-1201. De keizer zette zijn levensstijl van vóór de oorlog voort in het *Große Hauptquartier*. Daarbij kwamen ook stemmingswisselingen kijken. Nu eens was hij depressief, dan weer extatisch en begeesterd.
- 140 ELIAS, H.J., *25 Jaar Vlaamse Beweging I*, Antwerpen, 1969, p. 18-19.
- 141 *Ibidem*, p. 18.
- 142 Robert Paul Oszwald werd in 1883 geboren te Leipzig. Hij studeerde aldaar omtrent de eeuwwisseling geschiedenis (wat hem in contact bracht met Karl Lamprecht) en ontwikkelde een interesse voor filosofie en economie. In 1907 promoveerde hij en drie jaar later werd hij bibliothecaris en assistent (van Karl Lamprecht) aan het *Historische Institut* van Leipzig. Naar eigen zeggen kwam hij in 1912 in contact met de Vlaamse Beweging, omdat hij zich bezighield met de geschiedenis van Nederland. In juni 1915 kwam hij in de *Zivilverwaltung* van het bezette België terecht. Hij bekleedde ook nog de functies van persensor te Antwerpen en Gent en werd op 1 januari 1917 in de *Politische Abteilung* te Brussel opgenomen. Vanaf 1917 maakte hij propaganda voor de Raad van Vlaanderen en tot 1918 was hij bevoegd voor de «*Angelegenheit der flämischen Propaganda*», waarbij hij ook in Nederland opereerde. Voor een goede levensschets van Oszwald, zie LAUX, S., «*Flandern im Spiegel der wirklichen Volksgeschichte*», Robert Paul Oszwald (1883-1945) als politischer Funktionär, Publizist und Historiker», p. 248-260 in: DIETZ, B., GABEL, H., TIEDAL, U. (red.), *Die «Westforschung» der völkisch-nationalen Wissenschaften zum nordwesteuropäischen Raum (1919-1960), Teilband I*, Münster, 2003.
- 143 OSZWALD, R.P., 'Wendung zur Wirklichkeit - Politik und Krieg', in: OSZWALD, R.P. (red.), *Deutsch-Niederländische Symphonie*, Wolfhagen-Scharbeuß, 1937, p. 177-180; Oszwald was meerbepaald met

- iemand uit Groningen in het huwelijk getreden, BINING, L., 'Jong-Vlaanderen de von Bissing-Hogeschool', *Het Pennoen*, Jaargang 21, nr. 5, 30 juni 1971, aflevering 195, p. 9; p. 11.
- 144 BAB, J., «Die Belgier», *Die Gegenwart*, jg. 43, Bd. 86, Nr. 35, Berlijn, 29 augustus 1914, p. 547-549.
- 145 E.B., «Über Frankreich und Belgien», *Alldeutsche Blätter*, Jg. 24, nr. 32, Berlijn, 8 augustus 1914, p. 291.
- 146 Von List was geboren te Wenen. In het oude, pre-Romeinse Oostenrijk zag hij een staat geregeerd door priester-koningen en gnostische ingewijden. Sporen daarvan vond hij terug in folklore, het landschap en archeologische sites van zijn land. Hij bestudeerde de Kaballah en hield zich voor dat hij de laatste der armanistische magiërs was. List werkte eerst voor dagbladen, zette dan een zijn carrière stop en stortte zich in de periode 1877-1887 op de literatuur en geschiedenis. Hij publiceerde over het Oostenrijkse platteland en zeden in nationalistische bladen en legde contacten tussen Oostenrijkse en Duitse pangermanisten. In 1888 publiceerde hij *Carmuntum*. Daarin betoogde hij dat in Oostenrijk levende stammen - die net als alle Germanen de Wotancultus als nationale religie van de Germanen aanzagen - in het jaar 375 een beslissende slag geleverd hadden tussen Romanen- en Germanendom. Dat was volgens hem het startpunt van de Germaanse invasies, die uiteindelijk zouden culminerend in de val van Rome. De 19de eeuwse Oostenrijkers waren, aldus List, afstammelingen zonder *Mischung* van dat volk; Georg von Schönerer stichtte in 1890 het nationalistische magazine *Ostdeutsche Rundschau*, waaraan List een regelmatige medewerker was, GOODRICK-CLARKE, N., *Les racines occultes du nazisme - les aryosophistes en Autriche et en Allemagne (1890-1935)*, Puisseaux, 1989, p. 47-55.
- 147 De theosofie is een sterk op een sekte gelijkende beweging, die zich vormde rond de geschriften van de Russische reiziger, avonturier en occultist Héléne de Blavatsky (1831-1891). In de jaren 1880 genoot deze beweging populariteit in het Verenigd Koninkrijk, vanwaar ze overwaaide naar Duitsland. Blavatsky had in enkele werken haar ideeën neergeschreven. Daaronder viel *Isis Ontsluierd* (1877), waarin ze een sterke nostalgie voor oude religies aan de dag legde, alsook een agnosticisme (als reactie op de wetenschap van de 19de eeuw). Met name Egypte, de 'wieg van de Oude Wereld', fascineerde haar. In 1879 trok ze met haar discipelen naar India. Ze vestigde zich te Madras en schreef daar in 1888 *De Geheime Doctrine*, een als geen ander met mysteries omweven werk. In het boek pretendeerde ze de activiteit van God sedert het ontstaan van het universum tot het einde te kennen. De Blavatsky schijnt onder de invloed van de rassenkunde te hebben gestaan. Ze deelde de mensheid in vijf moederrassen in, de eerste drie waren proto-humaan, het vierde noemde ze de 'Atlantiden'. Een spirituele regeneratie kondigde zich aan waardoor het Arische ras kon ontstaan. Andere dogma's van de theosofie zijn reïncarnatie, karma en het menselijk individu als minuscule fragment van het goddelijke wezen. In het kielzog daarvan werden rassenkundige en anti-democratische denkbeelden (elitarisme, klemtoon op hiërarchie) opgehield. De aantrekkingskracht lag in een vage belofte van een occulte inwijding. Deze doctrine vond weerklanken in gegoede klassen van verscheidene landen. De theosofie raakte zo in Duitsland in de mode, waar het dient geplaatst te worden binnen het kader van de *Lebensreform*. Daardoor en door zijn antipositivisme, door de klemtoon op oude religies en concepten ontleend aan Darwins evolutieer, vertoonde het raakpunten met de *völkische* beweging. De beweging had een niet te veronachtzamen invloed op de heropleving van het *occultisme* in het keizerrijk, *Ibidem*, p. 26-34. Het zij genoteerd dat Julius Langbehn, de auteur die in 1890 in Duitsland de belangstelling voor de Nederlanders weer deed opflakkeren in zijn ideeën sterk beïnvloed was met de theosofie, met dien verstande dat hij zijn mystieke verbinding van de wereld van het individu en de spirituele wereld beperkte tot *Niederdeutschland*, zie MOSSE, G.L., *The crisis of German ideology*, p. 41-47; Voor de visie van dezelfde op Guido von List, zie *Ibidem*, p. 73 e.v. (Deze visie wijkt niet af van die van Nicolas Goodrick-Clarke. Wel heeft die laatste de theosofie en de figuur van Guido von List veel uitvoeriger en grondiger bestudeerd).
- 148 GOODRICK-CLARKE, N., *Op. Cit.*, p. 60-61.
- 149 In 1896 had Graevell en in 1897 Fritz Bley geopperd om het Duits de taal van het Belgische leger te maken en Nederduits de taal van de vloot, zie Hoofdstuk II.
- 150 Er komt nogal wat puzzelwerk aan te pas waar Graevell en Von Pfister in 1914 mee bezig waren. Voor de agitatie van beiden dient men het artikel van F. Passelecq, «L'effort de l'Allemagne pour diviser et teutoniser la Belgique», *Le Correspondant, Religion-philosophie-politique-histoire-sciences-économie sociale-voyages - littérature - beaux arts*, 87ste jaargang, Deel 260, Parijs, 1915, en meer bepaald p. 847-848 te lezen. Het artikel (p. 839-872) is van Belgisch-propagandistische inslag, maar zeker niet zonder wetenschappelijke verdienste. Het vormt een belangrijk document m.b.t. de ontluikende *Flamenpolitik* in de periode september 1914-juli 1915 en is zeer nauwkeurig waar het gaat om het citeren van bronnen en werken. Het verscheen ook als boekje in een *separatim*-uitgave. Ook interessant om vast te stellen is dat in het spoor van Oszwald andere Duitse professoren in de herfst van 1914 stuk-

- ken m.b.t. België publiceerden. Zo publiceerde Dr. Hermann J. Losch in de *Annalen des Deutschen Reichs* (1914/11) het stuk «Die Sprachen der Belgier». Daarin benadrukte hij het feit dat de Belgische staat een artificiële en willekeurige creatie was, gespeend van eenheid en nationaal leven. Politiek en regering waren er «Frans-Waals», België verdrukte het Vlaamse volk en opteerde buitenlands - althans wat het Waalse bevolkingsdeel betrof - voor Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk (*Ibidem*, p. 844). Het gaat hier zonder twijfel om de statisticus Hermann Julius Losch (1863-1935), zie MARCON, H., STRECKER, H., RANDECKER, G., *200 Jahre Wirtschafts- und Staatswissenschaften an der Eberhard-Karls-Universität Tübingen, Leben und Werk der Professoren*, Stuttgart, 2004, p. 402. Van zijn hand verscheen ook *Der Mitteleuropäische Wirtschaftsblock und das Schicksal Belgiens*, Leipzig, 1914. Van een belangrijk hoofdstuk in deze brochure vonden we een overdruk terug in een oorlogseditie van *La Libre Belgique* ('Le sort de la Belgique', *La Libre Belgique*, 21 juli 1914, p. 6). In hoofdstuk 5 van het in december 1914 verschenen werk hield Losch een pleidooi voor een incorporatie van België in een Centraal-Europees blok. De Belgische kust moest, net als alle versterkte plaatsen in ons land - inzonderheid Luik - onder Duitse voogdij komen. Aan de artificiële hereniging van Vlamingen en Walen moest een einde gesteld worden (wat dus de vernietiging van België impliceerde). De «proclamatie aan het Vlaamse volk» staat integraal afgedrukt in CLAES, J., *The German Mole, A study of the art of peaceful penetration*, Londen, 1915, p. 106-114. Daaruit vernemen we ook dat *The Observer* het stuk van Graevell al op 20 december 1914 gepubliceerd had onder de titel «*Dream of Deutschtum*». Zie ook HEYSE, TH., *La propagande allemande avant la guerre*, Brussel, 1925, p. 16-17. Volgens hem had het stuk Von der Goltz bereikt. («Quant au Dr. H. Graevell, il fut pendant la guerre mis en contact avec le maréchal von der Goltz (...) il prépara un programme d'action allemande, comportant les «mesures propres» à gagner les Flamands à l'Empereur et à l'Empire»). We vonden ook nog het stuk «*La Belgique envahie - le rêve allemand*» in het Parijse *Le Temps* (29 december 1914, p. 2) terug. Graevell begon zijn brief aan Von der Goltz met te stellen dat «zoals uwe excellentie weet het Vlaamse volk moeilijk te behandelen is». Deze passage komt haast letterlijk overeen met wat Von Bissing later in zijn politiek testament zou stellen toen hij het had over de «niet makkelijk beheersbare Nederduitse levensstijl van de Vlamingen», *General von Bissing's testament, A study in German ideals*, New-York-Londen, 1918, p. 25. Over de datering valt nog het volgende te stellen: In *The German Mole* vonden we de datum van 27 september 1914 terug. Aannemelijker echter is het bericht van *De Nieuwe Rotterdamse Courant* van 11 december 1914 (dus vóór de artikelen in *Le Temps* en in *The Observer*) waarin een ooggetuige («Helaas, ik heb het niet machtig kunnen worden, maar gezien heb ik het met eigen ogen») die de documenten blijkbaar toevalligerwijs kon bekijken («door een zeer bijzonder toeval»), de inhoud accuraat beschrijft en de datum van 8 september 1914 opgeeft («De Oorlog», *De Nieuwe Rotterdamse Courant*, Avondblad, 11 december 1914, p. 1). Immers, het tomeloze optimisme dat uit het stuk spreekt, doet vermoeden dat het nog vóór de Marneslag opgesteld is.
- 151 VON DER LANCKEN WAKENITZ, O., *Meine Dreissig Dienstjahre (1888-1918)*, Berlijn, 1931, p. 213.
- 152 ELIAS, H.J., *25 Jaar Vlaamse Beweging*, Antwerpen, 1969, p. 18; WILS, L., *100 Jaar Vlaamse Beweging*, Leuven, 1985, p. 17.
- 153 Lode Wils maakte deze opmerking m.b.t. de chronologie, *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 36.
- 154 FAIGNAERT, A.L., *Verraad of Zelfverdediging? Bijdrage tot de Geschiedenis van Vlaanderen tijdens de oorlog van 1914-1918*, Antwerpen, 1933, p. 27-28.
- 155 Lode Wils heeft op een prachtige manier komaf gemaakt met dit Duitse propagandafabeltje, zie *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 35-36.
- 156 FAIGNAERT, A.L., *Verraad of Zelfverdediging? Bijdrage tot de Geschiedenis van Vlaanderen tijdens de oorlog van 1914-1918*, Antwerpen, 1933, p. 36; p. 346-347. Lode Wils bespreekt dit ook in *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 74 (zie ook voetnoot (2) aldaar). Ook te Brussel ontstond het activisme o.i.v. de Duitsers, *Ibidem* p. 84-85.
- 157 MOMMAERTS, H.D., 'Van vooroorlogse Vlaamse Beweging naar aktivisme', *De Vlaamse Beweging tijdens de Eerste Wereldoorlog, Mededelingen van het colloquium ingericht te Leuven op op 15 en 16 november 1974 door de afdeling Geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw, Departement Geschiedenis - Katholieke Universiteit te Leuven*, Leuven, 1974, p. 95.
- 158 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 74.
- 159 FAIGNAERT, A.L., 'Levensschets van Lodewijk De Raet', *Op. Cit.*, p. 45-52.
- 160 BUNING, L., 'Aan de vooravond van het begin van het radicale activisme te Gent', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober 1973, kol. 199-200.
- 161 LAMBERTY, M., *Op. Cit.*, p. 332.
- 162 *Ibidem*, p. 331.

- 163 FAIGNAERT, A., *Op. Cit.*, p. 450-455. De Wagneradoratie van De Raet is geen verzinsel van Faingnaert, vergelijk hiermee LAMBERTY, M., *Op. Cit.*, p. 19, p. 23, p. 34-35. Men lette ook op zijn taalgebruik: het Vlaamse volk noemde De Raet bijvoorbeeld, geheel in de lijn van het Wagnerisme, het «*uitverkoren volk*». zie *Ibidem*, p. 42. Bovendien verklaart dit mede de interactie tussen De Raet en *Germania* (zie Hoofdstuk III).
- 164 Zeker is, dat de ideeën van De Raet tijdens de Eerste Wereldoorlog door activisten gebruikt werden, zie BOEHME, O., *Greep naar de Markt*, Leuven, 2008, p. 85.
- 165 Voor wat nu volgt verwijzen we – tenzij anders aangegeven – o.a. naar VAN DE VELDE, M., *Geschiedenis der Jong-Vlaamse Beweging*, 's Gravenhage, 1941, p. 13-28.
- 166 FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 158.
- 167 BUNING, L., *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 65-65. Lammert Buning poneerde volgende stelling: «... toen het in Zuid-Afrika in de zomer van 1914 tot een opstand kwam tegen het Britse gezag en deze rebellie onder de generaals Beyers en De Wet werd neergeslagen, moet bij Domela, doch ook bij vele anderen, zowel in Vlaanderen als in Nederland de sluimerende wrok tegen Albion zijn opgevlamd, waarbij als vuistregel kan gelden dat de sympathie voor de Boeren samenging met Duitsgezindheid, in welke mate of graad dan ook». Welnu, we kunnen met zekerheid stellen dat deze opvatting niet met de waarheid strookt. Ten eerste was er eenvoudigweg geen opstand tegen het Britse gezag in de zomer van 1914. Die opstand dateerde pas van oktober 1914, zie DAVENPORT, T.R.H., «*The South African Rebellion, 1914*», *The English Historical Review*, Vol. 78, nr. 306, januari 1963, p. 73-94. We hebben de gezaghebbende *Nieuwe Rotterdamse Courant* doorbladerd en vonden daar pas op 14 oktober 1914 een indicatie terug van een sluimerend ongenoegen in Zuid-Afrika. Het ging om de moord op generaal De La Rey, die per auto op weg was met Beyers van Johannesburg naar Mayfair ('Uit Zuid-Afrika', *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 14 oktober 1914, Ochtendblad A, p. 1-2, 'reeds geruime tijd hadden er geruchten gelopen dat de verhouding tussen generaal Beyers en de regering te wensen overliet'; dat is nog weinig gezegd: de moord op De La Rey verhinderde een coup waarbij ook Beyers betrokken was, zie DAVENPORT, T.R.H., *Op. Cit.*, p. 78). Het stuk in het dagblad was getekend op 17 september 1914 (bijna een maand eerder dus). Sommige berichten vanuit Zuid-Afrika kwamen inderdaad zeer laat aan, zodat het nog onwaarschijnlijker wordt dat indien een opstand in de zomer was uitgebroken (*quod non*), dit onmiddellijk zou geleid hebben tot een opstoot van sympathie voor de Boeren. Overigens moest die niet gepaard gaan met Duitsgezindheid, integendeel zelfs. Tijdens de Boerenoorlog had Duitsland de Boeren niet gesteund. Het valt ons ook op dat Buning niet vermeldt dat Domela al op 20 augustus 1914 de vernietiging van België toejuichte, noch dat hij gewag maakte van zijn wens die reeds dateerde van vóór de oorlog om Vlaanderen bij Nederland te annexeren. We vermoeden dat al deze verzwijgingen en verdraaiingen van feiten geen toeval zijn. Buning wilde immers het zwaartepunt niet leggen bij het Duitse 'lokken', maar wel bij een autonome ontwikkeling van het activisme.
- 168 A.L. Faingnaert schreef hierover: «*Reeds in augustus en september 1914 werd de stichting van Jong-Vlaanderen door ds. Domela Nieuwenhuis voorbereid*», *Verraad of Zelfverdediging*, Antwerpen, 1933, p. 99. Of die bewering op zekerheid berust, valt niet na te gaan. Wel zou het beantwoorden aan zijn verklaringen van april 1914.
- 169 WILS, L., *Flamenpolitiek en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 36; BUNING, L., *Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 69. Domela huldigde ook een onversneden racisme, BINING, L., 'Aan de vooravond van het begin van het radicale activisme te Gent', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober 1973, kol. 205.
- 170 In de literatuur vindt men soms terug dat Jong-Vlaanderen zijn naam ontleende aan de Jong-Turken die in 1909 de sultan hadden omvergeworpen (zie bijv. VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006 p. 20). In dat verband mag erop gewezen worden dat De Heremans' Zonen waar Minnaert bij betrokken was in 1890 mede-uitgever geworden waren van het maandblad *De Goedendag*. In 1908, het jaar waar Minnaert debuteerde, droeg het blad de ondertitel «*Maandblad voor Jong-Vlaanderen*». (MOLENAAR, L., *Op. Cit.*, p. 48-50). Molenaar trekt niet duidelijk de parallel tussen die benaming en Jong-Vlaanderen, maar schrijft nogal cryptisch dat de groep een benaming – Jong-Vlaanderen dus – koos, «*die ze ongevraagd leende van de kringen rond Minnaerts De Goedendag*» (*Ibidem*, p. 93). Het schijnt ons toe dat de keuze bewust geïnspireerd was door de naam die *De Goedendag* in 1908 droeg.
- 171 BUNING, L., 'Aan de vooravond van het begin van het radicale activisme te Gent', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober 1973, kol. 195. VAN DE VELDE, M., *Geschiedenis der Jong-Vlaamse Beweging*, 's Gravenhage, 1941, p. 15-16 over de eerste vergadering.
- 172 BUNING, L., *Vlaming door keuze*, p. 70; zie van dezelfde auteur ook 'Aan de vooravond van het begin van het radicale activisme te Gent', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 4-5, juli-oktober

- 1973, kol. 205-210, waaruit we leren dat hij Domela in oktober 1914 van de Duitse generaal Von Werder commandeerend opper-officier de *Erlaubnis* kreeg om met zijn vrouw in de omgeving van Gent en in beide Vlaanderen te reizen. 'Op deze reis zou er nog vele volgen.', aldus Lammert Buning. We confronteerden dit alles met fragmenten uit zijn oorlogsdagboek. Daaruit blijkt dat hij zich op 12 oktober naar het militair hospitaal begaf. In de achterzaal vond Domela naar eigen zeggen 22 Duitse gewonden. Op één oude Franse zuster na, was de gehele verpleging vertrokken. Volgens de predikant waren de Duitsers ongerust: de bevolking zou door de kranten opgehitst zijn tegen de 'barbaren'. Ze zouden hem naar aanleiding daarvan gevraagd hebben naar een Duitse officier te gaan en om ter hunner beschikking een wacht te vragen. 'Ze hadden hun dankbaarheid uiting gegeven door op een papier te schrijven wat ik in de afgelopen weken voor de gekwetsten gedaan had en hadden allen, in zoverre zij er nog toe in staat waren, dat stuk getekend. Ik beloofde hun, terstond de Duitse militairen te gaan opzoeken. Te midden van de Gentse chaos snelde Domela zich naar eigen zeggen naar het stadhuis, waar op dat moment de Duitse driekleur uitgestoken werd. '84 jaar had het Brabantse dundoek daar gewaaid, sinds de verdrijving van de Oranje-Nassau's'. Van daar ging het naar een schepen aan wie hij de toestand uitlegde en die hem dan aan een Duitse officier voorgesteld zou hebben. Aan hem vroeg Domela om de wacht. Naar Domela verhaalde hadden de gewonden ook om een officier van gezondheid gevraagd, ter verzorging. Een groep officieren stond samengetroep voor het Nederlandse consulaat. 'Ik ging op één hunner af; het bleek luitenant-generaal Von Werder te zijn. Hij was heel beleefd, hoorde mijn verzoek om een dokter voor de Duitse gekwetsten aan [...] en gaf mij bovendien heel voorkomend een vrijgeleide voor de beide Vlaanderen'. Het gesprek zal dus wel over meer dan de gewonden gegaan zijn, waardoor we ons de vraag kunnen stellen of Domela het geschrift van de soldaten niet bewust uitgelokt heeft. Op 23 oktober 1914 kreeg hij naar eigen mededeling van de commandant te Gent (Jung) een *Genehmigung* om van militaire treinen gebruik te maken om Duitse gewonden in de wijde omgeving te bezoeken. 'Vanaf dat ogenblik' (schreef Domela) 'kreeg ik vrijpassen en vervoer voor militaire treinen'. Zo verplaatste hij zich vrij met treinen of per 'rijwiel' in beide Vlaanderen en Holland, DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Uit mijn Oorlogsdagboek*, Den Haag, 1915, p. 72-73. Vanacker heeft o.i. de inbreng van von Werder al te zeer geminimaliseerd. In heel zijn boek doet hij het contact tussen de Nederlander en de Duitse militair af in één zin, waarin hij gewag maakte dat Domela 'wegens zijn inzet voor gewonden' van Von Werder een pas gekregen had, die hem, zo Vanacker, 'toeliet niet alleen de evangelische, maar ook de Jong-Vlaamse boodschap buiten Gent te prediken' (VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 22; Eenzelfde zienswijze vindt men terug bij Lode Wils, *Op. Cit.*, p. 57-58). Belangrijker is echter dat Vanacker aan het belangrijkste punt – de vrijgeleide die het Duitse leger aan de verspreiding van de Algermaanse theorieën gaf – geen aandacht besteedt. Vanacker besluit dat de groep Jong-Vlaanderen 'zonder tussenkomst van de Duitse bezetter' ontstaan was. 'De Nederlandse dominee stelde weliswaar het basisprogramma voor; maar kon daarbij op de medewerking en instemming van de andere leden rekenen', (*Ibidem*, p. 28). Deze vaststelling is op zich niet fout, maar gaat wat voorbij toch enkele belangrijke nuances. (1) Domela was niet zomaar een lid, hij was de leider en stichter van Jong-Vlaanderen (2) De groep was ontstaan door de bewuste inwerking van deze pangermaanse figuur, die al jaren vóór de stichting het plan opgevat had om België te vernietigen en die (3) nog vóór de stichting contact opgenomen had met de Duitse bezetter.
- 173 In januari 1915 werd hij lid van de Commissie voor Vlaamse aangelegenheden, die de Duitse bezetter opgericht had, VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 47.
- 174 De eerste was oud-leerling van een kennis van Reismann, met wie hij ook na de oorlog contacten bleef houden. 'Vermoedelijk één van de Jong-Vlamingen die Reismann-Grone kende', aldus Vanacker, VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 23; BUNING, L., 'Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4/5, juli-oktober 1975, kol. 223-224
- 175 *Ibidem*.
- 176 Het geschrift, «*Aan Duitsland, deze de uiting van Jong-Vlaanderen wens*» vindt men in *facsimile* terug in VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 13-14. Op de vierde regel is er inderdaad in de tekst ingegrepen. Het woord «*aanhechting*» is duidelijk over een ander woord geschreven, al vragen we ons af of dit wel «*verbinding*» was. Van het oorspronkelijke woord is enkel de laatste letter (g) onaangeroerd gebleven. Als er, zoals in de visie die in de historiografie gangbaar is, oorspronkelijk «*verbinding*» gestaan had, kan men niet de sporen van een andere – weliswaar moeilijker leesbare – letter in de oorspronkelijke tekst verklaren: de «*l*» (het bovenste stuk van de letter is niet overschreven). Kimpe schreef immers de «*b*» op een heel andere manier, zoals uit de rest van de tekst blijkt. Wij menen dat hier oorspronkelijk het woord «*inlijving*» stond. Kimpe heeft dus de oorspronkelijke tekst niet versterkt, hij heeft ze afgezwakt. De «*van*» na het woord is onaangeroerd blijven staan. Dit betekent dat Kimpe nooit «*verbinding met*»

- heeft neergepend. Een derde bewijs bevestigt onze theorie. In de zin onder diegene die we bespraken is het woord «gedeelten», waar wij het gecursiveerd hebben gecorrigeerd. Dat woord stond net onder «aanhechting», of beter onder het oorspronkelijke woord «inlijving». Het uitwissen van de lange «ij» maakte natuurlijk dat ook de volgende deels aangepast moest worden. Indien er werkelijk «*verbinding*» gestaan had, ware dit niet nodig geweest. Zie de handgeschreven pagina uit het notulenboek Jong-Vlaanderen, zoals afgedrukt in BUNING, L., *Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 75.
- 177 VAN DE VELDE, M., *Geschiedenis der Jong-Vlaamse Beweging*, 's Gravenhage, 1941, p. 16-21.
- 178 VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 16.
- 179 MOLENAAR, L., *Op. Cit.*, p. 48. De Vreese had in 1885, als scholier, 't Zal Wel Gaan omgedoopt tot De Heremans' Zonen, waar Minnaert nog lid van geweest was ; Over de anti-Pirenne opvatting, zie *Ibidem*, p. 79-80.
- 180 VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 22-23. Voor een apologie van De Vreese, leze men BIEMANS, A.A.M., J., 'Willem de Vreese en de *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*. Over een Vlaamse geleerde en zijn levenswerk', *Literatuur 6* (1989), p. 96; Voor zijn functie zie WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, 1974, p. 223-224.] Naar eigen zeggen besprak Domela alles wat hij als Leider der Jong-Vlamingen ondernam met De Vreese - van zijn reizen over de keuzen van Van Oye tot eerste voorzitter tot de stichting van de *Vlaamse Post* - zie het stuk daaromtrent van Domela in de *Dietsche Voorpost* d.d. 10 januari 1938, gedeeltelijk overgenomen in VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 23).
- 181 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 58.; VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2006, p. 58.
- 182 VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 24-26.
- 183 BUNING, L., *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 66.
- 184 GERSTENHAUER, M.R., *Der völkische Gedanke in Vergangenheit und Zukunft, aus der Geschichte der völkischen Bewegung*, Leipzig, 1933, p. 45-47. Volgens Gerstenhauer werd de *Flamenpolitik* doorgevoerd tegen de taai weerstand der 'Bethmanianer' [bedoeld wordt: de kringen rond Bethmann-Hollweg] én, anderzijds tegen de 'Verständnislosigkeit der Militärs'. Over zijn schrijven begin september 1914, zie DOLDERER, W., *Op. Cit.*, p. 43. en VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 41, p. 49. Vrints omschrijft Gerstenhauer als de belichaming van de *Flamenpolitik* die binnen de *Politische Abteilung* de enige vertegenwoordiger was van de radicale Jong-Vlamingen.
- 185 VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 23 waar Vrints Antwerpen zo omschrijft.
- 186 BUNING, L., 'Notities betreffende Hermann Felix Wirth', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 33, nr. 3, mei-juni 1974, kol. 141-144; *Het strijdbare leven van J.D. Domela Nieuwenhuis Nyegaard. Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 77; VAN GILST, A., *Hermann Wirth*, Soesterberg, 2006, p. 7-16.
- 187 Eerst kon de groep hem niet vinden, tot, aldus Thiry, hij in december hem heel toevallig ontmoette in het Gentse stadhuis. «Toen ik daar om zes uur binnentrad stond er een blonde, Duitse soldaat, in lange ruitersmantel en met sporen aan de laarzen [...] Hij sprak Hollands [...] en had het [...] over middeleeuwse volksliederen. Het kon niet anders of dat moest Dr. Hermann F. Wirth zijn, de man die we zochten [...] het duurde niet lang of wij kregen de toelating om De Vlaamse Post, want zo zouden wij het dagblad noemen, te stichten. De Vlaamse Post zou dus de voortzetting worden van De Bestuurlijke Scheiding. Leo Picard nam de hoofdredactie waar en in maart 1915 verscheen ons dagblad», THIRY, A., «Het ontstaan van het aktivisme te Gent», *De Vlag*, juli 1943, p. 678.
- 188 VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 24.
- 189 JARAUSCH, K.H., *The enigmatic chancellor: Bethmann Hollweg and the hubris of Imperial Germany*, New Haven, 1973, p. 185-6.
- 190 KEIM, A., *Erlebtes und Erstrebtes*, Hannover, 1925, p. 195-223. Opvallend is dat Keims verklaring over de Kempen: «In Spätsommer 1917 nahm [...] Michaelis [bedoeld wordt Georg Michaelis die in 1917 een tijd Rijkskanselier was] 'Winterslag' in Augenschein, wobei ich ihm einen Vortrag über die große Zukunft der Campine halten ließ» (p. 217-218). De *allduitse* generaal liet in zijn boek zijn rassenkundige opvattingen doorschemeren. Duitsers en Vlamingen waren zogezegd van dezelfde Duitse afstamming. Tijdens de volksverhuizingen waren «chattische» mannen en Friese vrouwen met elkaar vermengd, waaruit voor het grootste deel de Vlamingen waren voortgekomen («Und da gibt es noch 'intellektuelle' in Holland, die von einer selbständigen holländischen Nation und einer holländischen 'Ursprache' fasseln!»), (p. 212). Keim heeft in zijn memoires de oorsprong van de *Flamenpolitik* zoveel mogelijk proberen te verdonkeremanen door de klemtoon te leggen op de Duitse hulp aan het zich zelfstandig ontwikkelend aktivisme. «Die Vlamenbewegung machte mit der Zeit erfreuliche Fortschritte [...] Es war selbstverständlich, daß die deutschen Behörden die Vlamenbewegung unterstützten» (p. 222). Dit apologetisch beeld is decennialang blijven doorleven in de historiografie

- tot Lode Wils het ondermijnde. Cf. Elias: «*Van Duitse inwerking op een ontwaken van de Vlaamse Beweging is hier niets te ontdekken. De Vlamingen zelf zien wij overal het initiatief nemen: in Gent, Antwerpen en Brussel.*», ELIAS, H.J., *Vijftienvig Jaar Vlaamse Beweging*, I, Antwerpen, 1969, p. 30. Franz Petri ging zelfs nog een stap verder door te stellen dat de *Flamenpolitik*, hoewel ze de voorwaarden voor een vreedzaam samenleven van de Europese volkeren nog niet kon scheppen, toch een ernstige poging was om in het belang van de veiligheid van Duitsland ook met de eigen rechten van een niet-Duitse bevolkingsgroep rekening te houden, NELDE, P.H., 'Nieuw licht op de *Flamenpolitik*', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 27, nr. 2, maart-april 1968, kol. 112-113; PETRI, F., 'Nog eens de *Flamenpolitik*', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 27, nr. 5, september-oktober 1968, kol. 325-328
- 191 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 363. Dat politieke testament hebben we bestudeerd, zie *General von Bissing's testament, A study in German ideals*, New-York-Londen, 1918. Het bevat onthullende informatie omtrent de denkbeelden van de gouverneur-generaal. De Vlaamse Beweging omschreef hij als een «*onderdeel van de Duitse belangen in België*». Het verwerven van Duitse 'vrienden' in Vlaanderen zou ook zeer belangrijk zijn voor de Rijkspolitiek tegenover Nederland. De Vlamingen - een 'Germaanse stam' zouden, door hun ten aanzien van de Walen tegengestelde houding, een versterking zijn van het *Deutschtum* in België (p. 17-18). Volgens von Bissing was België al 800 jaar van belang voor de Duitse *Machtspolitik*. Zolang Duitsland sterk was, had ze het land voor het merendeel onder zijn controle (p. 20). Hoe doortrokken het denken van de gouverneur-generaal was van *allduitse* theorieën, valt op bij het lezen van volgende passages: '*Duitsland kan slechts Duits blijven indien het [België], dat altijd al door Germaanse stammen gepenetreed was in onze invloedssfeer brengt.*' Daarbij merkte hij op dat het Germaanse intellect en energie moesten gehuisvest worden waar Franse invloed tot nu toe het land verfranst had. Zelfs de Walen waren mettertijd Frans gemaakt (p. 20-21). In dit germaniseringsproces stelde von Bissing maatregelen voor die in een overgangperiode getroffen moesten worden: 1) De *Vlamingen* moesten dan toestaan om afstand te nemen van '*Franse tirannie*'. 2) De *Walen* hadden de keuze: zich aanpassen aan de veranderde toestand of België *verlaten* (p. 25). Anders gezegd: von Bissing pleitte voor een etnische zuivering. Wie in het land bleef moest trouw zweren aan Duitsland en na een tijd aan het *Deutschtum* (*Ibidem*). Hiermee is het duidelijk dat von Bissing zich op het standpunt van het radicale *Allduitschum* plaatste. Had J.L. Reimer in *ein pangermanisches Deutschland* (1905) al niet gewezen op het bestaan van twee soorten denationalisering, al naar gelang het, om Germaanse of niet-Germaanse staten ging? Voor de Germaanse staten was het nodig om, valt in verscheidene fases te germaniseren (germanisering in *de zwakke zin des woords*). Voor niet-Germaanse volkeren in hun geheel, was het van belang om de Germaanse elementen te versterken door *expulsie van niet-Germanen*. (germanisering in *de sterke zin des woords*). Vlaams-België verkeerde in het eerste geval, Waals-België in het tweede. Wallonië zou trouwens, volgens Reimer hetzelfde lot als Noord- en Noord-Oost Frankrijk ondergaan. Reimer had zijn argument met schedelmetingen onderbouwd, REIMER, J.L., *Op. Cit.*, p. 136 e.v. (Zie Hoofdstuk IV).
- 192 Naar Van Goethem verhaalde waren verschillende factoren verantwoordelijk voor die situatie: bv. de afhankelijkheid van het prinsbisdom Luik van 1366 tot de Franse revolutie die ervoor zorgde dat de Limburgse elite beïnvloed werd door de culturele uitstraling van Luik, VAN GOETHEM, H., *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht* (1795-1930), Brussel, 1990, p. 276
- 193 VANDEWEYER, L., 'Het aktivisme in Limburg tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Limburg- Het Oude Land van Loon*, jg. 76, 1997, nr. 2, p. 97-13.
- 194 WENDE, F., *Op. Cit.*, p. 29.
- 195 *Ibidem*, p. 75-76.
- 196 VON DER LANCKEN WAKENITZ, O., *Meine Dreissig Dienstjahre (1888-1918)*, Berlijn, 1931, p. 217.
- 197 Revelerend is wat te lezen valt in een brief van Von Bissing aan Stresemann, d.d. 14 januari 1917, gepubliceerd in de *Hamburger Nachrichten* (30 mei 1916; von Bissing was op 30 april van dat jaar gestorven). Op het moment van schrijven herstelde hij te Wiesbaden van een zware bronchitis die hij opgelopen had rond kerstmis 1916. Hij schreef: «*De kust moet onze grens zijn, ik was verheugd dat dit punt naar voren gebracht werd op een recente bijeenkomst van het Flottenverein. Zulks zal ons uit de natte driehoek verlossen* [Met de natte driehoek wordt het deel van de Noordzee tussen de Deense westkust en de Duitse kust bedoeld] *en het mogelijk maken voor ons om onze kolonies te beschermen, wanneer we ze gered hebben van Englands klauwen. Sedert meer dan twee jaar is mijn politiek gegend door zulke overweging over wat in de toekomst gebeuren kan. Ik heb in stilte gezocht om connecties aan te knopen [i.v.m. de Flamenpolitik]*», zie publicatie als bijlage in *General von Bissing's testament, A study in German ideals*, New-York-Londen, 1918, p. 27-29. Von Bissing was dus bekend met activiteiten van het *Flottenverein*, hetgeen mede helpt verklaren dat hij en Tirpitz op dezelfde lijn zaten (*infra*).

- Al even belangrijk is de vaststelling dat in januari 1917 Von Bissing blijkbaar al twee jaar bezig was met het leggen van contacten, i.e. dus vóór januari 1915 (we mogen dus aannemen: meteen na zijn aanstelling). Maurits Basse was op de hoogte van de hoogte van de brief die hij heel kort citeerde, maar gaf een verkeerde verwijzing in voetnoot. Op de pagina's in het werk van Faingnaert die Basse in voetnoot aanhaalde, wordt de brief immers niet vermeld, zie BASSE, M., *De Vlaamse Beweging van 1905 tot 1930*, dl. 1, p. 163 en voetnoot (1) daar. Een korte inhoud van de brief met een juiste bronvermelding is wel terug te vinden in [Nationale Bond voor Belgische Eenheid], *Geschiedkundig overzicht van het aktivisme*, Brussel, 1929, p. 13 en voetnoot (1) aldaar.
- 198 BUNING, L., *Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 88.
- 199 Richard Carr bespreekt de liefdesaffaire van Mathilde Wesendonck (de moeder van Myrrha), de vrouw van een rijk Duits zakenman, in zijn recente boek CARR, J., TEN DOESCHATE, A., *De Wagner Clan*, New York, 2009, p. 23, p. 43, p. 45-46, p. 70-71, p. 142. Het ging om een kortstondige affaire van een man die vele minnaressen had. Aan het einde van de jaren 1850, na zijn affaire, was hij, zo de auteur, de zelfmoord nabij. Volgens Carr was zijn ongelukkige jeugd niet vreemd aan de verklaring van de «inwisselbaarheid van liefdespartners». Nog in 1876 woonde Myrrha als «een vriendin» het festival in Bayreuth bij. Na zijn dood heeft zijn vrouw - Cosima - alle brieven van Mathilde Wesendonck waarop ze beslag kon leggen verbrand (wat natuurlijk bijzonder jammer is voor historisch onderzoek). Jaren tevoren was ze al begonnen met het proberen te verzamelen van zoveel mogelijk bewijzen van de affaire. Zo bezat Mathilde Wesendonck verschillende literaire manuscripten (vaak met een liefdevolle opdracht) van Wagner. Cosima schreef naar Mathilde dat ze die moest terugsturen omdat koning Ludwig van Beieren ze openbaar wilde maken. Mathilde had toen laconiek naar Wagner geschreven dat hij ongetwijfeld op de hoogte was van dit verzoek en dat ze blij was dat het goed ging met hem en dat hij door dierbaren omringd werd. Sporen van racisme maar ook van socialistenhaat en Duitse superioriteitswaan bij Von Bissing zouden aldus verklaard kunnen worden. Zo lezen we in een persbericht uit Berlijn d.d. 27 augustus 1914 dat Von Bissing bij het uitbreken van de oorlog zou verklaard hebben dat hij alle socialisten onschadelijk wilde maken («De Duitse sociaal-democraten», *De Nieuwe Rotterdamse Courant*, Ochtendblad, 28 augustus 1914, p. 2). Interessant is ook volgend stuk, ingezonden door een lezer van *De Nieuwe Rotterdamse Courant*. Die maakte er het blad attent op dat Von Bissing verklaarde: «Wanneer de wakkere zonen van ons volk [...] door [een] laffe overval van een verblinde, razende bevolking vermoord worden [...] dan is het een eis van zelfbehoud [...] daartegen dadelijk met de uiterste maatregelen op te treden. Dan moeten onschuldigen met de schuldigen lijden. [...] Dat huizen, bloeiende dorpen en zelfs gehele steden daarbij vernietigd worden [...] mag niemand verleiden tot misplaatste gemoedsbewegingen. Zij mogen ons niet zoveel waard zijn als het leven van één enkel soldaat. Dat spreekt vanzelf en behoeft eigenlijk niet gezegd te worden.» «De Oorlog», *Ibidem*, 23 september 1914, p. 1. Uitspraken als deze bewijzen (nogmaals) dat von Bissing een radicale nationalist was.
- 200 ELLIS, W.A. (vert.), *Richard Wagner to Mathilde Wesendonck*, New York, 1905, zie p. 62 (*) onderaan de pagina voor de familierelatie en p. 52 voor de in de lopende tekst genoemde vriendschap. Uit het hele werk blijkt trouwens dat Wagner niet alleen naar Mathilde brieven schreef, maar ook naar Myrrha en Wille.
- 201 De oorspronkelijke toespraak van Jaensch is spijtig genoeg verloren gegaan, waardoor we ons moesten beroepen op het verslag en de samenvatting ervan in de *Alldeutsche Blätter* («Aus den Gauen und Ortsgruppen» - «Berlin», *Alldeutsche Blätter*, jg. 24, nr. 50, 12 december 1914, p. 442).
- 202 Over het «Misstrauen», zie *Ibidem*.
- 203 De beslissing om dit schrijven aan de keizer te richten was genomen tijdens de vergadering van de groep op 12 december 1914. Die werd uitzonderlijk voorgezeten door Minnaert. De bedlegerige Domela - op 8 december was hij met zijn fiets bij Sas van Gent in het kanaal gesukkeld - kwam pas later opdagen. VANACKER, D., *Op. Cit.*, p. 26-27. VAN DE VELDE, M., *Op. Cit.*, p. 28. Vergelijk hiermee het uitroepen van de Vlaamse «onafhankelijkheid» door de Raad van Vlaanderen in de lente van 1918: ook dat was voor sommige Duitsers een brug te ver. Duitse kringen, o.a. in het leger en in het bezettingsbestuur, die vreesden dat de Duitse regering vrede zou willen sluiten zonder totale overwinning, waren er wel voor gewonnen, WILS, L., *Frans van Cauwelaert en de barst van België* (1910-1919), Antwerpen, 2001, p. 245-246.
- 204 DOLDERER, W., 'Duitsland-Vlaanderen', NEVB, p. 1002-1003; Vergelijk hiermee hoofdstuk 2 uit zijn al genoemde boek *Deutscher Imperialismus und belgischer Nationalitätenkonflikt* (p. 28-33) waar hij dezelfde stelling uitvoeriger probeert te onderbouwen, zonder evenwel overtuigende argumenten aan te brengen.
- 205 OSZWALD, R.P., «Der Nationalitätenkampf der Vlamen und Wallonen», *Preussische Jahrbücher*, Band

- 156, nr. 2, 1914, p. 214-245; In 1915 werd de brochure gedrukt onder de titel *Zur Belgischen Frage* (Berlijn, 1915). Behoudens anders vermeld, verwijzen we voor volgend stuk naar deze brochure, (p. 7-8).
- 206 Het waar en wanneer (28 november 1913) van de voordracht vonden we terug in OSZWALD, R.P., *Op. Cit.*, p. 7 en met name voetnoot 1 aldaar.
- 207 Gedurende de Eerste Wereldoorlog zou R.P. Oszwald trouwens betrokken raken bij de *Flamenpolitiek*, onder andere voor perscensuur en activistische propaganda in krijgsgevangenenkampen. Oszwald wilde van België een Duitse satellietstaat te maken. Daarbij zou een bestuurlijke scheiding doorgevoerd worden, DOLDERER, W., 'R.P. Oszwald', NEVB, p. 2364.
- 208 Oszwald was ook een zeer belangrijk figuur gedurende het interbellum in de contacten tussen enerzijds Vlaams-nationalisten en anderzijds de nationaal-socialisten. In 1935 bijvoorbeeld nam hij deel aan een gesprek op het Duitse ministerie van buitenlandse zaken waaruit belangstelling bleek voor het VNV, DE WEVER, BR., *Greep naar de Macht, Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde, Het VNV (1935-1945)*, Tielt, 1994, p. 198.
- 209 Op 17 februari 1904 werd te Hamburg het *Verein von Freunden der niederdeutschen Sprache und Literatur* gesticht. Sedert 8 januari 1906 voerde de nieuwe vereniging de roepnaam *Quickborn*. De actieradius werd gevoelig uitgebreid van Hamburg, over het Nederduitse gebied in Duitsland. In 1913 werden, na subsidie het jaar tevoren vanwege de stad Hamburg, de *Quickborn Bücher* uitgegeven, waar ook Conrad Borchling een werk in publiceerde. De *Quickborn* was aangesloten bij het *Allgemeiner Plattdeutscher Verband* (APV), en telde kort na zijn oprichting 405 leden, waarmee het meteen de grootste vereniging onder die koepel was (700 in 1914). Het APV omvatte ca. 1910 97 verenigingen, en een gemeenschappelijk orgaan (*Der Eekbom*, die 4600 lezers telde). Vanaf 1910 kwam Vlaanderen binnen de *Quickborn* in de belangstelling. Die was niet overdadig, maar wel regelmatig en bijna geheel gericht op taal en letteren; de taalstrijd en de agitatie omtrent de vernederlandsing van de Gentse Hogeschool bleven op achtergrond. Nederland verkreeg minder aandacht, nochtans traden geen Vlamingen toe, wel Nederlanders (waaronder in 1915 Gerretson, de Groot-Nederlander die met steun van het Duitse gezantschap in Den Haag de *Flamenpolitik* zou ondersteunen) en Nederlandse verenigingen. Onder de leden bevond zich Conrad Borchling, die geïnteresseerd was in Friesland, Nederland en Vlaanderen (Lammert Buning, die de wat onhebbelijke gewoonte bezat om zich teveel te identificeren met de personen die hij besprak, noemde hem een 'vriend' van die streken). Borchling had klassieke filologie en germanistiek gestudeerd en had reeds naam verworven als talentvol geleerde. In 1910 werd hij hoogleraar te Hamburg. Weldra nam hij ook een prominente plaats in de *Quickborn* in. Sterker nog: hij werd er de meest gezaghebbende figuur. Zijn naaste medewerker werd in 1911 de Nederlander C.G. Kloeke. Vanaf 1912 tot 1915 (toen keerde hij terug naar Nederland) nam die de cursussen Nederlandse Taal en Literatuur voor zijn rekening. Op 8 oktober 1911 vierde de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde haar 25-jarig bestaan, waarop ook personen uit Duitsland aanwezig waren. Professor Roethe uit Göttingen bracht goede wensen uit Duitsland en noemde de organisatie de 'Hüterin und Förderin des vlämischen Heimats- und Volksbewusstseins'. In 1912 organiseerde Borchling, samen met zijn medewerker *Vorlesungen* aan de universiteit van Berlijn onder toezicht van het *Verein für niederdeutsche Sprachforschung*. Ook Dr. Hermann Felix Wirth trad daar als docent op. Hij behandelde de ontwikkeling van het wereldlijk en geestelijk lied in de Nederlanden. In 1912, toen men in Vlaanderen vierde dat honderd jaar geleden Conscience geboren werd, voerde Borchling in Hamburg het woord aangaande de schrijver. In het eerste oorlogsnummer van de *Quickborn* (oktober) kreeg wat daar gezegd werd, weerklank. Fritz Bley publiceerde onder de titel 'Niederdeutsches Geistesleben in Belgien' (origineel in de Hamburgse *Deutsche Volkszeitung*) in de *Oktober-Heft* van de *Quickborn*. Hij ging door op zijn élan en lanceerde op 4 november 1914 in *Zeitfrage* de hartstochtelijke oproep 'Heraus mit der vlämischen Hochschule'. Op beide stukken gaan we in de lopende tekst in. Zeven dagen later, op 11 november 1914, dus, bevatte de *Tägliche Rundschau* zijn pennenvrucht 'Vlandern und die deutsche Presse', waarin hij kritiek uitte op de Duitse journalisten en hun houding tegenover de 'Vlaamse stamverwanten'. De *Quickborn* gaf samenvattingen van dit alles aan zijn lezers door, BUNING, L., 'De *Quickborn* en Vlaanderen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 35, nr. 2, maart-april 1976, kol. 81-102. Deze *Quickborn* valt niet te verwarren met de organisatie die groeide uit kringen die in 1909 in Neisze, Paderborn, Frankfurt en Wertheim ontstonden. Zij ontwikkelde zich na Wereldoorlog I tot een dynamische katholieke jeugdbeweging, Vos, L., Bloei en ondergang van het AKVS II, Leuven, 1982, p. 302.
- 210 Behoudens anders aangegeven verwijzen we voor wat volgt naar BORCHLING, C., *Das belgische Problem, 9. Oktober 1914 - Deutsche Vorträge hamburgischer Professoren*, Hamburg, 1915, p. 4-28.
- 211 Helemaal belangeloos was die interesse voor België toch niet: zo eiste Borchling minstens de annexa-

- tie van het district Aarlen, het Groothertogdom Luxemburg en Verviers bij het Duitse Rijk. (*Op. Cit.*, p. 13).
- 212 Een echo van deze gedachte vonden we terug bij de Beier Pius Dirr, een belangrijke schakel in de *Flamenpolitik*, die in 1917 het boek *Belgien als Französische Ostmark* schreef, dat precies probeerde te bewijzen wat de titel aangaf.
- 213 'Ein selbstständiger vlämischer Staat würde dabei besser noch als eine vlämische Provinz Deutschlands jener höheren Aufgabe dienen, aus der Mehrheit der germanischen Staaten den großen germanischen Bund erstehen zu lassen, der die Hoffnung unserer Zukunft ist.' (BORCHLING, C., *Op. Cit.*, p. 28)
- 214 Ook Franz Fromme was dus aangesloten bij de *Quickborn*. Fromme verkeerde als jongeman in een tweestrijd tussen kunst en wetenschap, maar koos uiteindelijk voor de publicistiek. Hij bereide grote delen van Europa, hetgeen hem leidde naar een voorkeur voor de Germaanse landen. Hij koesterde sympathie voor de Ierse vrijheidsstrijders. In 1911 ontmoette hij in Edinburgh Mc Leod. Ze trokken samen voort naar zijn reisbestemming (IJsland). In 1913 bracht hij een bezoek aan de Mc Leods te Gent, alwaar hij tijdens zijn verblijf goed bekend raakte met de Vlaamse Beweging. Hij ontmoette er naast Virginie Loveling ook Jan Derk Domela Nieuwenhuis, die hij vergeleek met Cato de Oudere (Domela had het nl. steeds over 'het boeltje van 't jaar 30' dat weldra naar 'de maan' zou vliegen). Naar eigen zeggen moest Fromme van 'de Pruisen' niet zoveel hebben als van de 'stamverwante Vlamingen'. Tijdens de oorlog kwam hij als verslaggever naar België om bij de Duitsers 'begrip' op te brengen voor de 'Vlaamse verlangens' (aldus Lammert Buning). Hij zou de zijde der activisten kiezen. (BUNING, L., 'De Quickborn en Vlaanderen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 35, nr. 2, maart-april 1976, kol. 100-102). In 1913 schreef hij in *Die Grenzboten* de opstellen 'Die Gärung in Belgien' en 'Flamen und Wallonen in Belgien'. Dat laatste artikel benadrukte het vermeende, artificiële karakter van de Belgische staat. In 1830 hadden, aldus Fromme, Vlamingen en Walen gemene zaak gemaakt tegen het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, maar dat was dan ook alles wat ze gemeen hadden. De Vlamingen waren van het Germaanse ras en hadden met het neologisme België niets te maken. Dat Fromme in niets verschilde van de Alduitsers, tonen zinnen als deze aan: 'Wohl stehen die germanischen Flamen [...] auch heute, nach so viel Vorkommnissen von Nivellierung und Rassenvermischung, noch im schroffsten Gegensatz zu den keltoromanischen Wallonen', FROMME, F., «*Flamen und Wallonen in Belgien*», *Die Grenzboten*, Jg. 72, Nr. 25, Berlin, 1913, p. 551. Het België-beeld van Fromme getuigde van een extreem dualisme en dat niet enkel op rassenkundig vlak. De Vlamingen waren katholiek, de Walen atheïstisch (in zoverre ze tenminste niet van Vlaamse ... of Duitse afkomst waren). Van de Belgische *flamenfeindliche* clerus moest Vlaanderen volgens Fromme niets verwachten (*Ibidem*, p. 552-553; p. 556). De Vlamingen waren blijkbaar in een zeer nadelige positie: waar het 'Walendom' gesteund werd door het *Franzosenstum* (40 miljoen mensen), stonden achter de Vlamingen zelfs niet de Nederlanders. Bovendien wemelde het onder de Vlamingen van stamverraders die zich liever van het Frans bedienden (*Ibidem*, p. 554-555). Buning en Dolderer hebben het *völkische* en racistische element bij Fromme trouwens volledig onbesproken gelaten. Tot zijn spijt constateerde hij in 1916 dat een 'völkisch-sprachliche' front van Vlaanderen en Nederland voorlopig onmogelijk was: in België heerste er een 'Deutschenhass'. Die schreef Fromme toeaan het optreden van de eerste Duitse troepen in de zomer van 1914, zie ook BUNING, L., 'De Quickborn en Vlaanderen (vervolg van nr. 2, 35ste jg., 1976)', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 35, nr. 3, mei-juni 1976, kol. 115-116.
- 215 FROMME, F., «*Der Nationalitätenkampf in und um Belgien*», *Deutsche Rundschau*, Jg. 41, Bd. 162, Berlin, 1914/1915, p. 127-149.
- 216 De Belgische dynastie is van «Germaanse» oorsprong.
- 217 FROMME, F., *Een Duitse stem over Vlaanderen's toekomst*, 'Duits-Vlaamse Beschouwingen' (*Deutsche Rundschau*, april 1917), vertaald door Ernest Claes, Le Havre, 1918, p. 3-15. Opvallend is ook de verwijzing van Fromme naar het toen recente werk van Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*. Hans zu Törring zu Jettenbach was een Duitse diplomaat die gehuwd was met de zus van Koningin Elisabeth. Hij stelde zijn schoonbroer voor om in Zwitserland een gezant van de Koning te ontmoeten, een rol die vervuld zou worden door professor Emile Waxweiler, een vertrouweling van de vorst. De ontmoetingen vonden tussen 24 november 1915 en 26 februari 1916 zevenmaal plaats. Graaf Von Törring ontving overigens zijn directieven vanuit het A.A. en van de rijkskanselier. In geval van een afzonderlijke vrede waren de Duitse eisen de volgende: 1) België zou op militair vlak zijn zelfstandigheid verliezen 2) het diende met Duitsland een economische unie aan te gaan 3) er moest een administratieve scheiding komen tussen Vlaanderen en Wallonië 4) België moest aan Duitsland het bezettingsrecht van strategische plaatsen geven, alsook een recht op doorgang van Duitse troepen 5) België moest Duitsland een cobeheer geven in een aantal strategische spoorlijnen en aantal gebieden dicht bij de Duitse grens afstaan. De gesprekken liepen uiteindelijk op

- niets uit, zie VELAERS, J., VAN GOETHEM, H., *Leopold III: de koning, het land, de oorlog*, Tielt, 2001, p. 28-32; THIELEMANS, M.R., *Carnets et correspondance de guerre: 1914-1918*, Parijs, 1991, p. 229 e.v. Later, in 1918, werden er nog gesprekken, met name tussen Peltzer (de Belgische gezant in Zwitserland) en Törring. De Duitse eisen waren toen al zeer fel afgezwakt: België zou zijn onafhankelijkheid en integriteit opnieuw verkrijgen. Wel moest ons land Duitsland helpen zijn kolonies terug te krijgen, moesten de taalproblemen een oplossing verkrijgen, 'conform aan de Vlaamse verzuchtingen' en dienden de activisten amnestie krijgen, zie HAAG, H., *Le Comte Charles de Brocqueville, Ministre d'Etat, et les luttes pour le pouvoir (1910-1940), Tome II*, Brussel, 1990, p. 646-649; VAN OVERSTRAETEN, R., *Les Carnets de Guerre d'Albert I, Roi des Belges*, Brussel, 1953, p. 183-184.
- 218 BLEY, F., 'Niederdeutsches Geistesleben in Belgien', *Mitteilungen aus den Quickborn*, jg. 8, nr. 1, oktober 1914, p. 3-4. Bley liet overigens niet na om erop te wijzen dat hij de schrijfwijze van C.J. Hansen hanteerde, zie *Ibidem*, p. 4, voetnoot *).
- 219 *Ibidem*, p. 3, waarin Bley bevestigde dat hij *Zeitfragen* uitgaf.
- 220 BLEY, F., 'Heraus mit der vlämischen Hochschule', *Zeitfragen, Beilagen zur Deutschen Tageszeitung*, 4 november 1914, p. 1.
- 221 Dolderer zelf omschreef trouwens in 2003 Fromme als één der invloedrijkste figuren in de Duits-Vlaamse betrekkingen, DOLDERER, W., «*Der flämische Nationalismus und Deutschland zwischen den Weltkriegen*» in: DIETZ, B., *Op. Cit.*, p. 117. 109-136
- 222 Mogelijkwerwijs is Frechs visie vertroebeld door Theodor Reismann-Grone zelf die zijn rol in de *Flamenpolitik* zo sterk in de verf wou zetten, dat een overijverige historicus geneigd zou zijn om het tegendeel te bewijzen. Zo bleef Reismann tijdens de oorlog in correspondentie met Gerstenhauer volhouden dat de bestuurlijke scheiding de uitvoering van zijn idee was. Immers, in januari 1917 had hij een *Denkschrift* dat dat besluit bevatte naar de Rijkskanselier gestuurd. Reismann geloofde zelf dat hij door dat soort acties bij Haller von Ziegesar en natuurlijk bij Von Bissing de *Flamenpolitik* wezenlijk beïnvloed had. Alleszins meer, zo meende hij, dan het *Alldeutscher Verband*. Gerstenhauer schreef minder dan twee weken na het verzenden van de brief van Reismann (op 15 maart 1917) dat er niets van aan was. Die laatste werkte op dat moment op de *Politische Abteilung*, waar hij één van de felste pleitbezorgers was van de bestuurlijke scheiding. FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 150. 'Im Gegenteil: Diese [Denkschrift] habe den Reichskanzler nur darin bestärkt, über die Trennung der Verwaltung nicht hinausgehen zu müssen' was Gerstenhauers commentaar. Anderzijds heeft Gerstenhauer zijn invloed hier misschien proberen te overdrijven.
- 223 BUNING, L., 'Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4/5, juli-oktober 1975, kol. 247.
- 224 DE CORTE, B., *Op. Cit.*, p. 359.
- 225 BUNING, L., 'Meer licht op de von Ziegesars', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 32, nr. 6, november-december 1973, kol. 317-320; In de *Flamenpolitik* toonde Haller zich radicaler dan de 'federalistische' tandem Reinhard-Josson. Haller werd tweede voorzitter van de Vlaamse Landsbond (Reinhard was eerste voorzitter), die ijverde voor de 'Verenigde Staten van België' (die gekant was tegen samenwerking met de Jong-Vlamingen). De Landsbond (°1916) werd gesteund door de *Politische Abteilung* (o.a. door de daar werkzame Dirr). Toen Von Bissing einde 1916 het bevel gaf tot splitsing van het ministerie van Kunsten en Wetenschappen, werd Haller de Vlaamse sectie Kunsten toevertrouwd. Zijn hulp zou ook gevraagd zijn bij het tot stand brengen van de Raad van Vlaanderen (waar hij deel van uitmaakte). Op 2 augustus 1917 maakte hij deel uit van de deputatie van de Raad van Vlaanderen die door Michaelis in ontvangst genomen werd. In 1941 keerde hij nog enkele weken terug naar België. Naar Brans (*Volk en Staat*) stuurde hij artikels i.v.m. taalaangelegenheden toe. (*Ibidem*, kol. 320-330).
- 226 Overname uit FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 229.
- 227 FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 225. Reismann-Grone moet toch wel een goede indruk gemaakt hebben op de onderstaatssecretaris. Zo kreeg hij op 4 december 1914 een bedankbriefje van laatsgenoemde toegestuurd o.w.v. zijn rapport m.b.t. de Vlaamse Beweging en voor een kaart. Cf. ook GOTOVITCH, J., *Op. Cit.*, p. 477-478 (en meerbepaald voetnoot 6).
- 228 Op 24 juli 1914 nam de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* van Reismann-Grone het artikel 'Habsburgische Gewaltpolitik' op. De volgende dagen werd de agitatie tegen Wenen voortgezet. Op 29 juli schreef de krant dat Rusland vrede wou. Samen met *Die Post* was het blad het enige dagblad van rechtse signatuur dat inging tegen de *Nibelungentreue*. Dat leverde de vertegenwoordiger van de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* te Berlijn, net als de hoofdredacteur van *Die Post*, een bezoek op bij het *Auswärtiges Amt* alwaar een verschijningsverbod in het vooruitzicht gesteld werd. De anti-

- Habsburgse agitaties deden het aantal abonnees gevoelig dalen. Reismann-Grone trok daaruit vanuit zijn zakenminstinct en misschien vanuit de *Flamenfrage* die hem al zolang begeesterde in oktober 1914 de conclusie om in België een vervangend afzetgebied te creëren, BUNING, L., 'Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4-5, juli-oktober 1975, kol. 251-255. R. Devleeschouwer stelde in 1958 vast dat *Die Post* en de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* vonden dat Duitsland niet om de belangen van de Habsburgse troon moest vechten. Hij merkte wel op: 'Cette attitude n'était modérée qu'en apparence. La Post s'opposait aux entreprises slaves du gouvernement de Vienne qui pouvaient affaiblir l'influence 'germanique' dans l'empire des Habsbourgs', DEVLEESCHOUWER, R., *Les Belges et le danger de guerre (1910-1914)*, Leuven, 1958, p. 246 en voetnoot (1) aldaar. Dat was geen toeval: in 1910 had Reismann het Berlijnse blad *Die Post* opgekocht, er een *alldeutsch* blad van gemaakt en Heinrich Pohl (ook al ADV) als hoofdredacteur van aangesteld, FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 137. Volgens Jacques Willequet was *Die Post* in 1908 door de groep die onder controle van Reismann stond overgenomen, WILLEQUET, J., *Le Congo Belge et la Weltpolitik (1894-1914)*, Brussel, 1962, p. 152.
- 229 BUNING, L., 'Reismann-Grone, het *Alldeutscher Verband* en de Vlamingen', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jaargang 34, nr. 4/5 juli-oktober 1975, kol. 252-253; FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 225-226. Opvallend is hoe zowel Reismann-Grone als Haller von Ziegesar nadien het contrast met tussen Von der Goltz en Von Bissing benadrukt hebben. 'Onder de nieuwe gouverneur-generaal', aldus Haller, 'zou het gelukkig beter gaan. Hij [...] bezat een open politieke blik en een 'volks-nabij' gevoel [...]. De politiek van de nieuwe gouverneur-generaal was zo gunstig dat naar vier maanden de vrouwen te lande al spraken van 'vader Bissing' en bij zijn doortochten in de dorpen hem dankbaar hun kinderen lieten zien', VLAMING [= J. HALLER VON ZIEGESAR], *Auf deutschen Vorposten, 1000 Jahre im Kampf für eigenes Wesen*, Berlijn, 1937, p. 25. Eenzelfde positieve bejegening had Reismann in 1919 in zijn boek (REISMANN-GRONE, TH., *Op. Cit.*, p. 101) en Bonhard in 1920 al geuit. Die laatste meende dat Von Bissing België op een eerlijke manier bestuurd had, waardoor hij achting gekregen had in leidende Vlaamse kringen. Zij erkenden, aldus Bonhard, dat een inwilliging van hun wensen enkel met Duitse hulp mogelijk was, BONHARD, O., *Geschichte des Alldeutschen Verbandes*, Leipzig, 1920, p. 64.
- 230 FISCHER, F., *Griff Nach der Weltmacht*, Leipzig, 1961, p. 120-121; WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 13; VON DER LANCKEN, O., *Op. Cit.*, p. 215; BUNING, L., *Vlaming door keuze*, Buitenpost, 1976, p. 96. Het citaat van Bethmann-Hollweg vindt men terug bij VANACKER, *Het Activistisch avontuur*, Gent, 2003, p. 36.
- 231 TIRPITZ, A., *Mémoires du Grand-Amiral von Tirpitz*, Parijs, 1930, p. 515-516 (dagboeknotities van Tirpitz d.d. 20 januari 1915).
- 232 FRECH, S., *Op. Cit.*, p. 226.
- 233 WILS, L., *Flamenpolitik en aktivisme*, Leuven, 1974, p. 36.
- 234 Die bewering heeft Oswald in 1937 en eerder al in 1913/14 (in zijn besproken toespraak en artikel) geuit. Er was wel één belangrijk verschil: in 1913/14 zei hij nog dat men in Duitsland enkel iets wist van Vlaanderen via de *Alldeutschen*. Het ging zelfs om lieden waarvan hij zich naar buiten toe probeerde te distantiëren. Het betrof «*Weite Kreise*» die de Vlamingen als hun Nederduitse broeders beschouwden in de Duitse strijd tegen het *Franzosentum* (*Zur Belgischen Frage*, p. 7). In 1937 vonden we volgende eindnoot: 'Wie gering damals [voor de oorlog dus] noch die Kenntnis über die Bedeutung der flämischen Frage war, beweist die Tatsache, daß Franz Fromme für ein Buch von M. Jonson 'Frankrijk, de eeuwenoude vijand van Vlaanderen en Wallonië (1843 (sic)-1913)', welches Ende 1913 in Breda in Holland erschienen war und eine unerschöpfliche Quellensammlung darstellt, 1914 keinen Verleger für eine deutsche Übersetzung fand. Zum Teil wurde die Ablehnung damit begründet, daß man ja das Buch von Pirenne habe', OSZWALD, R.P., *Deutsch-Niederländische Symphonie*, p. 298 (noot 220). Plots waren de *Alldeutschen* verdwenen en waren de grote kringen 'onbeduidend' geworden. Oswald sprak hier dus - om zijn eigen belang nog te vergroten - zijn eigen geschriften tegen. Een andere factor speelde bovendien mee. Als goede nazi diende Oswald natuurlijk de vooroorlogse *völkische* beweging te minimaliseren.
- 235 Voor wat Elias betreft zelfs meer dan 50 jaar na de oorlog; Voor Domela, zie zijn uitspraak: "In 1914 verklaarden wij, Jong-Vlamingen, te Gent onder bovenstaande leuze [- België's dood is Vlaanderens leven -] het wangedrocht van Europa dood, en stichtten 't Activisme, dat boven alles de volkomen verdwijning van België ten doel had.", NIEUWENHUIS NYEGAARD, D., "België's dood is Vlaanderens leven", in: *Vóór-1870-Na: een bundel opstellen en gedichten*, s.l., 1930, p. 117. Langs Duitse zijde heeft men zelf vaak genoeg benadrukt dat zij de Vlamingen slechts ter hulp snelden, zie inter alia „Das Verlangen der Belgier selbst nach getrennter Verwaltung Flanderns und Walloniens“, in: MUCHAU, H., *Die Befreiung der belgischen Vlamen vom französischen Joch, ein Ehrenpflicht des deutschen Volkes - Ein Weckruf an das deutsche Gewissen im Anschluß an den Beweis der germanischen Abkunft der Belgier zu Cäsars Zeit*, Darmstadt, 1918, p. 50-52, vgl. GURLITT, C., *Die Zukunft Belgiens*, Berlijn, 1917, p. 112. F.W. Bissing schreef dat het vóór de oorlog meer en meer geaccepteerde inzicht, die tot de bestuurlijke scheiding van Vlaanderen en Wallonië moest voeren, aan de grondslag lag van de nieuwe taalwetten van het Duitse bestuur ten gronde lag, BISSING, F.W., VON BISSING, F.W., *Die Universität Gent, Flandern und das Deutsche Reich*, Leipzig/München, 1916, p. 54, voetn. (14) Krasser nog werd deze mening geformuleerd in OSZWALD, P. [= R.P. OSZWALD], *Belgien*, Leipzig-Berlijn, 1915, p. 86-87. Cf. ook VON KÖHLER, L., *Die Staatsverwaltung der Besetzten Gebiete Belgiens*, New Haven, 1927, p. 39-40 waar de auteur betoogde dat de Vlaamse Beweging aan het begin van 1915 ontwaakte, en dat de *Flamenpolitik* daarbij aanknoopte.
- 236 Gerstenhauer schijnt toen al beseft te hebben dat het activisme niet op grote steun moest rekenen. De Vlamingen hadden, zo tekende hij op, de Duitsers niet bepaald met open armen ontvangen en de stemming onder de massa was bepaald niet bewust Germaans. Zij die de Duitse hulp aannamen waren de niet talrijke vertegenwoordigers van de Vlaamse intelligentsia, zie GERSTENHAUER, M.R., «*Deutschlands Vlamenpolitik*», *Akademische Turnzeitung*, jg. 33, Leipzig, 1916, p. 105.
- 237 *Ibidem*. Vergelijk hiermee de uitlatingen van Von Bissing in hetzelfde jaar. Die schreef op 11 februari 1916 naar Bethmann-Hollweg dat er op het moment dat hij zijn ambt in België opnam geen Vlaamse Beweging meer bestond. «*Sie war infolge des Krieges soviel wie erloschen*». Bovendien was de Vlaamse pers verdwenen en de stemming onder de Vlaamse bevolking anti-Duits. Onder deze zeer moeilijke omstandigheden, aldus Von Bissing, lukte het eerst weer persoonlijke en zakelijke aanknopingspunten te vinden om de beweging uit het niets te helpen komen en haar leiders de overtuiging bij te brengen dat ze de Duitsers als *Waffengegner* van de Belgische «*so doch als Förderer des vlämischen Volkstums ansehen könnten*», voor citaat, zie VRINTS, A., *Op. Cit.*, p. 44.
- 238 Opvallend is de hoge plaats die naam verwerf in de hagiografie van de Vlaamse S.S. (in de periode 1942-1944 besteedde het blad, waar Ward Hermans overigens tot 8 maart 1941 hoofdredacteur van was, een reeks over 'Vlaanderens strijd voor een Groot-Germaans Rijk', waarbij verschillende figuren uit de Vlaamse Beweging als Groot-Duitsers werden afgeschilderd en bepaalde werken, zoals Ernst Hasse's *Großdeutschland...* (1895) en Josef Ludwig Reimers *Ein Pangermanisches Deutschland* (1905) in herinnering gebracht werden). We citeren Dr. Jos Cools: «*Talrijke vooraanstaande Duitse politici, diplomaten, economen en hogere militairen hebben zich oprecht en onbaatzuchtig om het lot van het Germanendom en meer speciaal om het heil van Vlaanderen en Nederland bekommerd. Het loont de moeite de geschriften te lezen van mannen als Paul de Lagarde, H. St. Chamberlain, Generaal Fred. von Bernhardt, Groh [(Klaus) Groth?], Constantin Frantz, Von Pfister-Schwaighusen enz.*», COOLS, J., «*Het Germaanse Rijk*», *De S.S. Man: Kampblad voor de Algemene SchutzScharen Vlaanderen*, 27 februari 1943, p. 2. Voor Von Pfister die zich op de extreme rechtervleugel van de *völkische* beweging bevond, was het christendom trouwens niet meer dan een laagje vernis aangebracht op de diepere zieleroerselen van de Germanen. Die wetenschap helpt om de bewondering in radicale NS-kringen te verklaren ('*Nie aber vergehet gänzlich das Alte*', zo tekende hij al in 1885 op, 'wenn es zuvor tief ins Volkstum, tief in des Volkes Sele eingewurzelt war; und noch nach Jahrtausenden ruft der schlichte Mann zu alten Göttern in der Not, wann sich neue Schußheilige in angelobter Kraft nicht zu bewahren scheinen. Dan stehen auch wir noch in germanischen Heidentume; und Alvater hilft den Enkeln wie den Ahnen. Er gebietet Ansen und Wanen [een groep goden uit de Noorse mythologie], Menschen, Riesen und Zwerge. [...]', VON PFISTER, H., *Sagen und Aberglaube aus Hessen und Nassau*, Marburg, 1885, p. 3-4. Voor de rol van Ward Hermans zie SCHÖFFER, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, Utrecht, 1978, p. 267
- 239 VON STRANTZ, K., «*Belgien einst ein deutsches Land*», *Die Umschau*, Jg. 18, Nr. 40, Frankfurt, 1914, p. 804-805; BERTRAND VAN DER SCHELDEN, P., *Duitschland en Vlaanderen - Wat Duitschland met Vlaanderen voorhad*, Brugge, 1919, p. 43-44.
- 240 LAMPRECHT, K., «*Belgien und wir*», *Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung*, jg. 43, nr. 655, 25 december 1914, 2. *Beiblatt*, p. 1-3. Lamprecht die, naar Jan Brans neerschreef, tot de vriendenkring van de kanselier behoorde bracht in de eerste bezettingsmaanden een bezoek aan België. Godefroid Kurth ontving hem wel in zijn woning, maar Pirenne weigerde hem te ontmoeten. De voordrachten die Lamprecht over België gaf werden na zijn dood in brochurevorm uitgegeven, BRANS, J., «*De oorsprong van de Flamenpolitik van Bethmann Hollweg*», *Op. Cit.*, p. 29.
- 241 VANACKER, D., *Het activistisch avontuur*, Gent, 2003, *passim*.
- 242 TIRPITZ, A., *Mémoires du Grand-Admiral von Tirpitz*, Parijs, 1930, p. 342-343. Voor Alexander von Peetz en Paul Demh verwijzen we naar hoofdstuk IV. Zie *supra* voor de denkbeelden van Von Bissing.
- 243 De reis van Domela naar Berlijn in oktober 1915 is toch wel bijzonder opmerkelijk, gelet op het aantal

- figuren die hij zonder probleem kon ontmoeten. Reinhard Mumm, Rijksdaglid voor de Christlich-Soziale Partei en een vooraanstaand theoloog, haalde hem in Berlijn af, waarna diens vrouw hem naar het *Auswärtiges Amt* bracht. Daar ontmoette hij o.a. secretaris Von Jagow en tweede secretaris Zimmermann. Naar Domela verhaalde toonde die zich voorzichtig: de Vlamingen moesten openlijk België de rug toekeren, de Jong-Vlamingen waren nog te weinig talrijk. Zimmermann was in een goede bui, zo verhaalde Domela. Hij wilde nooit meer een België. Dat was een Franse invalspoort, terwijl er in het westen nood was aan een Germaans bolwerk. Pourtales (de voormalige Duitse ambassadeur in Rusland), toonde zich, zo Domela, «anti-Belg» en «belangstellend in ons koninkrijk Vlaanderen». Met Heinrich Claß kwam Domela wel in botsing. «Hij ziet ons als Auslandsdeutsche. Ik verzette mij krachtig. Wij zijn Teutonen, gelijk Scandinaven en Angelsaksen - geen Duitsers». Moltke was dan weer «uiterst tegemoetkomend; geen inlijving, maar bevrijding van Walen [Vlaanderen, bevrijd van Wallonië dus], geen kameleons op de troon, maar echte Germanen. Wij moeten vast Teutonenbolwerk in 't w[est]en verkrijgen tegen Frankrijk - geen hersteld Bè [België-hater Domela gebruikte telkens deze afkorting] - geen verduitsing. [...] 's Avonds [van 17 oktober 1915] zag ik Franz Fromme, met Mumm. De volgende dag bezocht hij Kurd von Strantz en Von Tirpitz (in zijn eigen woning). «Zijn neef, de rechterhand van admiraal Von Schröder [nota: hier ging het om dezelfde figuur die in 1897 het invasieplan van België door de preventieve strike op Antwerpen had opgesteld. Overigens steunde de marine de radicale, Jong-Vlaamse strekking, waardoor Domela bij Schröder (en bij kapitein-luitenant Schultze, neef van Tirpitz) een welwillend oor vond, BUNING, L., *Vlaming door Keuze*, Buitenpost, 1976, p. 88-89, p/ 100, p. 117-118, p. 125, p. 170, zie ook H II] te Brugge, was ook tegenwoordig». Domela bekloeg zich over de opeising van Vlamingen: «men moet geen verwanten, maar Walen als koelies gebruiken». Tirpitz zou toen aan zijn neef gezegd hebben dat het Frans in de marine moest verdwijnen en plaats moest maken voor het Vlaams. De grootadmiraal beëindigde het gesprek door aan te geven dat ze elkaar spoedig zouden weerzien in een bevrijd Vlaanderen, hij als Duitser, Domela als Vlaming. Een prachtgesprek, zo oordeelde de Nederlander. «God zegene Von Tirpitz. Die man zou moeten regeren.». Nog diezelfde dag tekende Domela op dat de *Rheinisch-Westfälische Zeitung* van Reismann-Grone een goed stuk over het «Königreich Flandern» geschreven had, VAN DE VELDE, M., *Geschiedenis van de Jong-Vlaamse Beweging*, 's Gravenhage, 1941, III-V.
- 244 DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Aus meinem Kriegstagebuch*, Rijswijk, 1915. Domela situeert deze aantekening omtrent 15 september 1915. Daarbij valt nog op te merken dat het hier naar alle waarschijnlijkheid om propaganda ging. Het citaat komt immers uit het Duitsgezinde *De Toekomst* van april en juni 1915. Dat blad gaf de dagboeken uit. Dat de zaken in realiteit merkelijk anders lagen, wordt uit hetzelfde uitgegeven dagboek duidelijk. Tien dagen tevoren tekende Domela op: «Man verlangt, dass jedermann die Deutschen ausnahmslos Schurken und Diebe schelten soll. Selbst die Häupter der flämischen Bewegung beteiligen sich - auch Furcht? - an der deutschfeindlichen, belgisch-französischen Tollheit». *Ibidem*, DOMELA NIEUWENHUIS NYEGAARD, J.D., *Op. Cit.*, p. 32 [Over het in Nederland verschijnende *De Toekomst* was trouwens al gedurende de oorlog geopperd dat het met Duits geld ondersteund werd, zie 'De Toekomst', *Limburg's Belang*, 26 mei 1916 - een overname uit *De Amsterdamer. De Toestand*, een blad waar *De Toekomst* uit voort zou komen kreeg ca. 2500 gulden per maand toegestopt vanuit de Duitse ambassade in Den Haag en dit 'kort na het begin van de oorlog'. Het ondersteunen van *De Toekomst* ging erg ver. De Duitse ambassade betaalde zelfs ... het meubilair].
- 245 Brief van Graaf Helmuth von Moltke, aan J.K. Bluntschli (18 december 1880), geciteerd in PROSS, H., *Die Zerstörung der deutschen Politik: Dokumente 1871-1933*, Frankfurt, 1959, p. 29-31.
- 246 VON MOLTKE, H., *Gesammelte Schriften und Denkwürdigkeiten*, Berlijn, 1892, p. 194; Duitsland zou in feite de twee krijgen: eerst een 'relatief' korte oorlog (van augustus 1914 tot november 1918) en in feite van 1914 tot 1945 een tweede, Dertigjarige Oorlog. Dat dit zou gebeuren was mede het gevolg van Duitslands doorbreken van een louter continentale politiek voor de vestiging van een *Weltwirtschafts- und Staatensystem (supra)*. Dit ideologische paradigma overleefde het Wilhelmijnse Rijk. Zo schreef het tijdschrift van de *Wehrmacht, Signaal* in juni 1944 dat Europa de voorbije eeuwen constant in broederoorlogen was verwickeld geraakt. Anderzijds hadden zich in Azië en in de Verenigde Staten machtscentra ontwikkeld die het monopolie van het Europese continent doorbroken hadden. Daaruit concludeerde het blad: «Tegenwoordig gaat het er alleen nog maar om, of Europa zich tegenover deze niet-Europese machtscomplexen eensgezind weet te weren, of dat het geleidelijk, land na land, door dit niet-Europese geweld zal worden uitgehold en vernietigd. 'Erfveten' uit vroegere eeuwen kunnen en mogen met de huidige wereldverhoudingen voor ogen geen rol meer spelen», «Om aan talrijke Europese broederoorlogen een einde te maken», *Signaal*, juni 1944, p. 45. Wat *Signaal* natuurlijk niet kon vermelden van de N-S censor was dat de strijd van het 'verenigde Europa' tegen de Sovjetu-

- nie en de Verenigde Staten door Duitsland zelf was uitgelokt en zelfs beantwoordde aan ideologische aspiraties die, zoals we zagen, veel ouder waren. Noteer dat het blad het betreffende artikel begonnen was met de vaststelling dat Europa nu voor de tweede maal in een Dertigjarige Oorlog (1914-1944) verwickeld was. Von Moltke had postuum gelijk gekregen.
- 247 LUDWIG, E., EDEN, P., *Bismarck: The Story of A Fighter*, New York, 1930, p. 631-632.
- 248 VLAMING [= J. HALLER VON ZIEGESAR], *Auf deutschen...*, p. 22.
- 249 PIRENNE, H., *Le Pangermanisme et la Belgique*, Brussel, 1919, p. 30-31. Vergelijk daarmee de analyse van het vaak onbegrepen Wagnerisme door M.E. Belpaire: «Uit Duitsland bracht Peter Benoit ons ook voor de eerste keer de theorie van het ras. Hoe noodlottig die theorie, tot haar uiterste gedreven, eens moest blijken in de terugkeer tot het heidendom en de barbaarsheid van het Hitlerisme, dat was toen nog in de duistere toekomst verborgen», BELPAIRE, M.E., *Gestalten in 't verleden*, Brugge, 1947, p. 17.
- 250 [zonder auteur], *Dr. August Borms voor het gerecht. Tweede uitgaaf vermeerderd en volledig met de Nageschiedenis - Schrikbewind - Amnestieaktie - Dr. Borms naar 't Parlement - Zijn verheerlijking*, Antwerpen, s.d., p. 38.
- 251 *Ibidem*, p. 71.
- 252 Hij voegde er wel aan toe: «... terwijl zij van hun kant ons slechts als pionnen in hun internationaal schaakspel beschouwden.», GIJSEN, M., *De leerjaren van Jan-Albert Goris*, Brussel, 1975, p. 24.
- 253 *Dr. August Borms...*, p. 108, p. 280, p. 285, p. 286.
- 254 *Ibidem*, p. 63-64.
- 255 *Ibidem*, p. 67, p. 269.
- 256 *Ibidem*, p. 280.
- 257 WILS, L., *Van Clovis tot Di Rupo*, Antwerpen, 2005, p. 202; De hele verdediging van Borms had een sterk hagiografische inslag. Zowel hijzelf als zijn advocaten schilderden hem af als een belangeloos idealist, die nu eenmaal het ongeluk had om aan de kant van de verliezer te staan. Eigenlijk komt het wat bevreemdend over dat niemand van de getuigen fundamentele kritiek opperde op de Duitsgezinde denkbeelden van Borms. Behalve dan de gematigde flamingant Alfons Sevens (1877-1961). Die benadrukte dat er weliswaar rechtmatige Vlaamse eisen bestonden - waaronder een Vlaamse Hogeschool - maar dat die niet met de hulp van de bezetter moesten verregen worden. Integendeel, de Duitsers, aldus Sevens, moesten verliezen. Sevens achtte de vergelijking die Borms maakte tussen Vlamingen, Polen, Tsjechen en andere volkeren onzinnig. «De Vlamingen zijn vrij» en dat was het grote verschil met die andere volkeren. Toen Sevens de getuigenbank verliet zei Borms hem nog dat «we toch geen hogeschool» hadden. Waarop eerstgenoemde roepte dat de Vlamingen die wel zouden krijgen op eigen kracht. Daarop brak een heel dispuut los, waarbij de voorzitter zegde dat de Gentse Hogeschool die door de bezetter ingericht werd 'Duits' was en dat de Vlamingen een eigen, Vlaamse Hogeschool konden krijgen naast de Franstalige te Gent (of elders). Waarop Borms repliceerde dat de Vlamingen dat niet wilden en Sevens ook niet. Van in de zaal riep Sevens nog, veelzeggend: «De uwe zou binnen vijf jaar gans verduitsd geweest zijn!» (*Dr. August Borms...*, p. 175-176).
- 258 Interessant is het geval Lodewijk Dösfel die tijdens de oorlog verklaarde voor een vrij Vlaanderen in een vrij België te zijn. Zeker was bij hem een Belgisch bewustzijn nog aanwezig: «België», zo Dösfel, «schijnt mij wel vroeger geboren te zijn dan 1870. 1870 gaf slechts een nieuwere bepaalde vorm aan het oude samenzijn». Anderzijds verklaarde hij zich nooit 'in het diepste van mijn gemoed' Belg gevoeld te hebben. Hij voelde zich zelf 'steeds Vlaams-Germaans'. Was dit gevoelen al vóór de oorlog ontstaan? Te noteren valt dat Dösfel vóór de oorlog bevriend werd met pangermanist Cyriel Verschaeve (een vriendschap die levenslang bewaard zou blijven), in wie hij een zielsverwant vond. Op zijn proces zou de stelling 'Vrij Vlaanderen in een Vrij België' verdedigen, DE BRUYNE, A., *Lodewijk Dösfel (1881-1925), cultuurflamingant, activist, nationalist*, Wilrijk, 1967, p. 42-44; p. 181-183; p. 347.
- 259 Tijdens en na de oorlog moet Watzte toch afstand genomen hebben van zijn germanofilie. Zo schreef hij tijdens zijn Parijse periode dat de Duitsers zich even ver van het ridderdom bevonden dan de kannibalen («Gij staat, O Duitse von's die uw geslacht oeteerdet/ Het Volkenrecht verkrachtet, Wetten Gods trotseerdet/Zo ver van 't ridderdom als 't ras der Kannibalen»), WATTEZ, O., *Sonnetten van een Vlaming in Parijs (1914-1918)*, Brussel, 1920, p. 28.
- 260 Het fascisme precies definiëren is geen eenvoudige zaak. Bovendien is er nog een hemelsbreed verschil tussen nationaal-socialisme en «klassiek» fascisme (zoals historicus E. Defoort zeer terecht opgemerkt heeft in 'Zeg niet zomaar fascist tegen Dewinter', *De Standaard*, 17 december 2004, p. 18). Met de term fascisme bedoelen we het geheel van leerstelsels dat tussen 1919 en 1945 in grote delen van Europa opgeld maakte. Proto-fascisme is hier gebruikt als het ideeëngoed dat zich aan het eind van de 19^e eeuw ontwikkelde en de kiemen legde voor het latere fascisme. N. Davies heeft de twee belangrijkste totalitaire regimes (nazisme en communisme) vergeleken en onderscheidt een aantal

gemeenschappelijke kenmerken. Deze zijn: pseudo-wetenschap (bv. aanwezig in de artikels van *Germania*), utopische doeleinden (zoals *Mitteleuropa* als utopische statenbond), de duale partijstaat, het Führerprincipe, gangsterachtig gedrag, bureaucratie, propaganda, het esthetisme van de macht, preventieve censuur, genocide en geweld, collectivisme (veel van deze zaken zijn onmogelijk na te gaan, omdat we niet te maken hebben met een staat), een dialectische vijand (bijv. Engeland), psychologie van de haat (duidelijk aanwezig in *Germania*), militarisme (*Ibidem*), universele pretenties (het *Mitteleuropa*-idee gekoppeld aan het kolonialisme), minachting voor de liberale democratie (*Germania* bijvoorbeeld was fundamenteel antidemocratisch, zo ook het *Kaiserbuch* van Heinrich Claß) en moreel nihilisme (de wetenschappelijke onderdeel in de rassenkunde maakte het Duits-imperialisme minstens amoreel); cf. DAVIES, N., *Europe: a History*, Oxford, 1996, p. 945-948. Dr. L. Britt definieert 14 typerende kenmerken van het fascisme, waarbij ze haar theorie entte op vergelijkend onderzoek van fascistische regimes. Van deze kenmerken is de helft beslist van toepassing op de ideologie van *Germania*, en, bij uitbreiding van het ADV: een virulent nationalisme, een minachting van de mensenrechten, de identificatie van zondebokken als een verenigend motief, het militarisme, een 'rampant sexism' ('under the fascist regime gender roles are made more rigid', cf. ook de beschouwingen van rassenkundigen betreffende het gezin als hoeksteen tegen rassenontaarding), de obsessie met bedreiging van de natie, de minachting voor intellectuelen. Gecontroleerde massa-media, verweving tussen regering en religie, een bescherming van de grootindustrie, de opheffing van vakbonden, een obsessie met misdaad en straf, grootschalige corruptie en frauduleuze verkiezingen zijn factoren die uiteraard niet kunnen nagegaan worden, omdat het ADV niet aan de macht was. De openlijke minachting voor de democratie, het socialisme en de verbanden tussen de organisatie en de Rijnlandse grootindustrie geven evenwel aan dat aan (minstens) drie van de zeven overgebleven factoren min of meer voldaan wordt, BRITT L., 'The 14 defining characteristics of Fascism', *Free Inquiry Magazine*, lente 2003, p. 20. Het debat over het fascisme is zo oud als het ontstaan van de beweging zelf. In de periode 1920-1945 kwamen vele kritieken uit marxistische hoek. Zij legden de nadruk op het nationalisme, militarisme of op de strijd tegen de vakbonden van het fascisme. Vele waren zeer sterk politiek gekleurd (zie bijvoorbeeld het bedrijglijk-instructieve 'Quest-ce que le fascisme? Le fascisme et la France' door het zgn. 'Comité de vigilance des intellectuels antifascistes' te Parijs 1935 dat sterk de nadruk legt op de verbinding tussen kapitalisme en fascisme en waarin de arbeiders voorgehouden wordt: 'le peuple français doit briser les puissances d'argent s'il ne veut pas subir le triomphe du fascisme', p. 60) Het na-oorlogse debat over wat fascistische bewegingen nu in werkelijkheid waren, begon in de jaren 60 van de 20ste eeuw. In 1966 stelde G.L. Mosse, vast: 'Fascism originated in the attack on positivism and liberalism at the end of the nineteenth century'. Hij voegde daar nog de noties van opstand tegen burgerlijke conformiteit, de nadruk op het instinctieve tegenover het pragmatisme van de burgerlijke maatschappij, de instincten die moesten toevertrouwd worden aan een 'leider' en het appél aan de van nature uit conservatieve massa's om de 'traditionele moraal' te doen herleven. Voor Mosse lagen de kiemen van het fascisme in een revolte van de jeugd tegen de conformistische *fin-de-siècle* maatschappij. Zij verlangde naar een 'Zielsgemeenschap', niet naar een 'artificiële creatie' (is dit een diepere verklaringsgrond voor het Germaanse Rijk dat we als 'post-Tweede Rijks' omschreven hebben?) Het volk diende hiërarchisch geschikt te worden en, vermits er maar één ondeelbaar volk was, diende er maar één symbolische leider te zijn. Volgens de auteur waren enkel in centraal- en Oost-Europa de racistische noties van aanvang aanwezig bij het fascisme, omdat daar een grote massa joden in gettho's leefde, MOSSE, G.L., «The genesis of fascism», *Journal of Contemporary History*, Vol. 1, nr. 1 (1966), p. 14-26. Wat dat laatste betreft, schijnt de auteur over het hoofd te zien dat de *Action Française* (°1898) al het antisemitisme geïncorporeerd had. Waarmee we niet zover willen gaan dat we de stelling van Z. Sternhell die in 1978 stelde dat het fascisme in het laatste kwart van de 19de eeuw in Frankrijk ontstaan was (cf. *La Droite révolutionnaire de 1885-1914: les origines françaises du fascisme*, Parijs, 1978) ondersteunen. We menen ook dat, in tegenstelling tot wat R.O. Paxton beweert, het fascisme geen typisch product is van agitatie in staten met een oude democratische traditie, (*De anatomie van het fascisme* (vert.), Amsterdam, 2005 of PAXTON, R.O., «Les cinq phases du fascisme» in: DOBRY, M., *Le Mythe de l'allergie française au fascisme*, Parijs, 2003). Duitsland had in 1933 immers helemaal geen 'oude democratische traditie'. Het debat over het moeilijk te vatten begrip en zijn ontstaan werd voort in de jaren 1970 verder gevoerd, maar zonder consensus, ebde daarna weg of beperkte zich tot het comparatieve. Mede door het instorten van de USSR (1991) en de nieuwe of herlevende nationalisme in Oost-Europa werd het debat wederom aangewakkerd, zie PAYNE, S.G., 'Historical fascism and the radical right', *Journal of Contemporary History*, Vol. 35, nr. 1, januari 2000, p. 14-26. Helmut Walser Smith (SMITH, H.W., 'Jenseits der Sonderweg-Debatte', in: MÜLLER, S.O., TORP, C., *Das Deutsche Kaiserreich in der Kontroverse*, Göttingen, 2009, p. 31-50) wijst op de (hui-

dige) Angelsaksische (eigenlijk Anglo-Amerikaanse) visie die de 20ste eeuw bijna hermetisch scheidt van de 19de eeuw. Daardoor zijn de catastrofes van die eerste tijdsspanne louter een product van die eeuw. Al in de jaren 1980 - vóór de val van het communisme - opperden Blackburn en Eley anti-*Sonderweg* hypothesen. Ze wezen op het moderne karakter van het keizerrijk, de relatieve sterkte van de burgerij en de betekenis van de jaren 1890 als cesuur, waarin een populistische politiek aan betekenis won (Chickering en, meer recent, Retallack betoogden daartegenover dat de historici de mogelijkheid van de populisten om de massa te mobiliseren in de jaren 1890 overschatten). Niet van minder belang, zo betoogden ze, was het ontstaan van politieke bewegingen die weerstand boden aan de manipulatie door elites. Daartegenover stond in de BDR een invloedrijke historiografische traditie die de samenhang tussen de structuren van de 19de eeuw en de catastrofes van de 20ste eeuw benadrukte (Conze, Meinecke, Fischer, Ritter). 'Three Interpretationen der longue durée deutscher Geschichte konzentrierten sich [...] auf die Entwicklungen des 19. Jahrhunderts, den Nationalstaat, den industriellen Durchbruch und das Ausbleiben einer Revolution in der bürgerlichen Gesellschaft'. (aldus Wehler die betoogde dat de politieke dominantie van de aristocratie, die het leger en de bureaucratie beheerste). De hypothese van de *Sonderweg* komt het meest duidelijk naar voren in de werken van Jürgen Kocka en Volker Berghahn. Walser Smith betoogt dat de kritiek op de *Sonderweg*-hypothese het gevoel voor continuïteit in de Duitse geschiedenis verzwakt heeft. Het verlies van die hypothese, zo betoogt hij, heeft echter geen geloofwaardig alternatief opgeleverd. Eley verlegde het analytische zwaartepunt van de jaren 1870 naar de jaren 1890. Het was immers toen dat de burgerlijke maatschappij een relatieve autonomie tov. de staat verwierf, waardoor een voorwaarde geschapen was voor de hegemonie ervan. Belangrijk in dat verhaal waren de jaren 1917 tot 1923 enerzijds en de depressie van 1929 anderzijds. Dit was de crisis van de heersende economische klassen en van de democratische legitimiteit van de staat. Die dubbele crisis werd door de heersende klassen, die volgens hem geen prefeodale elites, maar kapitalisten waren, met radicale middelen opgelost. Daartegenover kan, zo Smith, o.a. ingebracht worden dat de grootkapitalisten nog tot 1932 zeer karig waren met financiële dotaties aan de NSDAP, die meer vanuit de bevolking schenkingen ontving. Bovendien waren niet zozeer klasse, maar wel vroegere politieke bindingen en religie de belangrijkste indicatoren voor steun aan de NSDAP. Het verklaringsmodel van Eley en Blackburn werd in de jaren 1990 niet verder gevolgd: het kon ook niet overtuigen.

- 261 I. Kershaw geeft een uitstekend overzicht van de ontwikkeling van het historisch debat in 'Hitler and the uniqueness of Nazism', waarbij hijzelf fel de klemtoon legt op de uniciteit van de figuur van Hitler in de ontwikkeling van de Duitse variant van het fascisme, cf. *Journal of Contemporary History*, Vol. 39, nr.2, april 2004, p. 239-254.
- 262 AUPERS, S., *In de ban van de moderniteit: de sacralisering van het zelf en computertechnologie*, Amsterdam, 2004, p. 3.
- 263 CREW, D.F., *The Pathologies of Modernity: Detlev Peukert on Germany's Twentieth Century*, *Social History*, Vol. 17, nr.2, mei 1992, p. 319-328.
- 264 BRANS, J., *De Rijksgedachte*, Antwerpen, 1942, p. 144; Andere kritische besprekingen van bepaalde stellingen van Elias vindt men in WILS, L., 'Elias of het gevecht met de geschiedenis', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 51, nr. 4, dec. 1992, p. 193-209. ELIAS, H.J., *25 Jaar Vlaamse Beweging*, vierde deel, Antwerpen, 1972, p. 211.
- 265 VERSTRAETE, P.J., *Hendrik Jozef Elias: biografie. 2. Van VNV-leider tot historicus (1942-1973)*, Kortrijk, 2005, p. 522-525 ; p. 927-971; Elias werd op 24 december 1959 vrijgelaten; WILS, L., 'Elias of het gevecht met de democratie', *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 65, nr. 1, januari 2006, p. 25-43.
- 266 WILS, L., *Van de Belgische naar de Vlaamse natie, een geschiedenis van de Vlaamse Beweging*, Leuven, 2009, p. 279-281.
- 267 Cf. HARTWIG, E., Op. Cit., p. 157; CHICKERING, R., «Die Alldeutschen erwarten den Krieg», in: DULFER, J., HOLL, K. (red.), *Bereit zum Krieg, Kriegsmoralität im wilhelminischen Deutschland (1890-1914)*, Göttingen, 1986, p. 20-32.
- 268 BOTERMAN, F., «Inleiding» in: BOTERMAN, F., VOGEL, M., *Nederland en Duitsland in het interbellum*, Hilversum, 2003, p. 13-15.
- 269 Harry Van Velthoven drukte zich in de boekbespreking van Draye's *Smartelijk te Handelen* in *Wetenschappelijke Tijdingen* wat dat betreft diplomatisch uit: «Het zwakke punt van de auteur», zo Van Velthoven, «ligt hem in haar wat gebrekkige kennis van de politieke context», VAN VELTHOVEN, H., [zonder titel], 'Smartelijk te Handelen'. Een politiek-culturele biografie van het Brusselse Kunstgenootschap *De Distel*, Brussel, 2005, *Wetenschappelijke Tijdingen*, jg. 64, nr. 2, maart 2005, p. 123.
- 270 Over het falen van de «Haldane-missie», zie FISCHER, F., *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf, 1969, p. 182-188.

- 271 COPPENS, E.C., *Paul Fredericq*, Gent, 1990, p. 184.
- 272 VAN HAEGENDOREN, M., Op. Cit., p. 211 voor de zeer beknopte bibliografie waarin hij Flamenpolitiek en aktivisme vermeldt. Zie WILS, Flamenpolitiek en aktivisme, Leuven, 1974, p. 252 e.v. Wils merkte ook op dat “de flaminganten helemaal niet gelukkig waren met hun bondgenoten. Strijden aan de zijde van ‘de erfvijand van Vlaanderen en Wallonië’, zoals Josson Frankrijk genoemd had, stond hen begrijpelijkerwijze niet aan”. (Ibidem, p. 254). Ook deze mening heeft Van Haegendoren overtrokken, VAN HAEGENDOREN, M., Op. Cit., p. 16; VERSTRAETE, P.J., *Op. Cit.* II, p. 1093-1099.
- 273 BRANDS, M.C., ‘The Great War die aan ons voorbijging. De blinde vlek in het historisch bewustzijn van Nederland’ in: BERMAN, M., BLOM, J.C.H. (red.), *Het Belang van de Tweede Wereldoorlog*, Den Haag, 1997, p. 9-20.
- 274 BLAAS, P., ‘Nederlandse historici en de Eerste Wereldoorlog’ in: *Wankel Evenwicht: Neutraal Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Soesterberg, 2007, p. 14-31.
- 275 Een uitspraak van de leider van de Duitse propagandistische *Hilfsstelle* in Nederland.
- 276 Trouwens, Nazi-Duitsland dacht ook een korte oorlog uit te vechten en wist niettemin op een soepele manier zijn propaganda aan de omstandigheden aan te passen.
- 277 EVERSDIJK, N. ‘*Stärkung jener völkischen Eigenschaften welche die Holländer mit uns gemein haben* - een aspect van de Duitse visie op Nederland in 1914-1918’ in: *Wankel Evenwicht: Neutraal Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Soesterberg, 2007, p. 207-212.
- 278 Deze laatste woorden werden door Christine Gundermann gebruikt tijdens onze lezing «De Constructie van een *Niederlandepolitik* - 1914», *Workshop: Deutsch-Niederländische Kultur- und Gesellschaftsgeschichte*, FU Berlijn, 19 februari 2010.
- 279 BELPAIRE, M.E., «Vaderlandsliefde en Rasgevoel», *Dietsche Warande en Belfort, Tweede Haljaar* - 1905, jg. 6, Antwerpen, p. 201.